

1996

Ο Μαρξισμός ως σύγκρουση τάσεων

Γιάννης Μηλιός

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	4
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	6
Η «συγκρουσιακότητα» της μαρξιστικής θεωρίας	
Η κρίση του μαρξισμού	
1.1 Το πρόβλημα: «Υπαρκτός σοσιαλισμός» και «κρίση του μαρξισμού».	
1.2 Τα πολλά «πρόσωπα» της μαρξιστικής θεωρίας	
1.3 Ο μαρξισμός ως θεωρία και ως ιδεολογία μαζών	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	17
Το κυρίαρχο ιδεολογικό πλαίσιο: Ο «σοβιετικός μαρξισμός»	
2.1 Εισαγωγή	
2.2 Η «παγκοσμιοότητα» του σοβιετικού μαρξισμού	
2.3 Ο χαρακτήρας του σοβιετικού μαρξισμού	
2.4 Σοβιετικός μαρξισμός και «υπαρκτός σοσιαλισμός»	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	23
Ο Γιάννης Κορδάτος και η μαρξιστική ανάλυση της ελληνικής κοινωνίας (Η πρόσληψη και σταθεροποίηση του σοβιετικού μαρξισμού στην Ελλάδα)	
3.1 Εισαγωγή	
3.2 Η πρώτη περίοδος (1919-1926): «Αλματική ανάπτυξις» του ελληνικού καπιταλισμού	
3.3 Η απομάκρυνση του Γ. Κορδάτου από το ΚΚΕ	
3.4 Ο νέος θεωρητικός προσανατολισμός (1927-1961): Η υπανάπτυκτη «αστοτσιφλικάδικη» Ελλάδα	
3.5 Οι νέες αναλύσεις της Κομ. Διεθνούς, το ΚΚΕ και ο Κορδάτος	
3.6 Ο μαρξισμός του Κορδάτου: οικονομισμός, καταστροφισμός, εργαλειακή σύλληψη του κράτους και του κεφαλαίου	
3.7 Για τη «διαλεκτική» της μεταστροφής <i>Επίλογος</i>	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4	37
Ο Σεραφεΐμ Μάξιμος και η κριτική του σοβιετικού μαρξισμού	
4.1 Μια ξεχωριστή θεωρητική παρουσία	
4.2 Ο Σεραφεΐμ Μάξιμος απέναντι στον κυρίαρχο μαρξισμό	
4.2.1 <i>Κριτική στον οικονομισμό και τον καταστροφισμό (Το ζήτημα του χαρακτήρα και της ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού)</i>	
4.2.2 <i>Το ζήτημα των μαρξιστικών εννοιών</i>	
4.3 Για τις «αιτίες» της ύστερης συμπίεσης του Μάξιμου με το σοβιετικό μαρξισμό	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5	48
Η ενδοφύως αναπαραγόμενη αμφισβήτηση του κυρίαρχου μαρξισμού (Η κριτική του Λεκατσά στον Κορδάτο και η σημασία της)	
5.1 Το περιεχόμενο της διαμάχης Λεκατσά-Κορδάτου	
5.2. Η επιστημονική πρακτική του Λεκατσά	
5.3. Σύντομες παρατηρήσεις για το μαρξισμό του Λεκατσά	
5.4 Η επιστημονική στράτευση του Λεκατσά	

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6	58
Οι ασυνέχειες μιας ριζικής κριτικής (Η θεωρητική τομή και οι αντιφάσεις στο έργο του Ν. Πουλαντζά)	
6.1 Εισαγωγή	
6.2 Οι θεωρητικές καταβολές, η πολιτική συγκυρία και η μεταστροφή	
6.2.1 Η πρώτη περίοδος του Πουλαντζά: Με αφετηρία το έργο του Αλτουσέρ	
6.2.2 Η τελευταία περίοδος του Πουλαντζά: Συμβολή στην ιδεολογική και πολιτική συγκρότηση του «Ευρωκομμουνισμού»	
6.3 Η αντίληψη περί «μονοπωλιακού καπιταλισμού»: Μια μόνιμη πηγή αντιφάσεων στο έργο του Ν. Πουλαντζά	
Υστερόγραφο	
<i>Επίλογος</i>	74
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	77

Εισαγωγή

Η κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» στην Ανατολική Ευρώπη και την πρώην ΕΣΣΔ συνέπεσε με μια γενική υποχώρηση της μαρξιστικής θεωρίας στο δυτικό κόσμο. Ο μαρξισμός, που σχεδόν ήταν «μόδα» στις χώρες της Δύσης κατά τη δεκαετία του 1970, υποχώρησε από πολλά παραδοσιακά οχυρά του (μερίδες της διανοήσης, των επιστημόνων και της νεολαίας, τα πανεπιστήμια και οι ακαδημαϊκές συζητήσεις, οι επιφυλλίδες του «σοβαρού» τύπου κ.ο.κ.) προς όφελος άλλων, αντίπαλων προς το μαρξισμό, θεωρητικών ρευμάτων.

Η συγκυρία αυτή δημιούργησε ένα αίσθημα ευφορίας σ' όλους όσους αντιστρατεύονταν θεωρητικά και πολιτικά το μαρξισμό. Έτσι, πολλοί από τους αντιμαρξιστές διανοούμενους και πολλοί περισσότεροι από τους υπαλλήλους των ιδεολογικών μηχανισμών του (καπιταλιστικού) κράτους διείδαν, για μια ακόμα φορά¹, τον επερχόμενο «οριστικό» θάνατο του μαρξισμού. Για την τεκμηρίωση του ισχυρισμού αυτού επιστρατεύεται συνήθως ένας πρωτόγονος εμπειρισμός (βλ. και Δημούλη 1994, σελ. 34): Ο μαρξισμός «έγινε πράξη» στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού». Η κατάρρευση των χωρών αυτών αποδεικνύει ότι ο μαρξισμός απέτυχε. Άρα ο μαρξισμός ήταν λάθος και συνεπώς το τέλος του έφθασε.

Αν τα πράγματα ήταν τόσο απλά, αν η κοινωνική εξέλιξη προέκυπτε όχι από τη δυναμική των κοινωνικών ανταγωνισμών (από την πάλη των τάξεων) αλλά από την «εφαρμογή στην πράξη» θεωρητικών συστημάτων και ιδεών (από τα οποία μάλιστα το «σωστό» τελικώς υπερισχύει), τότε θα είχαμε απαλλαγεί από ένα σωρό αντιφατικές και παράλογες δοξασίες, όπως π.χ. από τη χριστιανική θρησκεία, που η «αποτυχία» της στην «πράξη της Ιεράς Εξέτασης» είναι σήμερα περισσότερο από προφανής.

Σήμερα, περισσότερο από μια πενταετία μετά τα γεγονότα του 1989-90, είναι πλέον προφανές ότι, παρά την υποχώρησή του, ο μαρξισμός, τουλάχιστον ως θεωρία, εξακολουθεί να αποτελεί τη βάση αναφοράς για μια όχι ευκαταφρόνητη μερίδα της δυτικής διανοήσης², ενώ σε ορισμένες χώρες εξακολουθεί να εμπνέει μαζικά κόμματα και κινήματα.

Είναι, βέβαια, προφανές ότι η κατάρρευση του ευρωπαϊκού «υπαρκτού σοσιαλισμού» αναγκαστικά συμπαρασύρει ορισμένες απόψεις του «σοβιετικού μαρξισμού», σύμφωνα με τις οποίες η ιστορική εξέλιξη καθορίζεται κατά κύριο λόγο από τον ανταγωνισμό των «δύο κοινωνικών συστημάτων» και ότι η κρίση του καπιταλισμού είναι το αναπότρεπτο αποτέλεσμα της άνθισης του «σοσιαλισμού». Όλοι όμως έχουν πλέον υποχρεωθεί να κατανοήσουν ότι ο μαρξισμός δεν ταυτίζεται με το θεωρητικό σύστημα που ονομάστηκε «σοβιετικός μαρξισμός», αλλά ούτε και αυτός ο τελευταίος εξαντλείται στην απλοϊκή θέση για τον ανταγωνισμό των «δύο συστημάτων» που μόλις αναφέραμε.

Τα ερωτήματα μπορούν επομένως να τεθούν και πάλι σήμερα στη σωστή τους βάση: Σε ποιο βαθμό μπορεί η μαρξιστική θεωρία να αποτελέσει το «εργαλείο» κατανόησης (επιστημονικής ανάλυσης) της σύγχρονης καπιταλιστικής πραγματικότητας; Και κάτω από ποίους όρους μπορεί ο μαρξισμός να αποτελέσει «όπλο» κριτικής και αμφισβήτησης των κυρίαρχων κοινωνικών σχέσεων εξουσίας (δηλαδή ιδεολογία των λαϊκών τάξεων για το μετασχηματισμό της κοινωνίας και την κατάργηση της εκμετάλλευσης);

Το παρόν βιβλίο δεν θα δώσει «τελικές» απαντήσεις στα πιο πάνω ερωτήματα. Φιλοδοξεί απλώς να συμβάλει στην κατανόησή τους και στη διαμόρφωση των (συλλογικών) όρων και προϋποθέσεων για την απάντησή τους. Αποτελείται από έξι «δοκίμια» που διαρθρώνονται σε έξι αντίστοιχα Κεφάλαια:

Στο Κεφάλαιο 1 διατυπώνονται ορισμένες θεωρητικές θέσεις για το χαρακτήρα του μαρξισμού, από τη μια ως «συγκρουσιακή» θεωρία, που αναπαράγει διαρκώς επίδικα αντικείμενα και αντικρουόμενες σχολές στο εσωτερικό της, και από την άλλη ως πρακτική-ιδεολογία-μαζών, που διαπλέκεται με τη διαμόρφωση κοινωνικών κινήματων και μαζικών πολιτικών κομμάτων.

Στο Κεφάλαιο 2 περιλαμβάνεται μια συνοπτική κριτική της εκδοχής του μαρξισμού που κυριάρχησε στην Αριστερά από τις αρχές της δεκαετίας του 1930 μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980, του «σοβιετικού μαρξισμού». Η κριτική αυτή κρίθηκε απαραίτητη, με βάση τις θέσεις που διατυπώνονται στο Κεφάλαιο 1, για να γίνει σαφής η θεωρητική τοποθέτηση και η οπτική γωνία του συγγραφέα. Σταθερά της θεωρητικής μου προσέγγισης είναι η θέση που με ιδιαίτερα γλαφυρό τρόπο διατύπωσε ο de Ste. Croix (1983, σελ. 30): «Μου φαίνεται ελάχιστα πιθανό για οποιονδήποτε, να προσεγγίσει σήμερα ζητήματα τάξεων, και κυρίως ταξικής πάλης, (...) με τον τρόπο που ορισμένοι άνθρωποι θα ονόμαζαν ‘αμερόληπτο’ ή ‘απροκατάληπτο’. Δεν διεκδικώ την ‘αμεροληψία’ ή την ‘έλλειψη προκατάληψης’, πόσο μάλλον την ‘Wertfreiheit’, την έλλειψη αξιολογικής κρίσης». Ό,τι ισχύει για την Ιστορία και τη θεωρία των τάξεων ισχύει εξίσου για το Μαρξισμό και την ιστορία του.

Με αυτή την αφετηρία πρέπει να κατανοηθεί και ο τίτλος του βιβλίου. Όταν γίνεται λόγος για τη μαρξιστική θεωρία ως σύγκρουση τάσεων δεν υπαινισσόμαστε την «ανακολουθία» της, την έλλειψη συνοχής και, τελικά, την αποτυχία της. Επισημαίνουμε ένα δεδομένο (τη σύγκρουση στην πολιτική και θεωρητική πρακτική του μαρξισμού, τη διαρκή κίνηση της αντίφασης), το οποίο δημιουργεί τη γονιμότητα, τη ζωτικότητα και εν τέλει την επιστημονική αξιοπιστία του.

Στα Κεφάλαια που ακολουθούν διερευνώνται οι θέσεις και οι υποθέσεις εργασίας που έχουν ήδη διατυπωθεί, στα Κεφάλαια 1 και 2, σε αναφορά με την κριτική ανάλυση του έργου τεσσάρων Ελλήνων μαρξιστών.

Πιο συγκεκριμένα, στο Κεφάλαιο 3 προσεγγίζεται κριτικά το έργο του Γιάννη Κορδάτου, με στόχο να ανιχνευθεί παράλληλα η αντιφατική διαδικασία παγίωσης του «κυρίαρχου» (σοβιετικού) μαρξισμού στη χώρα μας.

Στο Κεφάλαιο 4 αναλύεται η θεωρητική παρουσία του Σεραφείμ Μάξιμου, σε μια προσπάθεια να κατανοηθεί μια διαφορετική εκδοχή του μαρξισμού που συνυπήρξε με τον «σοβιετικό μαρξισμό», τόσο πριν όσο και μετά την επικράτηση του τελευταίου.

Το Κεφάλαιο 5 παρουσιάζει τη διαμάχη Λεκατσά-Κορδάτου, στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1950, με στόχο να σκιαγραφήσει τη διαρκώς αναπαραγόμενη «εσωτερική αντιφατικότητα» του μαρξισμού, ακόμα και σε περιόδους που φαινομενικά χαρακτηρίζονται από τη «μονολιτική» επικράτηση στην Αριστερά του «σοβιετικού μαρξισμού».

Τέλος, στο Κεφάλαιο 6 αναλύεται κριτικά το έργο του Νίκου Πουλαντζά, σε μια προσπάθεια να αποτιμηθούν θεωρητικά ορισμένες σημαντικές προσπάθειες για την ανανέωση του Μαρξισμού και της Αριστεράς, αλλά και να εντοπιστούν τα όρια και οι αντιφάσεις τους.

Παράλληλα με την κριτική ανάλυση του μαρξισμού κάθε ενός από τους εξεταζόμενους συγγραφείς, θα έχουμε την ευκαιρία να «μιλήσουμε» για αυτά καθαυτά τα αντικείμενα των αναλύσεών τους: Για το χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας, την ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού, την πολιτική κρίση και τα κόμματα, το Κομμουνιστικό Κόμμα και το εργατικό κίνημα. Με την έννοια αυτή, τα δοκίμια που περιέχονται στο ανά χείρας βιβλίο δεν αποτελούν μόνον μελέτες πάνω στην «ιστορία των ιδεών», αλλά και στην «οικονομική και κοινωνική ιστορία» της Ελλάδας.

Στη βάση των αναλύσεων που προηγήθηκαν, επιχειρείται, τέλος, στον Επίλογο του βιβλίου η επιγραμματική διατύπωση ορισμένων θέσεων αναφορικά με τη σημερινή κρίση αλλά και τις προοπτικές επαναστατικού επαναπροσδιορισμού του μαρξισμού στη χώρα μας.

Για τις παρατηρήσεις του στην πρώτη γραφή του κειμένου ευχαριστώ τον Δημήτρη Δημούλη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η «συγκρουσιακότητα» της μαρξιστικής θεωρίας Η κρίση του μαρξισμού

1.1 Το πρόβλημα: «Υπαρκτός σοσιαλισμός» και «κρίση του μαρξισμού».

Όταν πολλοί μαρξιστές στοχάζονται πάνω στα γεγονότα του 1989 στην Ανατολική Ευρώπη και τις επιπτώσεις τους στη μαρξιστική θεωρία, συχνά διερωτώνται μήπως τελικά κάθε εκδοχή του μαρξισμού οριζόταν (έστω αρνητικά ή κριτικά) σε αναφορά με τα ανατολικά καθεστώτα.³ Μια τέτοια υπόθεση, όσο και αν μοιάζει να «εξηγεί» τη σχετική υποχώρηση και κρίση του μαρξισμού στη Δύση, εντούτοις δεν μου φαίνεται ούτε πειστική ούτε πλήρης.

Ο μαρξισμός υπήρξε πριν από τον «υπαρκτό σοσιαλισμό», ενώ δεν ήταν λίγα τα μαρξιστικά ρεύματα που κατάγγελναν τα ανατολικά καθεστώτα ως ξένα προς οποιαδήποτε έννοια σοσιαλισμού και την ιδεολογία τους ως μια παραποίηση του μαρξισμού. Γιατί τα ρεύματα αυτά δεν ωφελήθηκαν από την (επαγγελόμενη άλλωστε από μερικά από αυτά) κατάρρευση του «σοσιαλιμπεριαλισμού» (όπως, π.χ., ονόμαζαν οι μαοϊκές ομάδες τα εν λόγω καθεστώτα) ή του εκφυλισμένου-γραφειοκρατικού σοσιαλισμού (σύμφωνα με την άποψη των τροτσκιστών); Γιατί ακόμα οι λεγόμενοι «Ευρωκομμουνιστές» δεν «κεφαλαιοποίησαν» την πάγια θέση τους ότι «ο σοσιαλισμός είτε θα είναι δημοκρατικός, είτε δεν θα υπάρξει καν»;

Για να αποφύγουμε τις απλουστευτικές προσεγγίσεις και να μπορέσουμε να απαντήσουμε στα ερωτήματα που θέσαμε θα πρέπει να κατανοήσουμε πώς συναρτάται η ύπαρξη του μαρξισμού με τις κοινωνικές, πολιτικές και ιδεολογικές διεργασίες και αντιφάσεις του καπιταλιστικού συστήματος. Ακόμα περισσότερο, θα πρέπει να αντιληφθούμε ότι ο μαρξισμός αναπαράγει στο εσωτερικό του (με μετασηματισμένη μορφή) τις αντιφάσεις που διασχίζουν το καπιταλιστικό σύστημα. Οι αντιφάσεις αυτές είναι που καθορίζουν σε κάθε ιστορική συγκυρία το αν η «κρίση του μαρξισμού» λειτουργεί «αναγεννητικά» ή ανασχετικά για την ανάπτυξη και την κοινωνική επιρροή της μαρξιστικής θεωρίας. Τα ζητήματα αυτά θα επιχειρήσουμε να διερευνήσουμε στη συνέχεια του παρόντος κεφαλαίου, αρχίζοντας από μια συνοπτική ιστορική αναφορά στις μορφές υπό τις οποίες υπήρξε (και υπάρχει) ο μαρξισμός.

1.2 Τα πολλά «πρόσωπα» της μαρξιστικής θεωρίας

Ήδη από τη στιγμή του θανάτου του Μαρξ έγινε φανερό ότι η μαρξική θεωρία και ανάλυση δεν επιδέχονται μόνο μια ερμηνεία και δεν εξελίσσονται σε μία και μόνη θεωρητική κατεύθυνση. Αντίθετα, η ύπαρξη του μαρξισμού είναι πάντοτε συνυφασμένη με το σχηματισμό διαφορετικών μαρξιστικών ρευμάτων ή σχολών, που κατά κανόνα συγκροτούνται στη βάση αντιφατικών και αντιτιθέμενων μεταξύ τους αρχών, θέσεων και πορισμάτων.

Το φαινόμενο αυτό είναι καθολικό και έλαβε χώρα σ' όλες τις χώρες όπου αναπτύχθηκε ο μαρξισμός. Θυμίζουμε χαρακτηριστικά τις σημαντικότερες θεωρητικές διαμάχες ανάμεσα στα διαφορετικά μαρξιστικά ρεύματα, πριν από το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο:

* Τη διαμάχη σχετικά με το ζήτημα της ανάπτυξης του καπιταλισμού και τη σοσιαλιστική στρατηγική ανάμεσα στους ρώσους ναρόντικους υπό τον Ντάνιελσον (μεταφραστή του Κεφαλαίου στα ρωσικά και τακτικό συνομιλητή, δι' αλληλογραφίας, των Μαρξ και Ένγκελς) και τους ρώσους σοσιαλδημοκράτες υπό τον Πλεχάνωφ (και αργότερα τον Λένιν), διαμάχη η οποία ξεκίνησε μετά την αποχώρηση των τελευταίων, το 1877, από την πολιτική οργάνωση των ναρόντικων και διήρκεσε μέχρι την επανάσταση του 1905 (Μηλιός 1992-Α).

* Τη θεωρητική διαμάχη στο εσωτερικό της γερμανικής Σοσιαλδημοκρατίας, με επίκεντρο το ζήτημα της σοσιαλιστικής επανάστασης, ανάμεσα στους «ρεβιζιονιστές» (Bernstein) και τους «ορθόδοξους μαρξιστές» (Kautsky, Luxemburg).

Η διαμάχη αυτή κορυφώθηκε λίγο μετά το θάνατο του Engels (1895), με την επί δύο χρόνια (1896-98) δημοσίευση στην «Neue Zeit», την εφημερίδα του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος, μιας σειράς άρθρων του E. Bernstein με τίτλο «Ζητήματα του Σοσιαλισμού» («Probleme des Sozialismus»). Την αρθρογραφία αυτή ακολούθησε η έκδοση (1899) του βασικού έργου του Bernstein: «Οι προϋποθέσεις του Σοσιαλισμού και τα καθήκοντα της Σοσιαλδημοκρατίας» («Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie»). Η βασική θέση του Bernstein ήταν ότι η μετάβαση στο σοσιαλισμό μπορεί και πρέπει να συντελεστεί σταδιακά, ως διαδικασία οικονομικού και πολιτικού μεταρρυθμισμού, με όπλο τον κοινοβουλευτισμό. Ο Bernstein, που ως ένα βαθμό έκφραζε και ορισμένες απόψεις του Engels λίγο πριν το θάνατό του,⁴ στην ουσία επιχειρήσε να προσαρμόσει την (επαναστατική) θεωρία της γερμανικής Σοσιαλδημοκρατίας στην (ρεφορμιστική) πολιτική της τακτική (Bensussan 1986, σελ. 723. Επίσης, αναλυτικά για τον «πρακτικό» και τον «θεωρητικό» ρεφορμισμό βλ. Fülberth 1972, σελ. 22 επ.).

Τη θεωρητική απάντηση στον Bernstein από τη σκοπιά των «ορθόδοξων μαρξιστών» έδωσε κατ' αρχήν ο Kautsky με το έργο του «Ο Bernstein και το σοσιαλδημοκρατικό Πρόγραμμα. Μια Αντι-κριτική» (1899) («Bernstein und das sozialdemokratische Programm. Eine Antikritik»). Ακολούθησαν οι κριτικές της Luxemburg («Μεταρρύθμιση ή επανάσταση;»), του Parnus, του Πλεχάνοφ κ.ά.

Αν και η θεωρητική και πολιτική πρόταση του Bernstein ηττήθηκε στη δεδομένη συγκυρία (συγκεκριμένα στο «Συνέδριο του Ανοβέρου» του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος Γερμανίας το 1899),⁵ εντούτοις δεν θα ήταν υπερβολή να ισχυρισθούμε ότι οι απόψεις αυτές παρέμειναν ενεργές και σε περισσότερο ή λιγότερο παραλλαγμένη μορφή κυριάρχησαν «σταδιακά» σε όλα σχεδόν τα δυτικά σοσιαλιστικά και κομμουνιστικά κόμματα, το αργότερο μια δεκαετία μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

* Τη μακροχρόνια θεωρητική διαμάχη στους κόλπους των «ορθόδοξων» κυρίως μαρξιστών της Δύσης πριν από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, η οποία συνεχίστηκε και μετά τη διάσπαση του διεθνούς σοσιαλιστικού κινήματος, καθόλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, αναφορικά με το χαρακτήρα των καπιταλιστικών οικονομικών κρίσεων, τη θεωρία της «κατάρρευσης» του καπιταλισμού κ.ο.κ.

Τα θεωρητικά μέτωπα που διαμορφώθηκαν από τη διαμάχη αυτή, ανάμεσα στους μαρξιστές που θεωρούσαν ως ουσιώδες γνώρισμα και αιτία των κρίσεων την υποκατανάλωση των εργατικών μαζών (Kautsky, Luxemburg, Sternberg κ. ά.), εκείνους που, αντίθετα, αντιλαμβάνονταν τις οικονομικές κρίσεις ως κρίσεις υπερσυσσώρευσης (Tugan-Baranowski, O. Bauer, Bucharin κ.ά.) και, τέλος, εκείνους που ανήγαγαν τα ουσιώδη γνώρισμα και τις αιτίες των κρίσεων στο μαρξικό νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους (Grossmann, M. Dobb) διατηρούνται εν πολλοίς μέχρι και σήμερα (Μηλιός 1992-Β).

* Τη διαμάχη ανάμεσα στους θεωρητικούς της Δεύτερης (Kautsky) και της Τρίτης Διεθνούς (Λένιν, Luxemburg), μετά τη διάσπαση του διεθνούς σοσιαλιστικού κινήματος στα χρόνια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, αναφορικά με τα ζητήματα της κοινωνικής αλλαγής στη συγκυρία του Πολέμου, του κράτους, του σοσιαλισμού, της διεθνοποίησης του κεφαλαίου και του ιμπεριαλισμού, τη θεωρία της διανομής κ.ο.κ.

* Την πληθώρα διαμαχών και θεωρητικών συζητήσεων στο εσωτερικό της ρωσικής Σοσιαλδημοκρατίας, αρχικά⁵ και του μπολσεβίκικου κόμματος, στη συνέχεια, πριν και κατά την πρώτη περίοδο μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση, γύρω από την επαναστατική στρατηγική, τη θεωρία του κράτους, τη θεωρία του έθνους και την εθνική αυτοδιάθεση, τη σοσιαλιστική οικοδόμηση, τη θεωρία της αξίας, το δίκαιο κ.ο.κ. (βλ. Μπετελέμ 1975).

* Τη διαμάχη από τα τέλη της δεκαετίας του 1920 μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1930, ανάμεσα στη σταλινική ηγεσία του ΚΚΣΕ και της Κομμουνιστικής Διεθνούς από τη μια (η θεωρητική συγκρότηση της οποίας αποκρυσταλλώθηκε -κατά τη δεκαετία του 1930- στο θεωρητικό σύστημα που αποκαλούμε «σοβιετικό μαρξισμό»), και τις αντιπολιτευόμενες μαρξιστικές ομάδες και διανοούμενους από την άλλη, κυρίως γύρω από ζητήματα πολιτικής στρατηγικής και σοσιαλιστικής οικοδόμησης.

Ο πλουραλισμός αυτός των μαρξιστικών ρευμάτων και οι μεταξύ τους αντιπαραθέσεις συνεχίστηκε και μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, παρά την εκπληκτική θεωρητική σταθεροποίηση του σοβιετικού μαρξισμού κατά τις δεκαετίες του 1940 και 1950, η οποία προέκυψε από τις τεράστιες εμβέλεια πολιτικές επιτυχίες της ΕΣΣΔ και της παραδοσιακής Αριστεράς κατά την περίοδο αυτή. Οι επιτυχίες αυτές συνίσταντο:

α) από τη μια στη νικηφόρα αντιαξονική στρατιωτική συμμαχία της ΕΣΣΔ με τις δυτικές δυνάμεις, που οδήγησε στην επέκταση του «σοσιαλιστικού συστήματος» σε έξι γειτονικές προς την ΕΣΣΔ χώρες, και από την άλλη,

β) στην αποτελεσματική πολιτική στρατηγική των αντιφασιστικών-αντικατοχικών Μετώπων, που οδήγησε στην ανάληψη της πολιτικής εξουσίας από τη μεριά τους στη Γιουγκοσλαβία, την Αλβανία, την Κίνα και άλλες περιοχές της Ν.Α. Ασίας, αλλά και

γ) στη σημαντική ισχυροποίηση της παραδοσιακής Αριστεράς στις περισσότερες δυτικές χώρες οι οποίες είχαν υποστεί την κατοχή των αξονικών δυνάμεων στη διάρκεια του Πολέμου, και στις οποίες η παραδοσιακή Αριστερά είχε πρωταγωνιστήσει στον αντικατοχικό αγώνα.

Παρά την εκπληκτική του σταθεροποίηση κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, ο σοβιετικός μαρξισμός ουδέποτε υπήρξε η μοναδική εκδοχή του μαρξισμού. Η πολυμορφία του μαρξισμού εκδηλώθηκε ιδιαίτερα μέσα από πολιτικές ανακατατάξεις στο χώρο της Αριστεράς, που συνδέθηκαν με:

α) το 20ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ,

β) τις επεμβάσεις του σοβιετικού στρατού στις γειτονικές «σοσιαλιστικές» χώρες (Ουγγαρία, Ανατ. Γερμανία, Τσεχοσλοβακία),

γ) τα ριζοσπαστικά εργατικά και νεολαιίστικα κινήματα σε χώρες της Δυτ. Ευρώπης, στα τέλη της δεκαετίας του 60 (γαλλικός Μάης 1968 κ.λπ.),

δ) την κινέζικη Πολιτιστική Επανάσταση, τη σινοσοβιετική διαμάχη και τη θεωρητική αντιπαράθεση Κ.Κ.Σ.Ε.-Κ.Κ.Κίνας,

ε) τα αντιαποικιακά κινήματα, που οδήγησαν στη συγκρότηση πολλών νέων κρατών σ' όλες τις περιοχές του λεγόμενου «Τρίτου Κόσμου»,

Έτσι, από τις αρχές ήδη της δεκαετίας του 1960, αλλά ακόμα περισσότερο μετά τις νεολαιίστικες και λαϊκές εξεγέρσεις του τέλους της ίδιας δεκαετίας άρθισαν στη Δύση ομάδες μαρξιστών διανοουμένων, μαρξιστικά θεωρητικά ρεύματα, αλλά και πολιτικές οργανώσεις της «επαναστατικής Αριστεράς», που παρήγαγαν θεωρητικές θέσεις ή/και επιχειρούσαν να παρέμβουν στην πολιτική συγκυρία των χωρών τους, διακηρύσσοντας παράλληλα τη ρήξη τους, είτε με το σοβιετικό μαρξισμό συνολικά, είτε με κάποιες πλευρές του, είτε (κι αυτή είναι η περίπτωση των περισσότερων κινεζόφιλων «μαρξιστικών/λενινιστικών» ομάδων) με τη μετασταλινική εκδοχή του. Μάλιστα, ορισμένα κόμματα της δυτικής παραδοσιακής Αριστεράς, τα λεγόμενα «ευρωκομμουνιστικά», έσπευσαν να διακηρύξουν τις αποστάσεις τους από τη σοβιετική πολιτική και να διαφοροποιηθούν από την εκτίμηση ότι η σοσιαλιστική αλλαγή έχει ως βασική κινητήρια δύναμη την «ανάπτυξη του σοσιαλισμού» στην ΕΣΣΔ και τους συμμάχους της. Εντούτοις, στα κόμματα αυτά συνέχισε να κυριαρχεί η

εκδοχή του μαρξισμού που ονομάζουμε «σοβιετικό μαρξισμό» (βλ. το Κεφ. 2, αλλά και Μηλιός/Ψαρράς 1980).

Στο πλαίσιο της θεωρητικής συγκυρίας, όπως αυτή διαμορφώθηκε από τα τέλη της δεκαετίας του 1960, «ανακαλύφθηκαν» εκ νέου τόσο τα κείμενα των «κλασικών» του μαρξισμού (Μαρξ, Ένγκελς, Λένιν), όσο και οι «ιστορικές» μαρξιστικές συζητήσεις στις οποίες αναφερθήκαμε παραπάνω.

Ο μαρξισμός, τα διαφορετικά μαρξιστικά ρεύματα, επιχείρησαν κατά την περίοδο αυτή να παραγάγουν νέα γνώση για σχεδόν κάθε τομέα των καπιταλιστικών κοινωνιών και όχι μόνον αυτών. Τα ζητήματα της οικονομίας, της καπιταλιστικής ανάπτυξης και υπανάπτυξης, των προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής και των διαδικασιών μετάβασης στον καπιταλισμό, του καπιταλιστικού κράτους και των μηχανισμών του, του έθνους, των κοινωνιών του «υπαρκτού σοσιαλισμού» και των πολιτικοστρατιωτικών συνασπισμών, της διεθνοποίησης του κεφαλαίου και της παγκόσμιας αγοράς, του πολιτισμού, της εκπαίδευσης, της ιδεολογίας και της φιλοσοφίας, ζητήματα ιστορίας και ιστορικής ερμηνείας, κοντολογίς η ολότητα σχεδόν των θεωρητικών αντικειμένων που αναφέρονται στο κοινωνικό γίνεσθαι προσεγγίσθηκαν κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες από μαρξιστική σκοπιά, ή, ακριβέστερα, από αποκλίνουσες μεταξύ τους μαρξιστικές σκοπιές.

Από την επιγραμματική αυτή σκιαγράφηση της ιστορικής πορείας της μαρξιστικής θεωρίας μπορούμε να συναγάγουμε ένα καταρχήν συμπέρασμα:

Ο μαρξισμός ουδέποτε υπήρξε μια ενιαία, μια «μονολιθική» θεωρία. Αυτό που πράγματι υπήρξε (και υπάρχει) είναι διαφορετικά μαρξιστικά ρεύματα, ανάμεσα στα οποία διεξήγето διαρκώς θεωρητική, ιδεολογική (ή και πολιτική) αντιπαράθεση.⁷

Το συμπέρασμα αυτό δεν δηλώνει μια τυχαία ιστορική έκβαση, αλλά συνδέεται με τα εσωτερικά, δομικά χαρακτηριστικά της μαρξιστικής θεωρίας. Μπορούμε δηλαδή να ισχυρισθούμε ότι και στο μέλλον ο μαρξισμός θα υπάρξει μόνο υπό αυτή τη μορφή των διαφοροποιούμενων μεταξύ τους θεωρητικών ρευμάτων. Διότι, όπως σωστά επισήμανε ο Λουί Αλτουσέρ, «η μαρξιστική επιστήμη μας δίνει ένα παράδειγμα μιας κατ' ανάγκην συγκρουσιακής και σχισματικής επιστήμης (...) Η συγκρουσιακότητα της μαρξιστικής θεωρίας είναι συστατική της επιστημονικότητάς της, της αντικειμενικότητάς της (...)» (Αλτουσέρ 1991, σσ. 54-55). Μάλιστα, «η μαρξιστική επιστήμη και ο μαρξιστής ερευνητής οφείλουν να πάρουν θέση στη σύγκρουση, αντικείμενο της οποίας είναι η μαρξιστική θεωρία» (Αλτουσέρ 1991, σελ. 55).

Με βάση την πιο πάνω διαπίστωση, μπορούμε να προσεγγίσουμε την ιστορική πορεία της μαρξιστικής θεωρίας που πιο πάνω σύντομα σκιαγραφήσαμε με όρους κρίσης: Η μαρξιστική θεωρία τείνει εγγενώς προς ένα «καθεστώς κρίσης». Η «κρίση του μαρξισμού» είναι δηλαδή το σύνθημα καθεστώς ύπαρξης και συνεπώς ανάπτυξης της μαρξιστικής θεωρίας, και αυτό ίσχυε πάντα, ανεξάρτητα από την ύπαρξη των καθεστώτων του «υπαρκτού σοσιαλισμού».⁸ (Βλ. και Labica 1994, Balibar 1984, Balibar 1990).

Το ερώτημα που τίθεται επομένως είναι να διερευνήσουμε από τη μια τους όρους υπό τους οποίους η «κρίση του μαρξισμού» κυοφορεί α) την ανάπτυξη και β) την διεύρυνση της απήχησης της μαρξιστικής θεωρίας και από την άλλη τους όρους, που κυοφορούν τη συρρίκνωση της εμβέλειάς της.

Το ερώτημα αυτό στη σημερινή συγκυρία τίθεται υπό τη συγκεκριμένη μορφή που το διατυπώσαμε στα προηγούμενα: Γιατί η κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» δεν αναδεικνύει, για παράδειγμα, εκείνες τις εκδοχές της μαρξιστικής θεωρίας που από τη δεκαετία ήδη του 1960 αντιπαρατέθηκαν σε όλες τις βασικές θέσεις και τα πορίσματα του σοβιετικού μαρξισμού, οικοδομώντας ένα ριζικά διαφορετικό μαρξιστικό σύστημα εννοιών; Γιατί αντίθετα η θεωρητική συγκυρία αναδεικνύει τις πιο συντηρητικές εκδοχές της κυρίαρχης ιδεολογίας (από το νεοφιλελευθερισμό έως το «νεοφιλελευθερισμό με ανθρώπινο πρόσωπο» και τον εθνικισμό: «εκσυγχρονισμός», «σταθεροποίηση και ανάπτυξη», «εθνική

συνέχεια» και «φυλετική καθαρότητα») και εκτοπίζει έννοιες όπως ταξική διαίρεση και ταξικοί ανταγωνισμοί, αστικό κράτος, ιμπεριαλισμός, καπιταλιστική οικονομική κρίση, καπιταλιστικά συμφέροντα και εργατικά συμφέροντα κ.ο.κ.;

Για να απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό πρέπει να αντιληφθούμε ότι ο μαρξισμός δεν αποτελεί, τελικά, μόνο μια (ή έστω περισσότερες) θεωρία (θεωρίες). Αποτελεί ιστορικά και μια μαζική ιδεολογία μερίδων του εργατικού κινήματος και των λαϊκών τάξεων. Πρέπει επομένως να εξετάσουμε τη «διπλή φύση» του μαρξισμού: Από τη μια θεωρητικό σύστημα, από την άλλη ιδεολογία μαζών.

1.3 Ο μαρξισμός ως θεωρία και ως ιδεολογία μαζών

Από τη σύντομη αναδρομή στην ιστορική περίοδο ύπαρξης της μαρξιστικής θεωρίας διαπιστώσαμε ότι αυτή χαρακτηρίζεται από μια διπλή «συγκρουσιακότητα-σχισματικότητα»:

α) Σύγκρουση με τις μορφές της κυρίαρχης αστικής ιδεολογίας, εφόσον ο μαρξισμός θέτει στο επίκεντρο της ανάλυσής του τις ταξικές σχέσεις κυριαρχίας και εκμετάλλευσης, τις οποίες η κυρίαρχη ιδεολογία και οι παραγόμενες από αυτήν «κοινωνικές επιστήμες» προσπαθούν να συγκαλύψουν και να νομιμοποιήσουν.⁹

β) Σύγκρουση στο εσωτερικό του μαρξισμού, ανάμεσα στα διαφορετικά μαρξιστικά ρεύματα, με βασικό επίδικο αντικείμενο τον ίδιο το μαρξισμό ως θεωρία κριτικής ανάλυσης των σχέσεων εξουσίας και ως προϋπόθεση της επαναστατικής στρατηγικής. Το προχώρημα της μαρξιστικής θεωρίας γίνεται μέσα από αυτή την «εσωτερική σύγκρουση» ή «κρίση του μαρξισμού».

Όμως από την ιστορική ανασκόπηση της εξέλιξης του μαρξισμού μπορεί εύκολα να συναχθεί και ένα ακόμα συμπέρασμα: Η εξέλιξη του μαρξισμού επικαθορίζεται πάντα από την εξέλιξη και τις καμπές της πάλης των τάξεων, και πιο συγκεκριμένα από τα αποτελέσματα της πάλης των τάξεων στο επίπεδο της ιδεολογίας.

Με άλλα λόγια, η μαρξιστική θεωρία, τα διαφορετικά μαρξιστικά ρεύματα, αναπτύσσονται πάντα σε συνάρτηση με τις καμπές της κοινωνικής, πολιτικής και ιδεολογικής συγκυρίας. Η συγκυρία καθορίζει άλλωστε και το θεωρητικό συσχετισμό δύναμης στο εσωτερικό του μαρξισμού, κρίνει δηλαδή ποιο μαρξιστικό ρεύμα είναι κυρίαρχο. Όπως ήδη σημειώσαμε, η σχεδόν απόλυτη ηγεμονία του σοβιετικού μαρξισμού μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, αλλά και η ανάδυση των κριτικών εκδοχών του μαρξισμού μετά το Μάη του '68, δεν μπορούν να ερμηνευθούν παρά σε συνάρτηση με τη συγκεκριμένη συγκυρία της ταξικής πάλης, η οποία επικαθόρισε και την εξέλιξη της ιδεολογικής και θεωρητικής σύγκρουσης στο εσωτερικό του μαρξισμού.

Στο σημείο όμως αυτό χρειάζεται να επιμείνουμε: Ο μαρξισμός δεν αποτελεί μια θεωρία ακαδημαϊκού, λίγο-πολύ, χαρακτήρα, που επιπλέον «παίρνει ερεθίσματα» από την κοινωνική και πολιτική συγκυρία και τους κοινωνικούς αγώνες. Πολύ περισσότερο, ο μαρξισμός συγκροτείται όχι απλώς ως θεωρητικό σύστημα, αλλά και ως ιδεολογία μαζών, ως μια ιδεολογία που επικαθορίζει την πολιτική πράξη οργάνωσης και κινήματων του εργατικού και λαϊκού κινήματος.

Όπως σωστά επισημαίνει ο Gerard Bensussan, «ο μαρξισμός δεν είναι δυνατόν να αναχθεί μόνον στη μαρξιστική θεωρία, ακόμα και αν πρόκειται για τη θεωρία του ίδιου του Μαρξ. Ύναντάει' τις μάζες, διαπλέκεται με μια ιστορία, συμμετέχει σε κοινωνικές πρακτικές: Είναι λοιπόν ταυτόχρονα και μια ιδεολογία (ίσως και περισσότερες). Οι κρίσεις του είναι κρίσεις αυτής της προβληματικής κατάστασης (...) Αυτή η ετερομορφία του μαρξισμού (...) μας επιτρέπει να αντιληφθούμε τη σχέση της μη-αντιστοίχισης ανάμεσα στις επιστημονικές του βάσεις και τους ταξικούς αγώνες. Η μορφή της κρίσης φέρνει στην επιφάνεια την αναγκαία κίνηση της δημιουργίας ή επαναδημιουργίας αυτής της αντιστοίχισης» (Bensussan 1986, σελ. 729).

Ο μαρξισμός ως ιδεολογία μαζών δεν είναι η μαρξιστική θεωρία καθαυτήν. Είναι ορισμένα από τα πορίσματα της μαρξιστικής θεωρίας, τα οποία μπορούν να λειτουργήσουν ως «θέσεις μάχης» και αρχές πολιτικής στρατηγικής για το εργατικό και το ευρύτερο λαϊκό κίνημα: Ο ταξικός-εκμεταλλευτικός χαρακτήρας του καπιταλισμού, η ενότητα παραγωγής-διανομής και η προς όφελος του κεφαλαίου απόσπαση της υπεραξίας από τον εργαζόμενο, η εγγενής συγκρουσιτικότητα κεφαλαίου-εργασίας, ο συγκαλυμμένος ταξικός χαρακτήρας του κράτους και των τυπικά ουδέτερων-ισοπολιτειακών μηχανισμών του, η ανατροπή της καπιταλιστικής αυτής πολιτικής εξουσίας ως προϋπόθεση του σοσιαλισμού, κ.λπ., είναι πορίσματα της μαρξιστικής θεωρίας που σε αρκετές ιστορικές συγκυρίες αποτέλεσαν τη βάση (τα «συνθήματα») του μαρξισμού-ως-ιδεολογίας-μαζών. Πρόκειται για μια πρακτική ιδεολογία¹⁰ του εργατικού κινήματος. Ορισμένα στοιχεία της υπήρχαν άλλωστε επίσης σε προμαρξιστικές κριτικές του καπιταλισμού, ενώ μέσα στην καθημερινή πολιτική και συνδικαλιστική πάλη οι λαϊκές τάξεις προσεγγίζουν σχεδόν αυθόρμητα σε κάποιες από τις θέσεις αυτού του αυθόρμητου μαρξισμού (συνήθως στη ρεφορμιστική εκδοχή τους), ανεξάρτητα από τη γνώση μαρξιστικών κειμένων, ή από τη δυνατότητα του καθενός να τις θεμελιώσει με εμπειρικές και θεωρητικές αναλύσεις.

Αντίθετα, θεωρητικές αναπτύξεις όπως για παράδειγμα αυτές που περιέχονται στα κείμενα του Μαρξ αναφορικά με το χρήμα και την αξιακή μορφή, τις συνθήκες διευρυμένης αναπαραγωγής του καπιταλιστικού συστήματος, ή τις τιμές παραγωγής και τους παράγοντες που επηρεάζουν το γενικό ποσοστό κέρδους, αποτελούν συστατικά στοιχεία της μαρξιστικής θεωρίας, τα οποία δεν εντάσσονται κατά κανόνα, λόγω ακριβώς του αφηρημένου-θεωρητικού χαρακτήρα τους, σ' αυτό που ονομάσαμε μαρξισμό-ως-ιδεολογία-μαζών. Εντάσσονται στο μαρξισμό-ως-θεωρητικό-σύστημα.

Εδώ πρέπει να προσέξουμε ότι ο μαρξισμός-ως-θεωρητικό-σύστημα δεν αποτελεί «πανεπιστημιακό μαρξισμό», με την έννοια ενός θεωρητικού συστήματος ξεκομμένου από την πολιτική και κοινωνική πάλη των τάξεων.¹¹ Αντίθετα, ο μαρξισμός-ως-ιδεολογία-μαζών μπορεί τότε μόνον να ξεφεύγει από το δογματισμό και το ρεφορμισμό, όταν τροφοδοτείται και εμπλουτίζεται από το μαρξισμό-ως-θεωρητικό-σύστημα. Μάλιστα, στην περίπτωση αυτή μπορεί και ο μαρξισμός-ως-θεωρητικό-σύστημα να αντλεί αντικείμενα ανάλυσης (αλλά και συμπεράσματα) που να συνδέονται άμεσα με τη συγκυρία της πάλης των τάξεων.

Μόνο υπό αυτούς τους όρους μπορούμε να αντιληφθούμε γιατί πολιτικοί ηγέτες της Αριστεράς, όπως ο Hilferding ή η Luxemburg, συνέγραψαν έργα που εντάσσονται αυστηρά στο μαρξισμό-ως-θεωρητικό-σύστημα («Das Finanzkapital», «Die Akkumulation des Kapitals»), ενώ παράλληλα τα έργα πανεπιστημιακών μαρξιστών (από τον Tugan-Baranowski μέχρι τον Αλτουσέρ) αποτέλεσαν καίριες παρεμβάσεις στην ιδεολογική συγκυρία της Αριστεράς και προκάλεσαν άμεσα πολιτικά αποτελέσματα (επηρεάσαν τα ιδεολογικά μέτωπα και τους πολιτικούς συσχετισμούς δύναμης). Αντίθετα, ο μαρξισμός-ως-θεωρητικό-σύστημα εξοβελίζεται από τις ηγεσίες των γραφειοκρατικών σοσιαλιστικών και κομμουνιστικών κομμάτων, διότι συνιστά μια απειλή για το αλάνθαστο του μαζικού μαρξισμού, με βάση τον οποίο συγκροτούνται και αναπαράγονται αυτά τα κόμματα και αυτές οι ηγεσίες.¹²

Η θέση για το δυσυπόστατον του μαρξισμού (θεωρητικό σύστημα - ιδεολογία μαζών) είναι ιδιαίτερα σημαντική για να κατανοήσουμε τι ακριβώς σημαίνει η σημερινή υποχώρηση του μαρξισμού, αλλά και για να ανιχνεύσουμε τις αιτίες της:

Η υποχώρηση του μαρξισμού στα τέλη της δεκαετίας του 1980 δεν αφορά τη μαρξιστική θεωρία καθαυτήν. Δεν είναι οι θεωρητικές έννοιες που θεμελίωσε ο Μαρξ, π.χ. στο Κεφάλαιο, που έπαψαν να προσφέρονται ως εργαλεία για την κατανόηση και την κριτική της καπιταλιστικής πραγματικότητας. Δεν έχασαν τη σημασία τους οι σύγχρονες μαρξιστικές αναλύσεις, ούτε ακόμα έπαψαν να παράγονται τέτοιες αναλύσεις. Δεν έχασε(αν) την θεωρητική-επιστημονική της(ους) αξία η(οι) μαρξιστική(ές) κριτική(ές) προς το «σοβιετικό μαρξισμό» και τον «υπαρκτό σοσιαλισμό», ούτε την υπεροχή τους απέναντι στις απολογητικές για τον καπιταλισμό αστικές θεωρίες.

Με δυο λόγια η υποχώρηση του μαρξισμού δεν σημαίνει ότι ο μαρξισμός διαψεύστηκε ως θεωρητική ανάλυση. Σημαίνει όμως ότι στη σημερινή φάση περιορίστηκε η δυνατότητα του μαρξισμού να αναπαράγεται ως ιδεολογία μαζών. Αυτό με τη σειρά του επηρεάζει αρνητικά και το μαρξισμό-ως-θεωρητικό-σύστημα: Αφήνει στα «αζήτητα» κάποιες υπάρχουσες μαρξιστικές αναλύσεις, συρρικνώνει αριθμητικά τη μαρξιστική διανόηση κ.ο.κ. Διότι αυτό που καθιστούσε το μαρξισμό μια έγκυρη θεωρητική εκδοχή στο χώρο της διανόησης (με την ευρεία έννοια: της διανοητικής εργασίας) και των Ιδεολογικών Μηχανισμών του Κράτους ήταν ακριβώς η ισχύς του μαζικού μαρξισμού, του μαρξισμού-ως-μαζικής-ιδεολογίας. Άλλωστε, ο μαρξισμός των περισσότερων αριστερών διανοουμένων τις περισσότερες φορές δεν ξεπερνούσε τα όρια του μαζικού μαρξισμού από πλευράς εμβάθυνσης στα θεωρητικά προβλήματα.

Πρόκειται ίσως για την οξύτερη μορφή κρίσης του μαρξισμού: Ο μαρξισμός έχοντας να αντιπαλέψει την κυρίαρχη αστική ιδεολογία, που η συστηματοποίηση και διάδοσή της στηρίζεται στην ασφυκτική υπεροχή των Ιδεολογικών Μηχανισμών του Κράτους (εκπαιδευτικός μηχανισμός, οικογένεια, μέσα ενημέρωσης, εκκλησία κ.ο.κ.), έχει ένα μόνο ατού: Την ικανότητά του να διαπλέκεται με τις συνθήκες πάλης των εργαζόμενων τάξεων, μ' άλλα λόγια τη διεισδυτικότητά του στην εργατική τάξη, την ικανότητά του να αναπαράγεται ως ιδεολογία μαζών (βλ. και Αλτουσέρ 1987).

Στο σημείο όμως αυτό ξαναβρίσκουμε (με νέα μορφή) το ζήτημα που είχαμε θέσει κλείνοντας την ενότητα 1.2: Η ισχυρότερη (αν όχι η μοναδική) μορφή μαρξισμού-ως-ιδεολογίας-μαζών (στην Ελλάδα αλλά και στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες) ήταν μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980 ο «σοβιετικός μαρξισμός». Η μαζική επιρροή των άλλων μαρξιστικών ρευμάτων ήταν εξαιρετικά περιορισμένη σε σύγκριση με το «σοβιετικό μαρξισμό», ο οποίος ουσιαστικά ουδέποτε απειλήθηκε σοβαρά «από τα μέσα» (από τα άλλα μαρξιστικά ρεύματα).

Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν ότι το ερώτημα αναφορικά με τις επιπτώσεις στο μαρξισμό από την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» αποκτά νόημα όχι γιατί ο μαρξισμός (ως θεωρητικό σύστημα) ταυτιζόταν με το «σοβιετικό μαρξισμό», ούτε γιατί ο μαρξισμός (ως θεωρητικό σύστημα) κρινόταν στην πράξη με βάση την εξέλιξη των ανατολικών κοινωνιών. Αν κάτι προσδίδει περιεχόμενο στη σύνδεση μαρξισμού και «υπαρκτού σοσιαλισμού» είναι το γεγονός ότι ο μαρξισμός-ως-πρακτική-ιδεολογία, ως ιδεολογία μαζών, είχε ως κυρίαρχη-ηγεμονική μορφή του το «σοβιετικό μαρξισμό».

Οι λόγοι που ερμηνεύουν την ηγεμονική θέση του «σοβιετικού μαρξισμού» ως ιδεολογίας μαζών ανάγονται καταρχήν, όπως ήδη αναφέραμε, στην ιστορική εξέλιξη κατά τις δεκαετίες του 1940 και 1950: Η έκβαση του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, η ενίσχυση της ΕΣΣΔ και η πολιτική των αντικατοχικών Μετώπων που ακολούθησαν τα παραδοσιακά αριστερά κόμματα στις υπό κατοχή χώρες ήταν το γενικό πλαίσιο που εξασφάλισε αυτή την ηγεμονία. Τα εργατικά και νεολαιίστικα κινήματα των δεκαετιών 1960 και 1970, και η ανάπτυξη του μαρξισμού που ακολούθησε, επέτρεψαν στα κόμματα που αναφέρονταν στο σοβιετικό μαρξισμό να διατηρήσουν την ισχύ τους στα εργατικά και λαϊκά κινήματα της Δυτικής Ευρώπης, αν και παντού η επιρροή των κομμάτων αυτών υποσκελίστηκε από εκείνη των γοργά αναπτυσσόμενων την περίοδο αυτή σοσιαλιστικών κομμάτων. Και οι δύο πολιτικοί χώροι συνέκλιναν, παρά τις ιδεολογικές τους διαφορές σε μια πολιτική στρατηγική που υποσχόταν το «αργό, σταδιακό και ειρηνικό» πέρασμα στο σοσιαλισμό, με βάση τη συνταγματική νομιμότητα και τις κοινοβουλευτικές διαδικασίες των αστικών κρατών.

Μέχρι τις αρχές ή έστω τα μέσα της δεκαετίας του 1980, η ιδεολογία αυτή μπορούσε να συγκαλύπτει τον απολογητικό χαρακτήρα της, γιατί παρήγαγε ορισμένα πολιτικά αποτελέσματα που βελτίωναν την οικονομική και κοινωνική θέση των λαϊκών τάξεων: το «κοινωνικό κράτος» και το «κράτος πρόνοιας», η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, η στήριξη του λαϊκού εισοδήματος, η θεσμική ενίσχυση του συνδικαλισμού κ.ο.κ., υπήρξαν στόχοι για τους οποίους η Αριστερά έδινε αγώνες, που έμοιαζαν ότι μπορούν να είναι νικηφόροι. Άλλωστε, ο γαλλικός Μάης και οι άλλες επαναστατικές εξεγέρσεις της νεολαίας και των εργαζομένων είχαν όλες ηττηθεί στα τέλη της δεκαετίας του 1960.

Όμως, παρά τη διατήρηση της κομματικής επιρροής της σε σημαντικά ποσοστά, στο εσωτερικό της παραδοσιακής Αριστεράς άρχισε να συντελείται μια παράλληλη διαδικασία: Ο μαρξισμός-ως-ιδεολογία-μαζών της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου άρχισε να υποχωρεί προς όφελος ενός μεταρρυθμιστικού κυβερνητισμού, ο οποίος δεν έχει ανάγκη το μαρξισμό για να υπάρξει.

Μια υπόγεια διαδικασία υποχώρησης και εξοβελισμού του μαρξισμού-ως-ιδεολογίας-μαζών λάμβανε χώρα στο εσωτερικό της παραδοσιακής Αριστεράς. Διαδικασία υπόγεια, γιατί τα κομματικά επιτελεία και οι επίσημες κομματικές αποφάσεις επέμεναν φραστικά στο «σοβιετικό μαρξισμό». Διαδικασία εντούτοις υπαρκτή, γιατί η πολιτική «πρακτική ιδεολογία» των μελών και οπαδών της παραδοσιακής Αριστεράς μεταλλάσσονταν ταχύτατα προς το ορατό (και σε τελευταία ανάλυση πολιτικά ουσιώδες) στοιχείο της καθεστωτικής αριστερής ιδεολογίας: το σοσιαλίζοντα μεταρρυθμιστικό, την αναπτυξιολογία, τον κυβερνητισμό, με δυο λόγια προς ιδεολογίες που και σήμερα ακόμα υιοθετούνται από τη λαϊκή βάση των σοσιαλιστικών κομμάτων.

Η διαδικασία αυτή εντάθηκε μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1980, καταρχήν στις χώρες όπου τα σοσιαλιστικά κόμματα βρίσκονταν στην κυβέρνηση, καθώς η όξυνση της καπιταλιστικής κρίσης υπερσυσσώρευσης έπεισε τα κόμματα αυτά ότι η «αναδιανομή του εισοδήματος» δεν μπορεί πλέον να αποτελέσει μια «ρεαλιστική» πολιτική διαχείρισης του συστήματος. Μια μερίδα στελεχών της παραδοσιακής Αριστεράς επέλεξε επίσης έκτοτε τον πραγματισμό και «ρεαλισμό» του κυβερνητισμού από την «ουτοπία» και αυτού ακόμα του μεταρρυθμιστικού, και συνέδεσε την αναπτυξιολογία με την περί «εκσυγχρονισμού» λογοδιάρροια της «ανανεωτικής» Δεξιάς.

Αυτό που πραγματικά προκάλεσε η κατάρρευση των ανατολικών καθεστώτων δεν ήταν, επομένως, ούτε η ανάδυση διαφορετικών ή και αντιμαχόμενων θεωρητικών μαρξιστικών ρευμάτων (κατάσταση που είναι σύμφυτη με την ύπαρξη του μαρξισμού), ούτε η υποχώρηση του μαρξισμού-ως-ιδεολογίας-μαζών (διαδικασία που είχε ξεκινήσει τουλάχιστον μια δεκαετία πριν από τα γεγονότα του 1989-91), αλλά η ανάδειξη και δημοσιοποίηση αυτής της υποχώρησης του μαρξισμού ως πρακτικής-μαζικής ιδεολογίας.

Πρόκειται για ένα φαινόμενο συμμετρικό με εκείνο που έλαβε χώρα στις ίδιες τις ανατολικοευρωπαϊκές κοινωνίες: Στις χώρες αυτές ο «σοβιετικός μαρξισμός» λειτουργούσε κυρίως ως κρατική ιδεολογία, ως ιδεολογία κρατικής καταπίεσης, που συνδεόταν με μια «φιλολαϊκή» κοινωνική πολιτική (πλήρης απασχόληση, εξασφάλιση ενός σχετικά ικανοποιητικού επιπέδου μισθού, ισχυρές τάσεις εξισωτισμού) και έτσι αποσπούσε μια συναίνεση ανοχής από τις λαϊκές μάζες. Το γεγονός αυτό, το ότι δηλαδή αυτό που ονομαζόταν «σοβιετικός μαρξισμός», στις ανατολικοευρωπαϊκές χώρες δεν αποτελούσε πλέον ούτε μια πρακτική ιδεολογία με ισχυρό έρεισμα στις μάζες, ούτε ένα θεωρητικό σύστημα με ισχυρά ερείσματα στη διάνοηση, ήρθε στην επιφάνεια με την κατάρρευση των καθεστώτων: Ο «σοβιετικός μαρξισμός» εξαφανίστηκε στην Αν. Ευρώπη εν μια νυκτί, μαζί με τα καθεστώτα του «υπαρκτού σοσιαλισμού». Τα σοσιαλιστικά (πρώην κομμουνιστικά) κόμματα της Αν. Ευρώπης διαπνέονται πλέον από τις ιδεολογίες του «ήπιου» (μονεταριστικού) μεταρρυθμιστικού και της «κοινωνικής ευαισθησίας», όπως τα αντίστοιχα δυτικοευρωπαϊκά σοσιαλιστικά κόμματα, και όχι από το «σοβιετικό μαρξισμό». Παράλληλα, το πολιτικό προσωπικό των άλλων κομμάτων που σχηματίστηκαν (συντηρητικών, εθνικιστικών, φασιστοειδών) προέκυψε επίσης, στην πλειοψηφία του, από αξιωματούχους του Κ.Κ. και του κράτους, οι οποίοι λίγους μήνες πριν λειτουργούσαν ως θεματοφύλακες του «σοβιετικού μαρξισμού».

Βέβαια, η δημοσιοποίηση της υποχώρησης του μαρξισμού-ως-ιδεολογίας-μαζών δίνει την ευκαιρία στους διαχειριστές και τους κερβέρους της κυρίαρχης ιδεολογίας στη Δύση να ανακαλύψουν την «κρίση του μαρξισμού» και να προφητεύσουν το οριστικό «τέλος» του, ενισχύοντας έτσι, με την ιδεολογική αυτή επίθεση προς τη μαρξιστική θεωρία, την απομόνωσή της από τις μάζες, ή ακόμα ωθώντας μια μεγάλη μερίδα (πρώην) μαρξιστών διανοουμένων προς τις παραδοσιακές αστικές ιδεολογίες.

Άραγε πόσο μόνιμη (ή πόσο προσωρινή) προβλέπεται να είναι η υποχώρηση του μαρξισμού που στα προηγούμενα σκιαγραφήσαμε; Με δεδομένο ότι η πηγή ισχύος του μαρξισμού είναι η δυνατότητά του να διεισδύει και να διαπλέκεται με το εργατικό και λαϊκό κίνημα, με δεδομένο ακόμα ότι η διαδικασία αυτή είναι «εσωτερική» στο εργατικό κίνημα, δηλαδή προκύπτει αυτοφυώς από τις συνθήκες ανάπτυξης αυτού του κινήματος και αντιπαράθεσής του όχι μόνο με το μεμονωμένο ατομικό κεφάλαιο, αλλά και με το κράτος και τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του (δηλαδή με την «πολιτική συγκεφαλαίωση» του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου) μία μόνο απάντηση μπορούμε να δώσουμε: Η υποχώρηση μαρξισμού θα είναι τόσο προσωρινή, όσο προσωρινή θα είναι η μη (επαν)εμφάνιση με όρους κινήματος της επαναστατικής-αντικαπιταλιστικής επαγγελίας. (Βλ. και Δημούλη 1994, σελ. 34, σημ. 2).

Στα ζητήματα αυτά θα επανέλθουμε, όμως, με πιο συγκεκριμένο τρόπο, όταν θα αναφερθούμε στην ιστορική εξέλιξη (και την εσωτερική αντιφατικότητα) των μαρξιστικών αναλύσεων και ρευμάτων στη χώρα μας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ 1

1. Ο G. Masaryk ήταν ο πρώτος που, ήδη το 1898, έγραψε για την «κρίση του μαρξισμού» και προανήγγειλε την αναπόφευκτη υπέρβασή του (Bensussan 1986, σελ. 720).

2. Το ότι η επιρροή του μαρξισμού, όσο και αν συρρικνώθηκε κατά την τελευταία δεκαετία, εξακολουθεί εντούτοις να είναι υπαρκτή και υπολογίσιμη προκύπτει, μεταξύ άλλων, από την πληθώρα των περιοδικών, μονογραφιών, άρθρων κ.λπ. που εξακολουθούν να εκδίδονται σε όλες τις δυτικές χώρες, με άμεση αναφορά στο μαρξισμό, ή έχοντας ως θεωρητική αφετηρία τη μαρξιστική θεωρία. Η διαπίστωση αυτή αποτέλεσε ένα από τα βασικά συμπεράσματα ενός διεθνούς επιστημονικού Συνεδρίου που διοργανώθηκε πρόσφατα στο Παρίσι (Congres Marx International, Universite Paris-X, 27-30.09.95), και στο οποίο παρουσιάστηκαν περισσότερες από 150 εισηγήσεις από μαρξιστές θεωρητικούς που προέρχονταν από όλες τις Ηπείρους.

3. Την άποψη αυτή υποστηρίζουν αρκετοί αριστεροί. Παραθέτουμε δύο παραδείγματα: «Οι 'σοσιαλιστικές χώρες' και ο κομμουνισμός ήταν ως τα τέλη της δεκαετίας του '80 μια σοβαρή διαχωριστική γραμμή, ένα κομβικό σημείο αναφοράς, ένα καθοριστικό πεδίο συσπείρωσης και αντισυσπείρωσης (...) [το οποίο] συνέβαλε στον υποβιβασμό-πειθάρχηση άλλων αντιθέσεων και συγκρούσεων, τόσο στη Δεξιά, όσο και στην Αριστερά (...) Καθώς τα στοιχεία αυτά τείνουν προς εξαφάνιση αποδιοργανώνεται συνολικά το πολιτικό σκηνικό (...) Παράλληλα, αποψιλώνεται ο πολιτικός δυναμισμός και η εμβέλεια όσων είχαν αναφορές στο σοσιαλισμό και το μαρξισμό» (Β. Μηνακάκη: «Η πολιτική στα χέρια του κεφαλαίου», Πριν, 24.7.94). «Το παραδοσιακό σοσιαλιστικό λεξιλόγιο κατάντησε να θεωρείται ιδεαλιστικό απολίθωμα. Η πτώχευση του υπαρκτού σοσιαλισμού συμπαρέσυρε και τις αναλυτικές κατηγορίες που τον στήριζαν» Κ. Τσουκαλά: «Αναχρονισμού εγκώμιον», Το Βήμα, 4.9.94).

4. Ο Bernstein ήταν στενός φίλος του Engels και εκτελεστής της διαθήκης του, έχαιρε δε μεγάλο κύρος στο εσωτερικό του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος Γερμανίας. Τις «ρεβιζιονιστικές» απόψεις του γηραιού Ένγκελς μπορεί να αναζητήσει ο αναγνώστης στο Παράρτημα του: Μαρξ (1989), σελ. 312 επ.

5. Για την αναπαραγωγή της διαμάχης μεταξύ «ρεβιζιονιστών» και «ορθόδοξων μαρξιστών» στα σοσιαλιστικά κινήματα άλλων χωρών, αλλά και για τη σχετικά αυτόνομη θεωρητική παρουσία, κατά το Μεσοπόλεμο, διανοουμένων όπως οι Bauer, Gramsci και Korsch βλ. Bensussan (1986).

6. Μετά την ήττα της ρωσικής επανάστασης του 1905 και μέχρι την τελική διάσπαση της ρωσικής Σοσιαλδημοκρατίας το 1912, δεν σταματούν οι πολιτικές και θεωρητικές αντιπαραθέσεις ανάμεσα στα ρεύματα, τις τάσεις ή και τους μεμονωμένους διανοουμένους του ρωσικού σοσιαλισμού. Σχηματοποιώντας στο έπακρο, μπορούμε να πούμε ότι στις διαμάχες αυτές διακρίνονται τρία θεωρητικά ρεύματα: Το «αριστερό» (Οτσοβιστές, ομάδα «Πραβντα» -Τρότσκι-, κ. ά.), το «κεντριστικό» (μπολσεβίκοι -Λένιν-, «κομματικά νομιμόφρονες μενσεβίκοι» -Πλεχάνοφ-, κ. ά.) και το «δεξιό» (μενσεβίκοι, λεγκαλιστές, κ.ά.). Βλ. και Gayman (1986). Κατ' αναλογία, μπορούμε να διακρίνουμε δύο ρεύματα και στους κόλπους των γερμανών «ορθόδοξων μαρξιστών»: Τους «αριστερούς» (Luxemburg, Liebknecht, κ.ά.) και τους «κεντριστές» (A. Bebel, K. Kautsky κ. ά.).

7. Όλοι αυτοί επομένως που διακηρύσσουν σήμερα ότι ο μαρξισμός δεν είναι παρά ένα συνώνυμο της «μονολιθικότητας», της «υποταγής στο κόμμα» κ.ο.κ., είτε δεν κατάλαβαν τίποτε, είτε απλώς ασκούνται στη φθηνή προπαγάνδα.

8. Ο Λ. Αλτουσέρ (1980) περιγράφει τη διαμόρφωση του σοβιετικού μαρξισμού (σταλινισμού) και την ηγεμονία του πάνω στη μαρξιστική θεωρία ως βάθαιμα και ταυτόχρονα «μπλοκάρισμα» της κρίσης του μαρξισμού. Το «μπλοκάρισμα» απέτρεπε την ανοιχτή έκφραση της κρίσης και επομένως την ενδεχόμενη μετεξέλιξή της σε άλλη κατεύθυνση από αυτή της ηγεμονίας του σταλινισμού.

9. Για την ιδεολογία ισχύει ό,τι ο L. Althusser (1985, σελ 118) επισήμανε για τη φιλοσοφία: «Στη φιλοσοφία κάθε χώρος είναι ήδη κατειλημμένος. Μπορεί επομένως κανείς να καταλάβει εκεί μια θέση μόνο εκτοπίζοντας τον αντίπαλο, ο οποίος μέχρι τότε κατελάμβανε αυτή τη θέση».

10. «Οι πρακτικές ιδεολογίες είναι σύνθετοι σχηματισμοί-μοντάζ από έννοιες, παραστάσεις και εικόνες στο εσωτερικό τρόπων συμπεριφοράς, δράσεων, στάσεων και συμβατικών κινήσεων. Συνολικά λειτουργούν ως πρακτικές νόρμες οι οποίες «προσδιορίζουν» τη στάση και τη συγκεκριμένη τοποθέτηση των ανθρώπων απέναντι στα πραγματικά αντικείμενα και τα πραγματικά προβλήματα της

κοινωνικής και ατομικής τους ύπαρξης, καθώς και της ιστορίας τους» (Althusser 1985, σελ. 31). Βλ. επίσης Αλτουσέρ 1987, σελ. 37 επ.

11. Κάτι τέτοιο φαίνεται να πιστεύει ο Α. Μπαλάς (1991, σελ. 14), σ' ένα κατά τα άλλα πολύ ενδιαφέρον άρθρο του. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι «αυτή η μορφή μαρξισμού, στο βαθμό που παραμένει εγκλωβισμένη στις πανεπιστημιακές νόρμες, συνιστά, είτε το θέλει είτε όχι, την πολιτική και εν πολλοίς και ιδεολογική εξουδετέρωση του μαρξισμού γενικώς» (σελ. 17).

12. Όπως εύστοχα επισημαίνει ο Ν. Κοτζιάς, είναι «συνήθεια στο ΚΚΕ, αλλά και στις μικρές ομάδες που κατά διαστήματα αποχωρούν απ' αυτό, να μελετούν τη δευτερεύουσα (μαρξιστική, Γ.Μ.) βιβλιογραφία και όχι τους ίδιους τους κλασικούς, κανείς από τους ηγέτες τους δεν έχει διαβάσει το Κεφάλαιο, αλλά, παρ' όλα αυτά, είναι όλοι τους πεπεισμένοι ότι εκ θαύματος γνωρίζουν ορθότερα από κάθε άλλον το μαρξισμό και λενινισμό» (Κοτζιάς 1994, σελ. 95).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Το κυρίαρχο ιδεολογικό πλαίσιο: Ο «σοβιετικός μαρξισμός»

2.1 Εισαγωγή

Τα γενικά χαρακτηριστικά του μαρξισμού που στο προηγούμενο κεφάλαιο περιγράψαμε (δηλαδή την εσωτερική αντιφατικότητα-συγκρουσιakότητα της μαρξιστικής θεωρίας, αλλά και το διφυή χαρακτήρα του μαρξισμού: θεωρητικό σύστημα/ιδεολογία μαζών), αλλά και η εναλλαγή «φάσεων» της «κρίσης του μαρξισμού»¹ μπορούν να ανιχνευθούν επίσης στην ιστορία του ελληνικού μαρξισμού (και του ελληνικού εργατικού και αριστερού κινήματος). Θα έχουμε έτσι την ευκαιρία, σε αναφορά με το έργο των τεσσάρων ελλήνων μαρξιστών που θα εξετάσουμε στα επόμενα, να θέσουμε υπό κρίση αλλά και να συγκεκριμενοποιήσουμε τις καταρχήν θέσεις που μέχρι εδώ διατυπώσαμε. είτε έμμεσα (μέσα από τα αντικείμενα που προσεγγίζουν οι μαρξιστές συγγραφείς, στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία που κάθε φορά παρεμβαίνουν), είτε άμεσα (μέσα από τις θεωρητικές ασυνέχειες, τομές και επανεκτιμήσεις εννοιών, θέσεων και αναλύσεων που θα εντοπίσουμε στο έργο κάθε συγγραφέα).

Προτού όμως περάσουμε στην εξέταση των τεσσάρων περιπτώσεων που προαναγγείλαμε, είναι σκόπιμο να τοποθετηθούμε εδώ κριτικά απέναντι στον σοβιετικό μαρξισμό, που πράγματι συνιστά το κυρίαρχο θεωρητικό και ιδεολογικό πλαίσιο, σε συνάρτηση με το οποίο έδρασαν πολιτικά τα στελέχη της Αριστεράς και οι μαρξιστές συγγραφείς. Ο σοβιετικός μαρξισμός αποτέλεσε την κυρίαρχη εκδοχή του μαρξισμού για τις δυνάμεις της παραδοσιακής Αριστεράς από τις αρχές της δεκαετίας του 1930 μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980.

Μέσα από αυτή την κριτική προσέγγιση στον κυρίαρχο «μαρξισμό» μιας ολόκληρης ιστορικής εποχής, από τη μια θα μπορούσαμε να διακρίνουμε ευκολότερα τα ειδικά χαρακτηριστικά της θεωρητικής παρέμβασης κάθε συγγραφέα που θα εξετάσουμε, και από την άλλη θα ανταποκριθούμε στην παραίνεση «να πάρουμε θέση στη σύγκρουση, αντικείμενο της οποίας είναι η μαρξιστική θεωρία» (Αλτουσέρ 1991). Διατυπώσαμε τις θέσεις που ακολουθούν σε αναφορά με τις αναλύσεις του Αλτουσέρ και των συνεργατών του, αλλά και τα κείμενα των κλασικών του μαρξισμού, ορισμένων μαρξιστών θεωρητικών του Μεσοπολέμου, καθώς και της κινέζικης Πολιτιστικής Επανάστασης (βλ. επίσης και Μηλιός 1988, 1989, Σύνταξη Θέσεων 1990, Τσεκούρας 1987, Δημούλης 1990).

2.2 Η «παγκοσμιοότητα» του σοβιετικού μαρξισμού

Η πρόσληψη και ανάπτυξη του μαρξισμού σε κάθε συγκεκριμένη χώρα αποτελεί αναμφίβολα ένα ιδιαίτερο αντικείμενο συγκεκριμένης (για την εν λόγω χώρα) ιστορικής μελέτης. Η πρόσληψη π.χ. του μαρξισμού στις Η.Π.Α., στο Μεξικό, ή στη Φιλανδία δεν μπορεί να συναχθεί από τα γενικά κοινωνικά χαρακτηριστικά των χωρών αυτών (δηλαδή να αναχθεί μηχανιστικά σ' αυτά τα χαρακτηριστικά), όπως π.χ. από το επίπεδο καπιταλιστικής ανάπτυξης, αλλά συναρτάται με ορισμένες ειδικές πλευρές της ανάπτυξης του εργατικού κινήματος και της πολιτικής και ιδεολογικής πάλης των τάξεων στον κάθε συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό.

Δεν είναι στις προθέσεις μας να ερευνήσουμε εδώ τη διαδικασία πρόσληψης τις πρώτες φάσεις ανάπτυξης των μαρξιστικών ιδεών στην Ελλάδα. Επιγραμματικά μπορούμε εδώ απλώς να αναφέρουμε ότι η ανάπτυξη των σοσιαλιστικών ιδεών στην Ελλάδα πριν την ίδρυση του Σ.Ε.Κ.Ε., αν εξεταστεί από τη σκοπιά της αντιστοιχίας των ιδεών αυτών με τη μαρξιστική θεωρία, μπορεί να χωριστεί σε δύο φάσεις:

α) Τις πρώτες περιόδους ανάπτυξης των σοσιαλιστικών και ριζοσπαστικών ιδεών στην Ελλάδα, κατά τις οποίες οι μαρξιστικές απόψεις παραμένουν περιθωριακές σε σχέση με τις μη μαρξιστικές σοσιαλιστικές ή μεταρρυθμιστικές ιδεολογίες. Σχηματικά μπορούμε να

πούμε ότι η φάση αυτή τελειώνει το 1907, χρονιά κατά την οποία ιδρύεται η Κοινωνιολογική Εταιρεία και εκδίδεται «Το κοινωνικό μας ζήτημα» του Γ. Σκληρού. β) Η περίοδος που ακολουθεί (1907-1918) συνιστά την πρώτη ουσιαστικά φάση συστηματικής αναπαραγωγής και διάδοσης των μαρξιστικών ιδεών στη χώρα. Η νίκη της Οκτωβριανής Επανάστασης του 1917 οδηγεί στο τέλος της περιόδου αυτής στην ίδρυση του Σ.Ε.Κ.Ε. (1918), που λίγα χρόνια αργότερα θα μετονομαστεί σε Κ.Κ.Ε. (Βλ. αναλυτικά Μπεναρόγια 1975, Λεονταρίτης 1976, Δημητρίου 1985, Noutsos 1987, Νούτσος 1991, 1992).

Με τη νίκη, λοιπόν, της Οκτωβριανής Επανάστασης και την ίδρυση του Σ.Ε.Κ.Ε. ο επαναστατικός μαρξισμός, όπως αυτός ορίζεται σε συνάρτηση με τα έργα της ωριμότητας του Μαρξ και τις απόψεις των ηγετών της νεοσύστατης Σοβιετικής Ένωσης και κυρίως του Λένιν, κυριαρχεί στην Ελλάδα (στο ελληνικό αριστερό κίνημα). Αυτό που πρέπει εδώ να προσέξουμε είναι ότι η διαδικασία αυτή καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από την ακτινοβολία που εκπέμπει η Οκτωβριανή Επανάσταση. Επίσης, ότι μια παρόμοια διαδικασία εξελίσσεται παράλληλα σ' όλες σχεδόν τις χώρες που οι σοσιαλιστικές και επαναστατικές ιδέες είχαν φτάσει σ' ένα τέτοιο επίπεδο ανάπτυξης ώστε να μπορέσουν να παρακολουθήσουν τα ιδεολογικά αποτελέσματα της κοσμοϊστορικής νίκης του Οκτώβρη. Υπό αυτούς τους όρους ο επαναστατικός μαρξισμός διεθνοποιείται και η προσχώρηση των νεοϊδρυθέντων Κ.Κ. στην Τρίτη Διεθνή δεν αποτελεί παρά την οργανωτική και τυπική επικύρωση αυτής της διαδικασίας. Οι επαναστατικές μαρξιστικές απόψεις που είχαν αναπτυχθεί κατά την προηγούμενη περίοδο εξελίσσονται μετά το 1918 σε αναφορά με τη διεθνή εξέλιξη του μαρξισμού, με την εξέλιξη του πρώτα απ' όλα στη Σοβιετική Ένωση.

Είναι γνωστό ότι η πορεία αυτή εξέλιξης του μαρξισμού υπήρξε αντιφατική. Ότι μετά την επικράτηση του σταλινισμού, δηλαδή χοντρικά από τα τέλη της δεκαετίας του 1920, σφραγίστηκε με το θάνατο και τον εξαναγκασμό σε σιωπή χιλιάδων μαρξιστών και εκατοντάδων χιλιάδων κομμουνιστών, σιωπή και θάνατο που επέβαλαν άλλοι μαρξιστές και κομμουνιστές, στη Σοβιετική Ένωση, και όχι μόνο εκεί.

Καθώς η εξέλιξη του μαρξισμού καθοριζόταν, την περίοδο αυτή, κυρίως στο πολιτικό επίπεδο, καθώς δηλαδή οι εκπρόσωποι της κυρίαρχης εκδοχής του μαρξισμού δεν ήταν άλλοι από τους ηγέτες του κομμουνιστικού κινήματος, και καθώς οι κομμουνιστικές αυτές ηγεσίες, μέσω της ακτινοβολίας του νεαρού σοβιετικού κράτους και των μηχανισμών της Τρίτης Διεθνούς εναρμονίζονταν και υιοθετούσαν τις πολιτικές, ιδεολογικές και θεωρητικές επιλογές της σοβιετικής ηγεσίας, ο σοβιετικός μαρξισμός προσλάμβανε μια παγκόσμια διάσταση: Αναπαραγόταν ως ο κυρίαρχος μαρξισμός και στα άλλα εθνικά τμήματα της Τρίτης Διεθνούς, στα κομμουνιστικά κόμματα των άλλων χωρών.

2.3 Ο χαρακτήρας του σοβιετικού μαρξισμού

Σημείο καμπής στην πορεία εξέλιξης του μαρξισμού στο Μεσοπόλεμο αποτέλεσε, λοιπόν, χωρίς αμφιβολία, ο θάνατος του Λένιν και η κυριαρχία στη Σοβιετική Ένωση του σταλινισμού. Με την επικράτηση του σταλινισμού αρχίζει δηλαδή μια διαδικασία σταδιακού μετασχηματισμού της κυρίαρχης εκδοχής του μαρξισμού, διαδικασία η οποία έχει ουσιαστικά τις ρίζες της στον «ηττημένο» μαρξισμό της Β' Διεθνούς, και η οποία ολοκληρώνεται στα μέσα της δεκαετίας του 1930. Η εκδοχή του μαρξισμού που προκύπτει από αυτή τη διαδικασία, εκδοχή που εδώ σχηματικά θα ονομάσουμε σοβιετικό μαρξισμό, στηρίζεται σε τρία ιδεολογικά υποσύνολα που θα παρουσιάσουμε επιγραμματικά στα επόμενα:

α) Μια εργαλειακή - μηχανιστική αντίληψη για το αστικό κράτος και την άρχουσα τάξη (εργαλειακός- μηχανιστικός υλισμός), αντίληψη που προκύπτει από τη δογματική κωδικοποίηση, την παραποίηση και την εκλεκτικιστική ανάγνωση ορισμένων από τις απόψεις για τον ιμπεριαλισμό και την «κυριαρχία των μονοπωλίων», που ο Λένιν είχε δανειστεί από τον Hilferding και τον Hobson. Στα πλαίσια της αντίληψης αυτής η μαρξιστική θεωρία της πάλης των τάξεων, οι «νόμοι κίνησης» (Μαρξ) του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου υποκαθίστανται από ένα απλουστευτικό σχήμα που αντιλαμβάνεται τον καπιταλισμό ως «τα μονοπώλια» και το καπιταλιστικό κράτος ως εργαλείο στα χέρια των

μονοπωλίων. Από την αντίληψη αυτή πηγάζει τελικά μια σειρά από σημαντικότερους μετασχηματισμούς τόσο στο επίπεδο της θεωρίας, όσο και κυρίως, της πολιτικής στρατηγικής. (βλ. Μηλιός 1988, σελ. 30-58 και 84-104).

β) Πέρα από τη μηχανιστική αντίληψη για το «μονοπωλιακό καπιταλισμό» και το κράτος, ή μάλλον σε στενή συσχέτιση με την αντίληψη αυτή, ο σοβιετικός μαρξισμός στηρίχθηκε μετά το θάνατο του Λένιν, κατά την εποχή του σταλινισμού, σε μια σειρά θεωρητικές αντιλήψεις που σχηματικά θα ονομάσουμε καταστροφισμό, και οι οποίες υποστηρίζουν ότι ο καπιταλισμός βρίσκεται σε μια φάση επιθανάτιας παρακμής, «σαπίσματος» και αποσύνθεσης. Οι αντιλήψεις αυτές μορφοποιήθηκαν (χωρίς όμως να γίνουν εξ αρχής κυρίαρχες) για πρώτη φορά κατά τη δεκαετία του 1920 στη θεωρία της «γενικής κρίσης» του καπιταλισμού, θεωρία η οποία διατηρούσε πάντοτε μια κεντρική θέση στο εσωτερικό του σοβιετικού μαρξισμού.

Σύμφωνα με τη θεωρία της «γενικής κρίσης», η δημιουργία της Σοβιετικής Ένωσης και του «σοσιαλιστικού στρατοπέδου» σημαίνει «ότι ο καπιταλισμός δεν αποτελεί πλέον ένα ενιαίο σύστημα της παγκόσμιας οικονομίας, που περικλείει τα πάντα, ότι δίπλα στο καπιταλιστικό σύστημα υπάρχει το σοσιαλιστικό σύστημα, το οποίο αναπτύσσεται, ωριμάζει, αντιπαρατίθεται στο καπιταλιστικό σύστημα και το οποίο απλώς μέσα από το γεγονός της ύπαρξής του δηλώνει το σάπισμα του καπιταλισμού και κλονίζει τα θεμέλιά του» (Στάλιν, Πολιτική Εισήγηση της ΚΕ στο 16ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ, παρατίθεται στο *Arbeiterschulung* 1930, σελ. 268). Όπως δείξαμε αναλυτικά αλλού (βλ. Μηλιός 1988 σελ. 26-35 και 108-121) η θεωρία της «γενικής κρίσης» από τη μια στηρίζεται στην οικονομίστικη αντίληψη ότι ο καπιταλισμός αποτελεί μια ενοποιημένη παγκόσμια κοινωνικο-οικονομική δομή (ο «παγκόσμιος καπιταλισμός»), σε ρήξη με τη λενινιστική θεωρία της παγκόσμιας ιμπεριαλιστικής αλυσίδας και του κράτους και από την άλλη παρουσιάζει την αντίθεση κεφαλαίου-εργασίας στο εσωτερικό κάθε καπιταλιστικής χώρας ως υποκείμενη στις προτεραιότητες της (υποτιθέμενης) αντίθεσης κεφαλαίου-εργασίας σε παγκόσμιο επίπεδο, δηλαδή της αντίθεσης ανάμεσα στα δύο «παγκόσμια συστήματα».

γ) Τέλος, σταθερό υπόβαθρο της μηχανιστικής-εργαλειακής αντίληψης και του καταστροφισμού που διέπει το σοβιετικό μαρξισμό κατά το Μεσοπόλεμο αναδεικνύεται ο «κλασικός» οικονομισμός, η θεωρητική αντίληψη που η Γ' Διεθνής «κληρονόμησε», και πάλι μετά το θάνατο του Λένιν, από τη Β' Διεθνή: Ο οικονομισμός αντιλαμβάνεται την κοινωνική εξέλιξη ως το αποτέλεσμα της «ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων», ανάπτυξη η οποία (υποτίθεται ότι) έρχεται σε σύγκρουση με τις παραγωγικές σχέσεις και καθιστά έτσι αναπόφευκτο το μετασχηματισμό των παραγωγικών σχέσεων. Στα πλαίσια αυτής της αντίληψης υποτίθεται ότι οι καπιταλιστικές παραγωγικές σχέσεις αποτελούν τροχοπέδη για τις παραγωγικές δυνάμεις, ότι ο καπιταλισμός επομένως βρίσκεται στη φάση της παρακμιακής του στασιμότητας.

Οι εργασίες του Αλτουσέρ και των συνεργατών του (βλ. π.χ. Αλτουσέρ 1977, Μπετελέμ 1972, Μπαλιμπάρ 1978) έδειξαν πέρα από κάθε αμφιβολία ότι αυτή η «θεωρία των παραγωγικών δυνάμεων» (όπως αποκάλεσε τον οικονομισμό η κινέζικη Πολιτιστική Επανάσταση) μετατρέπει το μαρξισμό σε ένα εξελικτικό-μηχανιστικό τελεολογικό δόγμα: συνιστά την κατ' εξοχήν μορφή κυριαρχίας της αστικής ιδεολογίας πάνω στο μαρξισμό καθώς αρνείται τη βασική μαρξιστική θέση, ότι η πάλη των τάξεων αποτελεί την κινητήρια δύναμη της ιστορίας, ότι επομένως η εξέλιξη των παραγωγικών σχέσεων έχει την πρωτοκαθεδρία και καθορίζει συνακόλουθα την εξέλιξη των παραγωγικών δυνάμεων.

Η μηχανιστική-εργαλειακή αντίληψη για το «μονοπωλιακό καπιταλισμό», ο κλασικός οικονομισμός και ο καταστροφισμός αποτελούσαν το μόνιμο υπόβαθρο του σοβιετικού μαρξισμού. Είναι η «πρώτη ύλη» με βάση την οποία διαμορφώθηκε μετά τον Πόλεμο η θεωρία του «κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού» και της «επιστημονικής-τεχνικής επανάστασης». Ο σκληρός πυρήνας των θεωριών αυτών, η αντίληψη σχετικά με τη «συνύφανση κράτους και μονοπωλίων σ' έναν ενιαίο μηχανισμό» αποτελεί ακριβώς μια επαναδιατύπωση των βασικών θέσεων του καταστροφισμού: «Η συγχώνευση της δύναμης των μονοπωλίων με τη δύναμη του κράτους σε έναν ενιαίο μηχανισμό μετατρέπεται για τη

μονοπωλιακή αστική τάξη σε τελευταίο μέσο για τη διατήρηση του καπιταλιστικού συστήματος» (Ινστιτούτο Κοινωνικών Επιστημών της ΕΣΣΔ 1977, σελ. 151. Βλ. και Μηλιός 1988, όπ. π. και τη βιβλιογραφία που παρατίθεται εκεί).

Η όλη θεωρητική κατασκευή του «σοβιετικού μαρξισμού» συμπληρώνεται και απολήγει σε μια συγκεκριμένη πολιτική στρατηγική: Δεν είναι παρά ο ηττημένος (την εποχή του Bernstein) κυβερνητισμός-μεταρρυθμισμός, που επανέρχεται στο προσκήνιο ως η μαρξιστική στρατηγική, παίρνοντας έτσι την εκδίκησή του από τον επαναστατικό μαρξισμό. Μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο η στρατηγική αυτή κωδικοποιείται ως «αργό, σταδιακό και ειρηνικό πέρασμα στο σοσιαλισμό».

Η επικράτηση του σοβιετικού μαρξισμού μέσα στα κομμουνιστικά κόμματα μετά την πολιτική νίκη του σταλινισμού στην ΕΣΣΔ δεν υπήρξε φυσικά αυτόματη. Ακριβώς επειδή πρόκειται για μια διαδικασία μετασηματισμού της μαρξιστικής θεωρίας και ιδεολογίας, όπως αυτή είχε ήδη αναπτυχθεί και διαδοθεί στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες στις αρχές του αιώνα, αλλά και κατά τα πρώτα χρόνια μετά τη μεγάλη Οκτωβριανή Επανάσταση, μέχρι περίπου τα τέλη της δεκαετίας του 1920, η επικράτηση του σοβιετικού μαρξισμού στο Μεσοπόλεμο συντελέστηκε σε δύο στάδια:

α) Αντιφατική συνύπαρξη της κυρίαρχης ιδεολογικής τριάδας εργαλειακός (μηχανιστικός) υλισμός - καταστροφισμός - οικονομισμός με τη μαρξιστική θεωρία της προηγούμενης περιόδου, έτσι ώστε συχνά να προκύπτει ένα «αμάλγαμα» από αλληλοσυγκρουόμενες θέσεις. (Χαρακτηριστική είναι εδώ η ανάλυση των καπιταλιστικών κρίσεων από τα Κ.Κ. κατά την πρώτη περίοδο του Μεσοπολέμου, βλ. αναλυτικότερα Θεοχαράς 1984 σελ. 21-28, Μηλιός 1988, σελ. 33).

β) Αναδιαμόρφωση του όλου θεωρητικού συστήματος με την υποταγή των υπολειμμάτων της μαρξιστικής θεωρίας στην ιδεολογική τριάδα οικονομισμός - καταστροφισμός - μηχανιστικός υλισμός. Διαμόρφωση του μεταπολεμικού «σοβιετικού μαρξισμού».

Η διαδικασία αυτή μετασηματισμού της κυρίαρχης εκδοχής του μαρξισμού σε δύο στάδια είναι κατά τη γνώμη μου τυπική κυρίως για τη Σοβιετική Ένωση και τη Γερμανία, χώρες στις οποίες είχε ήδη συντελεστεί μια σημαντικότερη ανάπτυξη του μαρξισμού, αλλά και των εργατικών κομμάτων που εμπνέονταν από το μαρξισμό, ήδη από τον προηγούμενο αιώνα. Η διεθνοποίηση της διαδικασίας αναπαραγωγής των μαρξιστικών ιδεών μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση είχε όμως σαν αποτέλεσμα, όπως ήδη είπαμε, να τεθεί σε κίνηση μια ανάλογη διαδικασία και στις άλλες χώρες όπου υπήρχε ήδη ένα υπολογίσιμο κομμουνιστικό - μαρξιστικό δυναμικό.

Η υπέρσχυση του σταλινικού σοβιετικού μαρξισμού ευνοήθηκε ως ένα βαθμό και από το γεγονός ότι ο καταστροφισμός και ο οικονομισμός κυριάρχησαν και στο εσωτερικό της κύριας, από τη δεκαετία του '30 και μετά, μαρξιστικής αντιπολιτευτικής κίνησης, της διεθνούς τροτσκιστικής αντιπολίτευσης. Είναι και αυτό ένα γεγονός που δείχνει ότι οι ρίζες του σοβιετικού μαρξισμού υπήρξαν πολύ βαθιές και μάλιστα πολύ καιρό πριν την τελική επικράτηση του σταλινισμού. Η ιδεολογική τριάδα οικονομισμός - καταστροφισμός - μηχανιστικός υλισμός ήταν δηλαδή μια από τις έγκυρες εκδοχές του μαρξισμού, ήδη πριν την επικράτηση του σταλινισμού. Μετά την επικράτηση του σταλινισμού (και μέχρι τη δεκαετία του 1960), η ιδεολογική αυτή τριάδα έγινε η (μοναδική) έγκυρη εκδοχή του μαρξισμού. Η μόνη κατά τη γνώμη μου περίπτωση που ο «σοβιετικός μαρξισμός» (οικονομισμός - καταστροφισμός - μηχανιστικός υλισμός) δεν κατάφερε να σταθεροποιήσει την κυριαρχία του, κατά την εποχή τουλάχιστον που μας ενδιαφέρει εδώ, είναι το κομμουνιστικό κίνημα της Κίνας (και αντίστοιχα ο μαρξισμός στην Κίνα²).

2.4 Σοβιετικός μαρξισμός και «υπαρκτός σοσιαλισμός»

Η κυριαρχία του σοβιετικού μαρξισμού αποτελεί σύμπτωμα της κυριαρχίας της αστικής ιδεολογίας πάνω στο μαρξισμό (Αλτουσέρ 1973). Πρόκειται για μια πραγματικότητα που συνδέεται και πιστοποιεί την εξέλιξη μιας διαδικασίας ήττας και υποχώρησης, κατά την ίδια αυτή περίοδο, της εργατικής εξουσίας στην ΕΣΣΔ (Μπετελέμ 1975, Μηλιός 1990-Β, Δημούλης 1990).

Σαν αποτέλεσμα αυτής της ήττας της εργατικής εξουσίας, η ειδοποιός διαφορά των καθεστώτων του «υπαρκτού σοσιαλισμού» ως προς τις χώρες του δυτικού καπιταλισμού δεν ήταν πλέον η εργατική εξουσία (στη θέση της καπιταλιστικής), οι κοινωνικοί και πολιτικοί θεσμοί της εργατικής δημοκρατίας και της λαϊκής εξουσίας, ούτε οι σοσιαλιστικές οικονομικές σχέσεις παραγωγής (στη θέση των καπιταλιστικών). Ήταν:

α) Η «μονοπωλιακή ρύθμιση» της οικονομίας, μέσα από τον κρατικό έλεγχο των επιχειρήσεων και την περιστολή του κεφαλαιακού ανταγωνισμού στο εσωτερικό των διαφορετικών οικονομικών κλάδων. Στο πλαίσιο αυτό, ο γραφειοκρατικός υπολογισμός της προβλεπόμενης ζήτησης και της παραγωγής κάθε κρατικού τραστ, το οποίο έλεγχε μονοπωλιακά ένα τμήμα της αγοράς, και η ιδιοποίηση (και αναδιανομή) από τις οικονομικές υπηρεσίες του κράτους ενός τμήματος του παραγόμενου υπερπροϊόντος, ονομάστηκε «σοσιαλιστικός σχεδιασμός». Στο οικονομικό αυτό σύστημα, παρά την περιστολή των εξουσιών και των ορίων δράσης της ατομικής επιχείρησης, συνέχιζε να αναπαράγεται με παρόμοιους όρους όπως στον κλασικό καπιταλισμό ο διαχωρισμός των εργαζομένων από τα μέσα παραγωγής και το παραγόμενο προϊόν.

β) Η πολιτική δικτατορία και η στέρηση στην πράξη των στοιχειωδέστερων πολιτικών ελευθεριών (ελευθερία συνάθροισης, απεργίας, τύπου κ.λπ.), σε συνάρτηση με το μονοκομματισμό και τη διατήρηση του κρατικού-μονοπωλιακού ελέγχου των μέσων παραγωγής από τη «νέα αστική τάξη», η οποία διαμορφώθηκε στο πλαίσιο του κρατικού μηχανισμού και των διευθυντικών κλιμακίων των επιχειρήσεων.

Η νέα ταξική εξουσία που διαμορφώθηκε, έτσι, στην ΕΣΣΔ (και «μεταλαμπαδεύτηκε» μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στις «Σοσιαλιστικές Δημοκρατίες» της Ανατολικής Ευρώπης) μπορεί να ονομαστεί «κρατικός καπιταλισμός».

Η κατάρρευση των καθεστώτων αυτών ανάγεται σε σωρεία παραγόντων, σημαντικότεροι από τους οποίους πρέπει να θεωρηθούν:

α) η ελλιπής νομιμοποίηση του καθεστώτος της πολιτικής δικτατορίας και, κυρίως,

β) η εγγενής αντίφαση ανάμεσα στο «σχέδιο» και την επιχείρηση (δηλαδή ανάμεσα στις δύο βασικές μερίδες της κυρίαρχης τάξης: την κρατική «γραφειοκρατία» και τους διευθυντές των επιχειρήσεων). Την αντίφαση αυτή, που η μορφή εμφάνισής της ήταν η αναποδοτικότητα της οικονομίας και η οποία αναπαρήγαγε συνεχώς το αίτημα για «περισσότερη αυτονομία» (δυτικού τύπου) των επιχειρήσεων, επιχείρησαν επί ματαίω να διαχειριστούν -στο πλαίσιο του συστήματος, δηλαδή υπό την πρωτοκαθεδρία του «σχεδίου»- όλα τα «μεταρρυθμιστικά προγράμματα», από τον Κρουτσόφ μέχρι τον Γκορμπατσόφ. Όταν, στο πλαίσιο των ανακατατάξεων που ξεκίνησαν με την Περεστρόικα, η αυτονομία των επιχειρήσεων ξεπέρασε ένα κρίσιμο όριο, η κρίση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» άρχισε να προσλαμβάνει χαρακτηριστικά κατάρρευσης. Οι πολιτικοί συσχετισμοί δύναμης που διαμορφώθηκαν τη δεδομένη ιστορική στιγμή έκριναν τελικά και την έκβαση των εξελίξεων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ 2

1. Δηλαδή άλλοτε τις έντονες δημιουργικές θεωρητικές διεργασίες και αντιπαραθέσεις, με παράλληλη αύξηση της επιρροής του μαζικού μαρξισμού, και άλλοτε την ύφεση της μαρξιστικής θεωρητικής παραγωγής ή/και τη συρρίκνωση της μαζικής επιρροής του μαρξισμού.

2. Βλ. για παράδειγμα την ακόλουθη κριτική του Μάο τσε Τουγκ στο σοβιετικό οικονομισμό: «Η επανάσταση πρέπει κατ' αρχή να ανατρέψει το παλιό εποικοδόμημα για να μπορούν να καταργηθούν οι παλιές σχέσεις παραγωγής. Μετά την εξάλειψη αυτών των τελευταίων μπορούν να δημιουργηθούν νέες σχέσεις παραγωγής. Έτσι χαράζεται ένας δρόμος στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της νέας κοινωνίας (Μάο 1975, σελ. 93). «Μια μεγάλη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων είναι πάντοτε μεταγενέστερη από το μετασχηματισμό των σχέσεων παραγωγής (...) Η αστική επανάσταση και η εγκαθίδρυση αστικών κρατών συνέβηκαν πριν και όχι μετά τη βιομηχανική επανάσταση (...) Με την εδραίωση των νέων σχέσεων παραγωγής άνοιξε κι ο δρόμος για την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων» (Μάο 1975, σελ. 111).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Ο Γιάννης Κορδάτος

και η μαρξιστική ανάλυση της ελληνικής κοινωνίας

(Η πρόσληψη και σταθεροποίηση του σοβιετικού μαρξισμού στην Ελλάδα)

3.1 Εισαγωγή

Η κυριαρχία του «σοβιετικού μαρξισμού» στο εσωτερικό της ελληνικής Αριστεράς συνδέεται, εκφράζεται και αλληλοκαλύπτεται με μια αντίληψη για την ιστορία του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού και συνακόλουθα για το χαρακτήρα του ελληνικού καπιταλισμού. Βασικό πόρισμα αυτής της αντίληψης ήταν ότι η κοινωνική εξουσία στην Ελλάδα ήταν «αστικοτσιφλικιάδικη» (αστική με «σημαντικά φεουδαρχικά υπολείμματα») και «εξαρτημένη». Συναγόταν έτσι ότι «η επικείμενη επανάσταση των εργατών και αγροτών στην Ελλάδα θα έχει αστικοδημοκρατικό χαρακτήρα με τάσεις (!!, Γ.Μ.) γρήγορης μετατροπής σε προλεταριακή σοσιαλιστική επανάσταση». (Γενάρης 1934, Απόφαση της 6ης Ολομέλειας της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε., «Το Κ.Κ.Ε. - επίσημα κείμενα» τ. Δ' σελ. 23, Π.Λ.Ε. 1968).

Στο παρόν κεφάλαιο θα επιχειρήσουμε να σκιαγραφήσουμε τη μετεξέλιξη των αντιλήψεων της κομμουνιστικής Αριστεράς για την ελληνική κοινωνία, εστιάζοντας την ανάλυσή μας στα ερμηνευτικά σχήματα του Γιάνη Κορδάτου, του πολυγραφότερου και, κατά την άποψή μας, χαρακτηριστικότερου κομμουνιστή θεωρητικού της μεσοπολεμικής και πρώτης μεταπολεμικής περιόδου. Αξίζει να σημειώσουμε εδώ προκαταβολικά ότι ο Κορδάτος, αν και υπήρξε ο σημαντικότερος μαρξιστής θεωρητικός που ανέπτυξε και διατύπωσε -από τις αρχές της δεκαετίας του '30- τη βασική επιχειρηματολογία και τα βασικά πορίσματα του κυρίαρχου («σοβιετικού») μαρξισμού σχετικά με το χαρακτήρα και την ιστορική εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας (και μάλιστα ήδη πριν την τελική επικράτηση του «σοβιετικού μαρξισμού» στο ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα), ήταν από τους πρώτους που διαγράφηκαν από το Κ.Κ.Ε. όταν επικράτησαν οι σταλινικές πολιτικές ηγεσίες στο Κόμμα. Η ιδεολογική τριάδα μηχανιστικός υλισμός - καταστροφισμός - οικονομισμός είχε και στην Ελλάδα βαθιές αυτοφυείς ρίζες.

3.2 Η πρώτη περίοδος (1919-1926): «Αλματική ανάπτυξις» του ελληνικού καπιταλισμού

Τον Μάιο του 1924, ο Γιάννης Κορδάτος ολοκληρώνει τη συγγραφή του πρώτου και περισσότερο «πολύκροτου» (όπως ο ίδιος το ονομάζει αργότερα¹) βιβλίου του, που τιτλοφορείται «Η Κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821». Στο έργο αυτό ο Κορδάτος αναπτύσσει τις βασικές απόψεις του ελληνικού μαρξιστικού-κομμουνιστικού κινήματος της εποχής, οι οποίες, στα τελικά τους συμπεράσματα, ελάχιστη σχέση είχαν με την εκδοχή του μαρξισμού που αργότερα υιοθετήθηκε από το συγγραφέα (και επικράτησε στο ΚΚΕ), το «σοβιετικό μαρξισμό».

Από τη δεύτερη ανατύπωση (Γ' έκδοση) του βιβλίου αυτού, η οποία ακολουθεί με ελάχιστες βελτιώσεις την Α' έκδοση, παραθέτουμε ορισμένα αποσπάσματα που εικονογραφούν τις απόψεις του συγγραφέα για τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό και την ιστορία του:

* Σχετικά με το 1821: «Η σχηματισθείσα νέα κοινωνική τάξις, η αστική, εις την υπόδουλον Ελλάδα είχε φθάσει εις μεγάλην ανάπτυξιν υλικήν. Ένεκα του λόγου αυτού, (αντικειμενικός όρος μιας Επαναστάσεως), και του επικρατούντος πανευρωπαϊκού αναβρασμού (...) (υποκειμενικός όρος), η ελληνική αστική τάξις ωθήθη προς την ιδέαν της Επαναστάσεως κατά του τουρκικού ζυγού. Βεβαίως εάν η τότε ανθρωθείσα ελληνική αστική τάξις δεν ευρίσκετο εις την υλικήν ακμήν εις την οποίαν ευρίσκετο με την τεραστίαν ανάπτυξιν του εμπορίου και της ναυτιλίας εσωτερικώς και εξωτερικώς δεν θα ήτο ψυχικώς προπαρασκευασμένη να δεχθή τας γαλλικάς επαναστατικάς ιδέας και να φανατισθή από τα

δόγματα της Γαλλικής Επανάστασης. Διότι ήτο ως τάξι σχηματισμένη και οικονομικώς ευρίσκετο εις υπερτάτην ακμήν, δι' αυτό ηθέλησε να ανέλθη ως τάξι κοινωνική επιδιώκουσα κατά πρώτον και απαράβατον όρον να εκδιώξη τους Τούρκους, διότι η κυριαρχία των ήτο το μεγαλύτερον και ανυπέρβλητον εμπόδιον δια την άνοδόν της εις την εξουσίαν» (Κορδάτος 1927, σελ. 54, οι υπογρ. του συγγρ.).

* Σχετικά με την ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας: «Η ελληνική αστική τάξι του 21, μολονότι ηγωνίσθη κατά του φεουδαρχισμού και κοτσαμπασηδισμού επί μακρόν χρονικόν διάστημα, όταν κατέλαβε την πολιτική εξουσίαν η ίδια, έκαμεν ωρισμένους συμβιβασμούς προς τους κοτσαμπάσηδες δια να νέμεται ελευθέρως τα αγαθά της εξουσίας. Κ' έτσι το αγροτικόν ζήτημα μετά έναν αιώνα από την απελευθέρωσιν της Ελλάδος παραμένει άλυτον, διότι η αστική τάξι, η κατέχουσα από του 1844 την πολιτικήν εξουσίαν, χάριν των γενικωτέρων συμφερόντων της ηναγκάσθη να συνθηκολογήση προς τον κοτσαμπασηδισμόν, παραχωρήσασα εις αυτόν ωρισμένα ανταλλάγματα οικονομικής μάλλον φύσεως εις βάρος των εργαζομένων και πτωχών λαϊκών μαζών (...) Από την περίοδον δε του 1880 και εντεύθεν όποτε η παλαιά αστική τάξι μετασχηματίζεται εις τάξιν κεφαλαιοκρατικήν υπό την σύγχρονον σημασίαν της λέξεως, η αντιδραστικότητα της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας αυξάνει και υπό λανθάνουσαν βεβαίως μορφήν μετατίθεται η πάλιν των τάξεων εντελώς προς το μέρος των κεφαλαιούχων και εργατών, δηλαδή μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας» (Κορδάτος 1927, σελ. 173 & 175, οι υπογρ. δικές μου, Γ.Μ.)².

Σύμφωνα λοιπόν με το θεωρητικό σχήμα που διατυπώνει ο Κορδάτος το 1924, το 21 είχε το χαρακτήρα αστικής επανάστασης, η οποία έφερε στην πολιτική εξουσία την ήδη οικονομικά κυρίαρχη αστική τάξι. Η τάξι αυτή, που μετασχηματίζεται από το 1880 και μετά σε σύγχρονη, βιομηχανική αστική τάξι, αποκτά μετά την κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας αντιδραστικά χαρακτηριστικά. Μάλιστα, «κατά την τελευταίαν περίοδον (1912-1922) (...) η ελληνική κεφαλαιοκρατία έπαιξε τον ρόλον του ιμπεριαλισμού» (Κορδάτος 1927, σελ. 174). «Ο ιμπεριαλισμός της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας δια των συνθηκών του Νείγυ και των Σεβρών πραγματοποιεί τα πλέον τολμηρά του όνειρα» (Κορδάτος, στο ΚΚΕ 1991, σελ. 64).

Από τις θεωρητικές αυτές θέσεις συνάγεται αβίαστα μια συγκεκριμένη πολιτική στρατηγική για την Αριστερά: Η πολιτική στρατηγική της σοσιαλιστικής επανάστασης: «Η αστική τάξι εις όλον τον κόσμον είνε πλέον τάξι αντιδραστική, τάξι, η οποία πολιτικώς και οικονομικώς καταπιέζεται και εκμεταλλεύεται τον εργαζόμενον λαόν. Η ελληνική αστική τάξι, ωθούμενη από τα συμφέροντά της, ακολουθεί τον ίδιον δρόμον, τον δρόμον της αντιδράσεως. Ο προοδευτικός της ρόλος προ πολλού παρήλθε (...) Μόνον η οργανωμένη εργατική τάξι είναι σήμερα τάξι προοδευτική. Οι αγώνες της, εμπνεόμενοι από το διεθνιστικόν ιδανικόν του Κομμουνισμού, αποβλέπουν εις το να απαλλάξουν την ανθρωπότητα από τας καταστροφάς και τας φρίκας νέων ιμπεριαλιστικών πολέμων (...) Δια της Κοινωνικής Επανάστασεώς της θα γίνη όχι μόνον ο καταλυτής των οικονομικών και πολιτικών δεσμών της, αλλά και ο ελευθερωτής όλων των καταπιεζομένων μαζών» (Κορδάτος 1927, σελ. 176-177, οι υπογρ. του συγγρ.).

Την εποχή που αναπτύσσει τις απόψεις που μόλις σκιαγραφήσαμε, ο Κορδάτος ανήκει στον ηγετικό πυρήνα της ριζοσπαστικής πτέρυγας του ΣΕΚΕ(Κ), το οποίο λίγους μήνες αργότερα, στο Γ' Έκτακτο Συνέδριό του (26.11.-3.12.1924), επρόκειτο να μετονομασθεί σε ΚΚΕ.

Το 1924 είναι χρονιά έντονων κομματικών διεργασιών και εσωκομματικών αντιπαραθέσεων στο ΣΕΚΕ(Κ), οι οποίες καταλήγουν στην απομάκρυνση από το κόμμα της μετριοπαθούς ηγετικής πτέρυγας, που κυριάρχησε στο ΣΕΚΕ(Κ) κατά την πρώτη πενταετία της ύπαρξής του (βλ. Νούτσος 1992, Λιβιεράτος 1985, Ελεφάντης 1976, ΚΚΕ 1974-Α). Στις εσωκομματικές αυτές ανακατατάξεις ο Κορδάτος παίζει πρωταγωνιστικό ρόλο. Έτσι, το Φεβρουάριο του 1924 «το εθνικόν συμβούλιον του κόμματος (...) δέχεται την παραίτησιν της Κεντρικής επιτροπής και εκλέγει παμψηφεί τριμελή Κεντρικήν επιτροπήν από τους συντρόφους Ιωάννην Κορδάτον, Σεραφείμ Μάξιμον και Θωμάν Αποστολίδην» (ΚΚΕ 1974-Α, σελ. 397-98). Σύμφωνα με την «Έκθεση για την κατάσταση του Κόμματος» στο Γ'

Έκτακτο Συνέδριο, με την απόφαση αυτή του εθνικού συμβουλίου «οριστικώς κατεδικάσθη εις πολιτικόν θάνατον ο σοσιαλδημοκρατισμός και ο τυχοδιωκτισμός» (ΚΚΕ 1991, σελ. 31).

Είναι, λοιπόν, φυσικό ότι οι θεωρητικές και πολιτικές θέσεις που αναπτύσσει ο Κορδάτος στην «Κοινωνική σημασία ...» ανιχνεύονται με ευκολία και στα πολιτικά κείμενα του ΚΚΕ της περιόδου αυτής⁴, με χαρακτηριστικότερο ίσως κείμενο την εισήγηση του Γ. Κορδάτου στο Γ' Έκτακτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ(Κ), «Για το Πολιτικό Πρόγραμμα του Κομμουνιστικού Κόσμου». Από την εισήγηση αυτή θα παραθέσουμε ένα απόσπασμα, που αναφέρεται στο χαρακτήρα και την εξέλιξη του ελληνικού καπιταλισμού κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα, με έμφαση στην «επανάσταση» του 1909:

«Η αλματική ανάπτυξις της κεφαλαιοκρατίας εδημιούργησε νέας συνθήκας εις την χώραν, εργατικόν ζήτημα, φορολογικὴν νομοθεσίαν και επέβαλε συνολικὰς μεταρρυθμίσεις εις την νομοθεσίαν δια να δυνηθῆ ἡ αστικὴ τάξις να συνεχίση την ανάπτυξιν και σταδιοδρομίαν της. Επεβάλλετο συγχρόνως (...) και εξωτερικὴ πολιτικὴ που (...) ν' ανταποκρίνεται προς τὰς κατακτατικὰς βλέψεις της ελληνικῆς κεφαλαιοκρατίας (...) Η ελληνικὴ κεφαλαιοκρατία ὠθουμένη ἀπὸ τὰς οικονομικὰς ἀνάγκας, δὲν ἦτο δυνατόν να ανεχθῆ τον στενὸν ἐλλαδισμόν που εκπροσωποῦσε ο παλαιοκομματισμός (...) Η αστικὴ τάξις (και ἐννοούμεν την νέαν πλουτοκρατίαν), που ἤρχισε να σχηματίζεται ἀπὸ το 1880 με ὅλα τα γνωρίσματα του σύγχρονου καπιταλισμοῦ, εὐρισκομένη ἐντὸς ἀποπνικτικῆς ἀτμοσφαιρας ἀπὸ οικονομικῆς ἀπόψεως, εἰργάσθη και ἐπέτυχε το στρατιωτικοπολιτικὸν πραξικόπημα της 15 Αυγούστου 1909 (...) Η ελληνικὴ πλουτοκρατία δια του Βενιζέλου της, ἀφού ἄλλωστε ο κρατικὸς σοσιαλισμός εις Γερμανίαν ἦτο πολιτικὴ μόδα, [ἔσπευσε, Γ.Μ.] να προλάβῃ «τα δυσάρεστα ἀποτελέσματα της πάλης των τάξεων» και να εξασφαλίσῃ ἐκ των προτέρων την ἁρμονίαν των τάξεων (Βλ. Πρακτ. Βουλῆς 10/3/11). Μόνη της δε (...) ἐνήφισε μια σειρὰν εργατικῶν νόμων.» (Κορδάτος, στο: ΚΚΕ 1991, σελ. 61-62).

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1920 ο Γ. Κορδάτος εμφανίζεται ως βασικός εκπρόσωπος του επίσημου μαρξισμού της εποχής, ὅπως αυτός εκφράζεται ἀπὸ τον κύριο μαρξιστικὸ πολιτικὸ φορέα, το ΣΕΚΕ-ΚΚΕ, σε ἀντιστοιχία με τις ἀναλύσεις και τα θεωρητικὰ πορίσματα της Γ' Διεθνούς. Ο μαρξισμός αυτός καταλήγει σε ριζικὰ διαφορετικὰ συμπεράσματα σε σχέση με το σοβιετικὸ μαρξισμό, που θα κυριαρχήσει λίγα χρόνια ἀργότερα: ἀντιλαμβάνεται τις κοινωνικὲς σχέσεις στην Ελλάδα ως σχέσεις κεφαλαιοκρατικὲς και με βάση αυτή την ἀνάλυση τεκμηριώνει την ἀναγκαιότητα και την επικαιρότητα της σοσιαλιστικῆς ἐπανάστασης, ως πολιτικὴ στρατηγικὴ της εργατικῆς τάξης και των συμμάχων της (κυρίως φτωχῶν ἀγροτῶν⁵).

Ὅμως ἡ εικόνα του θεωρητικῆ Κορδάτου που μόλις παρουσιάσαμε διαφέρει ριζικὰ ἀπὸ την ἀντίστοιχη εικόνα του της περιόδου 1927-61, τὴ «γνωστὴ» εικόνα του θεωρητικῆ Κορδάτου.

3.3 Η απομάκρυνση του Γ. Κορδάτου ἀπὸ το ΚΚΕ

Ο Κορδάτος (ὅπως και ο Θ. Αποστολίδης) διαφωνεῖ με τις ἀποφάσεις που υιοθετοῦνται ἀπὸ την κομματικὴ πλειοψηφία στο Γ' Έκτακτο Συνέδριο του ΚΚΕ (Νοε.-Δεκ. 1924), κυρίως σε ὅ,τι ἀφορὰ τον τρόπο προπαγάνδισης του συνθήματος της Διεθνούς περὶ ανεξαρτησίας της Μακεδονίας και της Θράκης (το ὁποῖο εἶχε ἀποδεχθεῖ και το ΚΚΕ, βλ. Ἐλεφάντης 1976 σελ. 32 επ.). Ἐτσι ἀν και ἐκλέγεται στην Κ.Ε. του Κόμματος δὲν ἀποδέχεται την ἐκλογή του και ἔκτοτε δὲν μετέχει στις κομματικὲς διαδικασίες. Γραμματέας του ΚΚΕ ἐκλέγεται ο Παντ. Πουλιόπουλος.

Απὸ το Σεπτέμβριο του 1926 οξύνονται και πάλι οἱ ἐσωκομματικὲς ἀντιθέσεις στο ΚΚΕ, με ἀφορμὴ κυρίως την ἐκβαση των ἐσωκομματικῶν ἀντιθέσεων στο ΚΚ Σοβιετικῆς Ἐνώσεως, δηλαδή την υπερίσχυση του Στάλιν και την ἴττα των Τρότσκι-Ζηνόβιεφ-Κάμενεφ. Στην VII. διευρυμένη Σύνοδο της Ολομέλειας της Κομμουνιστικῆς Διεθνούς (22.11.-16.12.1926) καταδικάζεται ο τροτσκισμός (*Geschichte...* 1986, σελ. 252), ἐνὸς στην VIII. διευρυμένη Σύνοδο της Ολομέλειας της Κ. Διεθνούς (18.05.-30.05.1927) ἀποφασίζεται ἡ

απομάκρυνση των τροτσκιστών από τα Κομμουνιστικά Κόμματα (Geschichte ... 1986, σελ. 255).

Το Μάρτιο του 1927 συνέρχεται το 3ο τακτικό Συνέδριο του ΚΚΕ, στο οποίο υπερψηφίζονται οι αποφάσεις της Κ. Διεθνούς, με αποτέλεσμα να παραιτηθούν από την Κ.Ε. του Κόμματος, και τους επόμενους μήνες να διαγραφούν από το Κόμμα (μέχρι το Φλεβάρη 1928), τα στελέχη της μέχρι τότε ηγεσίας που διαφωνούσαν με τις αποφάσεις και τις μεθοδεύσεις της Διεθνούς (Πουλιόπουλος, Γιατσόπουλος, Μάξιμος, Σκλάβος, Χαϊνογλου). Το Γ' Συνέδριο διαγράφει επίσης από το Κόμμα τον Γ. Κορδάτο, με κύριο δικαιολογητικό «την υπ' αυτού δημοσίευσιν εις την αντικομματικήν [διαβ. τροτσκιστική, Γ.Μ.] εφημερίδα 'Ρεβολουσιόν Προλεταριέν' (...) ανταποκρίσεως στρεφομένης κατά του Κόμματος» (ΚΚΕ 1974-Β, σελ. 250).

Ο Γ. Κορδάτος βρίσκεται, λοιπόν, εκτός του Κομμουνιστικού Κόμματος, την ίδια εποχή που έξω από το Κόμμα θα βρεθεί και το μεγαλύτερο τμήμα της κομματικής ηγεσίας του 1924. Όμως ο Κορδάτος δεν θα συμπλεύσει πλέον με τα στελέχη αυτά ούτε πολιτικά (από το Δεκέμβριο του 1924 έχει επιλέξει, ως προσωπική-πολιτική στάση, τη θεωρητική-μαρξιστική παρέμβαση), αλλά, όπως θα δούμε, ούτε θεωρητικά.

3.4 Ο νέος θεωρητικός προσανατολισμός (1927-1961): Η υπανάπτυκτη «αστοτσιφλικιάδικη» Ελλάδα

Από το 1927 οι θεωρητικές θέσεις του Κορδάτου αποκτούν ένα ριζικά νέο προσανατολισμό, δεν θυμίζουν παρά σε ελάχιστα πράγματα τις θέσεις και αναλύσεις της περιόδου 1919-1924. Η μεταστροφή του Κορδάτου αφορά το σύνολο των εκτιμήσεών του για το χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας και την ιστορία της.

* Σχετικά με το χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας και την καπιταλιστική ανάπτυξη:

Ήδη το 1927 ο Κορδάτος εγκαταλείπει τη θέση για την κυριαρχία και γρήγορη ανάπτυξη του καπιταλισμού στην Ελλάδα και υποστηρίζει ότι «η Ελλάς είναι μία χώρα με κατ' εξοχήν αγροτικόν πληθυσμόν και με καθυστερημένην βιομηχανικήν οργάνωσιν» (Κορδάτος 1964, σελ. 276).

Η θέση αυτή μετεξελίσσεται από το 1930 και εφεξής στην άποψη ότι ο καπιταλισμός δεν μπορεί να αναπτυχθεί στην Ελλάδα. Το 1930 γράφει: «Ο ελληνικός καπιταλισμός έχασε τα νερά του ύστερα από τη Μικρασιατική καταστροφή και τη συνθήκη της Λωζάνης. (...) Δεν έχει περιθώριο για απεδώ και εμπρός οργανική ανάπτυξη. Εξαρτημένος ολότελα από το ξένο τραπεζιτικό κεφάλαιο έχασε την ίσαμε τώρα 'ζωτικότητα' του» (Κορδάτος 1972 - α, σελ. 136). Και συνεχίζει: «Η Ελλάδα είναι μια χώρα γεωργική καθυστερημένη μάλιστα και με απομεινάρια φεουδαρχικής οργάνωσης (...) Είναι φως φανερό ότι καμιά βιομηχανική επιχείρηση στην Ελλάδα δεν στέκει στα πόδια της» (Κορδάτος 1972 - α, σελ. 80, 82). Ως αιτίες για την αδυναμία ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού ο Κορδάτος θεωρεί (το 1931) ότι «δεν υπήρχαν πρώτες ύλες ούτε εσωτερική καταναλωτική αγορά. Κι ακόμα οι συγκοινωνίες της ξηράς ήταν πρωτόγονες και η τεχνική καθυστερημένη» (Κορδάτος 1972-β, σ. 15).

Για να καταλάβουμε πόσο εσφαλμένη είναι αυτή η νέα προσέγγιση του Κορδάτου αρκεί να σημειώσουμε τα ακόλουθα στοιχεία: Ο αριθμός των βιομηχανικών επιχειρήσεων στην Ελλάδα αυξάνει στο διάστημα 1920-29 κατά 82% και στο διάστημα 1930-40 κατά 40%. Πάνω από τις μισές επιχειρήσεις που λειτουργούσαν το 1940 είχαν ιδρυθεί μετά το 1920. Η βιομηχανική απασχόληση αυξάνεται από 154 χιλιάδες εργαζομένους το 1920, σε 280 χιλιάδες το 1930 και 350 χιλιάδες εργαζομένους το 1938. Η εγκατεστημένη βιομηχανική ισχύς αυξάνει από 110 χιλιάδες HP το 1920 σε 230 χιλιάδες HP το 1930 και 277 χιλιάδες HP το 1938. Σύμφωνα με στοιχεία της Κοινωνίας των Εθνών, η ελληνική βιομηχανική παραγωγή αυξάνεται στο διάστημα 1928-1938 κατά 68%, επιτυγχάνοντας έτσι τους ψηλότερους

ρυθμούς ανάπτυξης στον κόσμο, μετά τη βιομηχανία της Σοβιετικής Ένωσης (αύξηση κατά 87%) και της Ιαπωνίας (73%) (Μηλιός 1988, σ. 285 επ.).

* Σχετικά με το 21 και την ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας:

Η νέα αντίληψη για το χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνία και την καπιταλιστική ανάπτυξη δένεται με μια νέα αντίληψη για την ιστορία. Σύμφωνα με αυτήν, υποστηρίζεται αρχικά (1930) ότι η αστική τάξη κατακτά την πολιτική εξουσία στην Ελλάδα μόλις το 1909, με το «κίνημα του Γουδιού» (Κορδάτος 1972-α, σελ. 63). Στη συνέχεια (1934) διατυπώνεται η θέση ότι οι κοινωνικές σχέσεις στην Ελλάδα (ιδίως στην ύπαιθρο) παρέμειναν αναλλοίωτες καθόλη την περίοδο 1830-1910.⁶

Η προσέγγιση αυτή θα αποτελέσει το μόνιμο μοτίβο των αναλύσεων του Κορδάτου για την ελληνική κοινωνία, μέχρι το τέλος της ζωής του: «Από το 1821 ως το 1900 πάνω κάτω, κυβέρνησαν την Ελλάδα τα παλιά τζάκια. Οι κοτζαμπάσηδες, οι φαναριώτες και μερικοί από τους αγωνιστές, έδωκαν το χέρι και σχημάτισαν την 'αριστοκρατική' ολιγαρχία του τόπου. Η αστική τάξη στην περίοδο αυτή δεν μπόρεσε, σαν χωριστή τάξη, να διεκδικήσει την πολιτική εξουσία» (Κορδάτος 1958, σελ. 11).

Σταθμό για τη διαμόρφωση της προσέγγισης αυτής αποτέλεσε η κυκλοφορία της Δ' έκδοσης του «Η Κοινωνική σημασία ...», το 1946. Στην πραγματικότητα πρόκειται όχι για τη νέα συμπληρωμένη έκδοση του ίδιου βιβλίου (όπως διατείνεται ο Κορδάτος), αλλά για την έκδοση ενός νέου βιβλίου, ριζικά μεταλλαγμένου ως προς τις προηγούμενες ομότιτλες εκδόσεις.

Στην έκδοση αυτή ο Κορδάτος επιχειρεί να θεμελιώσει τη θέση ότι οι αστικές δυνάμεις του 21 βρίσκονταν κυρίως εκτός του ελλαδικού χώρου (Δυτ. Ευρώπη, Ρωσία) και ότι από την Επανάσταση προέκυψε η ταξική κυριαρχία της προκαπιταλιστικής «ολιγαρχίας», με την οποία αναγκάστηκαν να συμβιβαστούν και οι αστοί («αστοτσιφλικάδες»): «Η δημιουργία Ελληνικού Κράτους ήτο μία ανάγκη δια την ελληνική αστικήν τάξιν, η οποία ευρίσκετο διεσκορπισμένη εκτός της κυρίας Ελλάδος» (Κορδάτος 1972-γ, σελ. 133).⁷

Βασικό ρόλο για την έκβαση της Επανάστασης και τη διαμόρφωση της κρατικής εξουσίας είχαν, σύμφωνα μ' αυτή τη νέα ανάλυση, οι μεγάλες δυνάμεις. Έτσι, «από το 1823 ως τα τώρα το ξένον κεφάλαιον, έχοντας τοποτηρητάς και εντολοδόχους εις την χώραν μας τους αστοτσιφλικάδες, εγύμνωσε κάθε ικμάδα του τόπου, ελήστευσε τον λαόν και εκράτησε την χώραν καθυστερημένην, δια να μπορεί να μας μεταχειρίζεται ως αποίκους» (Κορδάτος 1972-γ, σελ. 273). Ο Κορδάτος λειτουργεί πλέον ως φορέας των αντιλήψεων της επίσημης Αριστεράς (ΚΚΕ, ΕΑΜ) σχετικά με το χαρακτήρα της νεοελληνικής κοινωνίας. Μάλιστα, η ανάλυσή του για το 21 προσαρμόστηκε περαιτέρω στις ιδιομορφίες της πολιτικής συγκυρίας κατά τη χρονική στιγμή έκδοσης της νέας εκδοχής του «Η κοινωνική ...»: «Ο λόρδος Πάλμερστον έβαλε τας βάσεις της πολιτικής του Φόρειν Όφφισ απέναντι της Ελλάδος, που επί εκατό και παραπάνω χρόνια ακολουθείται πιστά από τους διαδόχους του. Η Ελλάς πρέπει να είναι συγκεκριμένον προτεκτοράτον της Αγγλίας ...» (Κορδάτος 1972-γ, σελ. 273).

Αξίζει να λεχθεί παρενθετικά, ότι οι νέες αυτές απόψεις του Κορδάτου για την ελληνική κοινωνία και Ιστορία εισάγονται για πρώτη φορά στο έργο του με το «Δημοτικισμός και Λογιωτατισμός», η συγγραφή του οποίου ολοκληρώθηκε το Δεκέμβριο 1926 και το οποίο κυκλοφόρησε το 1927. Το βιβλίο αυτό μαρτυρεί για τη μετάβαση του Κορδάτου από τις αρχικές στις ύστερες αναλύσεις του για τον ελληνικό καπιταλισμό, καθώς εδώ συνυπάρχουν αντιφατικά και οι δύο προσεγγίσεις. Έτσι από τη μια υποστηρίζεται ότι: «από τις αρχές του 18ου αιώνα αρχίζει και στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα ο φεουδαρχισμός να κλονίζεται και να παίρνει τη θέση του ο αστισμός (...) Η γεωργία τώρα παίρνει άλλη όψη. Νέες παραγωγικές και ανταλλακτικές σχέσεις είχαν δημιουργηθεί» (Κορδάτος 1974-β, σελ. 24), ενώ από την άλλη εισάγεται η θέση ότι «ο συμβιβασμός [της αστικής τάξης] με το φεουδαρχισμό (...) βάσταξε με μικρές διακοπές ως τις αρχές του 20ου αιώνα» (Κορδάτος 1974-β, σελ. 82). Βέβαια, ως βασική αιτία γιαυτό το συμβιβασμό θεωρεί τώρα ο Κορδάτος (1926-27) την επεκτατική στρατηγική του ελληνικού αστισμού: «Ναι μεν η

Κρήτη, τα Νησιά του Αιγαίου, η Θεσσαλία ήταν ελληνικά. Μα η Μακεδονία, η Θράκη ήταν μωσαϊκό εθνοτήτων (...) Η Ελλάδα, η ελεύθερη, ήταν φτωχό μέρος, καθυστερημένο, άγονο. Η ιμπεριαλιστική πολιτική έτσι δεν άργησε να δικαιολογηθεί και να θεωρηθεί αναγκαία. Από τη στιγμή λοιπόν που ο αστισμός άρχισε να εφαρμόζει καταχτητική πολιτική προς τα έξω, έχασε την ιστορική του προοδευτική αποστολή» (Κορδάτος 1974-β, σελ. 83).

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, με το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου είναι πλέον προφανής η σύγκλιση των θεωρητικών πορισμάτων του Κορδάτου με την πολιτική στρατηγική του ΚΚΕ⁸. Ωστόσο η θεωρητική συνάφεια των αναλύσεων του Κορδάτου με αυτές της επίσημης κομμουνιστικής Αριστεράς απαιτεί διεξοδικότερη ανάλυση, σε ό,τι αφορά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Μόνο έτσι θα μπορέσουμε να διερευνήσουμε τους θεωρητικούς και πολιτικούς όρους του μετασχηματισμού των θεωρητικών θέσεων της παραδοσιακής Αριστεράς, αλλά και του Κορδάτου στα τέλη της δεκαετίας του 1920.

3.5 Οι νέες αναλύσεις της Κομ. Διεθνούς, το ΚΚΕ και ο Κορδάτος

Η θεωρητική μεταστροφή του Γ. Κορδάτου που μόλις περιγράψαμε συμπίπτει χρονικά (1927) με μια αντίστοιχη μεταλλαγή των θεωρητικών εκτιμήσεων της Κομ. Διεθνούς αρχικά και του ΚΚΕ στη συνέχεια.

Ήδη στην VII. διευρυμένη Σύνοδο της Ολομέλειας της Κ. Διεθνούς (22.11.-16.12.1926), αφού επιβεβαιώνεται η προηγούμενη εκτίμηση ότι ο καπιταλισμός βρίσκεται διεθνώς σε φάση σταθεροποίησης, διαμορφώνεται παράλληλα η θέση ότι η σταθεροποίηση αυτή έχει διαφορετική δυναμική και διαφορετικά χαρακτηριστικά σε κάθε χώρα. Θεωρείται έτσι ότι διαμορφώνονται επιμέρους ομάδες χωρών με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Εκφράζοντας το πνεύμα αυτό, ο Ν. Μπουχάριν, εισηγητής στο 1ο θέμα της ημερ. διάταξης της Ολομέλειας («Η διεθνής κατάσταση και τα καθήκοντα της Κομ. Διεθνούς») υποστηρίζει: «Πρέπει να διακρίνουμε περίπου 6 διαφορετικές ομάδες χωρών στην παγκόσμια οικονομία (...) πέμπτον η Τσεχοσλοβακία, Αυστρία, Πολωνία και άλλες χώρες, οι οποίες 'σταθεροποιούνται' σ' ένα επίπεδο εξαθλίωσης, οι οποίες σχεδόν καταρρέουν και σε ορισμένες περιπτώσεις μετατρέπονται σε αγροτικές χώρες» (Bucharin 1926, σελ. 32). Η Ελλάδα κατατάσσεται από τη Διεθνή σ' αυτή την 5η ομάδα χωρών.

Η ανάλυση της Διεθνούς αποσαφηνίζεται ακόμα περισσότερο στο VI. Συνεδριό της (Μόσχα, 16.7. - 1.9.1927), στο οποίο υιοθετείται και η θεωρία για τη «γενική κρίση» του καπιταλισμού: «Ξεκινώντας από τη λενινιστική διδασκαλία για την ανισομέρεια της ανάπτυξης την εποχή του ιμπεριαλισμού και για τα διαφορετικά επίπεδα ανάπτυξης στις επιμέρους ομάδες χωρών, περιγράφηκαν οι βασικοί τύποι της επανάστασης για το πέρασμα από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό» (*Geschichte ...* 1986, σελ. 263).

Το ΚΚΕ υιοθετεί τις νέες αυτές θέσεις της Διεθνούς στο 3ο και 4ο Συνεδριό του. Στις «Θέσεις για την οικονομική και πολιτική κατάσταση της χώρας» του 3ου Συνεδρίου (Μάρτιος 1927) διαβάζουμε: «Η χώρα μας από την άποψη της καπιταλιστικής εξέλιξης είναι καθυστερημένη. Το σπουδαιότερο ρόλο στην εθνική οικονομία παίζουν η αγροτική οικονομία, το εμπορικό, το εφοπλιστικό και το τραπεζιτικό κεφάλαιο. Το βιομηχανικό κεφάλαιο βρίσκεται σε υποδεέστερη μοίρα» (ΚΚΕ 1974-Β, σελ. 204). Στο 4ο Συνεδριό του ΚΚΕ (Δεκέμβρης 1928) διατυπώνεται τελικά η θέση ότι η Ελλάδα είναι «χώρα αγροτική, καθυστερημένη, με φεουδαρχικά υπολείμματα, χώρα ημιαποικιακή, της οποίας η οικονομία εξαρτιέται στενά από το αγγλογαλλοαμερικανικό χρηματιστικό κεφάλαιο» (ΚΚΕ 1974-Β, σελ. 571).

Εδώ πρέπει όμως να επισημάνουμε ότι ενώ η νέα αυτή εκτίμηση (της Διεθνούς) για το χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας υιοθετείται τυπικά από το ΚΚΕ, εντούτοις δεν γίνεται αποδεκτή από την ηγεσία και τα στελέχη του κόμματος μέχρι τον Ιανουάριο 1934, όπως εύκολα προκύπτει από όλα τα επίσημα κομματικά κείμενα της περιόδου.

Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ότι στις αποφάσεις του 4ου Συνεδρίου, που εισάγουν τη θέση περί «ημιαποικιακής» Ελλάδας, συνυπάρχει αντιφατικά και η εκτίμηση ότι την

οικονομική κρίση επιτείνουν «οι μπερλιαστικές πολεμικές επιχειρήσεις της ελληνικής μπουρζουαζίας, με την απόσπαση χιλιάδων εργατικών χεριών από την παραγωγή, τα τεράστια έξοδα για τους εξοπλισμούς ...», ενώ ως τελικό συμπέρασμα του Συνεδρίου διατυπώνεται η θέση ότι «η οικονομική και πολιτική διέξοδος για τις εργαζόμενες μάζες είναι μία και μόνη, η ανατροπή της μπουρζουαζίας και η εγκαθίδρυση της κυβέρνησης των εργατών και αγροτών της Ελλάδος» (ΚΚΕ 1974-Β, σελ. 571, 579). Τα συνθήματα εξάλλου του ΚΚΕ προς τους εργαζόμενους εξακολουθούν μέχρι το 1934 να μιλούν μόνο για «επαναστατικό γκρέμισμα του καπιταλισμού» και «εργατοαγροτική κυβέρνηση» (ΚΚΕ 1966, σελ. 217), ενώ οι αντίστοιχες αναλύσεις επιμένουν πως «η εργατική τάξη της Ελλάδας (...) αγωνίζεται να ανατρέψει την εξουσία του κεφαλαίου, να κατακτήσει την οριστική της απελευθέρωση, όπως το ρωσικό προλεταριάτο» (ΚΚΕ 1966, σελ. 235).

Η κατάσταση δεν αλλάζει ούτε μετά την παρέμβαση της Διεθνούς το Δεκέμβριο 1931, οπότε και τοποθετείται νέα καθοδήγηση στο ΚΚΕ με Γραμματέα τον Ν. Ζαχαριάδη. Μάλιστα στην πρώτη απόφαση της νέας Κ.Ε., «Πάνω στην οικονομική και πολιτική κατάσταση της Ελλάδας» (Δεκέμβρης 1931), γίνεται η ακόλουθη εκτίμηση: «Η Ελλάδα είναι κράτος μπερλιαστικό, που κατέκτησε δια της βίας ολόκληρες περιφέρειες κατοικημένες από άλλες εθνότητες (Μακεδονία και Θράκη) (...), που καταδιώκει και εξοντώνει τις εθνικές μειονότητες (Εβραίοι)». Παράλληλα, καλούνται οι εργαζόμενοι «στην πάλη για την επαναστατική διέξοδο από την κρίση, για τον κόκκινο Οχτώβρη στην Ελλάδα, για το σοσιαλισμό» (ΚΚΕ 1966, σελ. 326, 330).

Μέχρι το τέλος του 1933, το ΚΚΕ θεωρεί την Ελλάδα χώρα καπιταλιστική και γιαυτό καλεί την εργατική τάξη «για την επαναστατική ανατροπή της μπουρζουαζίας», θεωρεί ότι οι συνθήκες είναι από κοινωνική άποψη ώριμες «για τη Σοβιετική Ελλάδα» (ΚΚΕ 1966, σελ. 597), κ.λπ.

Η αντίληψη του ΚΚΕ για το χαρακτήρα του ελληνικού καπιταλισμού και συνακόλουθα για την επαναστατική στρατηγική αλλάζει μόνο ύστερα από μια νέα παρέμβαση της Διεθνούς (ΚΚΕ 1968, σελ. 9), η οποία οδηγεί στις αποφάσεις της 6ης Ολομέλειας της Κ.Ε. (Γενάρης 1934), «Για την κατάσταση της Ελλάδας και τα καθήκοντα του Κόμματος». Σύμφωνα με τις αποφάσεις αυτές «η Ελλάδα ανήκει στον τύπο εκείνων των χωρών, που στο πρόγραμμα της ΚΔ χαρακτηρίζονται σαν χώρες με μέσο επίπεδο ανάπτυξης του καπιταλισμού, με υπάρχοντα σημαντικά υπολείμματα μισοφεουδαρχικών σχέσεων στην αγροτική οικονομία (...)» (...) Η ιδιομορφία της Ελλάδας συνίσταται στη σημαντική της εξάρτηση από το ξένο κεφάλαιο και στη συνδεδεμένη μ' αυτή μονομερή, ασθενή ανάπτυξη της βιομηχανίας» (ΚΚΕ 1968, σελ. 19). Βασικό επακόλουθο αυτών των θέσεων ήταν ότι «η επικείμενη επανάσταση των εργατών και αγροτών στην Ελλάδα θα έχει αστικοδημοκρατικό χαρακτήρα με τάσεις γρήγορης μετατροπής σε προλεταριακή σοσιαλιστική επανάσταση» (ΚΚΕ 1968, σελ. 23).

Η θεωρητική αυτή αντίληψη για τον ελληνικό καπιταλισμό και την στρατηγική θα αποτελέσει έκτοτε το υπόβαθρο της επίσημης μαρξιστικής (αλλά και αριστερής, γενικότερα) σκέψης στην Ελλάδα (θεωρίες της «εξάρτησης» και της «καθυστερημένης και στρεβλής ανάπτυξης», βλ. και Μαστραντώνης/Μηλιός 1983, Μηλιός 1988).⁹ Εκείνο που εδώ πρέπει να σημειώσουμε είναι πως οι αντιλήψεις που παγιώνονται από το 1934 και μετά ως η κυρίαρχη μαρξιστική αντίληψη για τη νεοελληνική κοινωνία είναι ταυτόσημες («εξάρτηση») ή συγκλίνουσες (καπιταλιστική καθυστέρηση) με τις απόψεις που διατύπωνε ο Κορδάτος από τα τέλη της δεκαετίας του 1920.

Το ζήτημα μοιάζει εκ πρώτης όψεως παράδοξο: Ο Κορδάτος εμφανίζεται ως ο πρόδρομος του επίσημου μαρξισμού αναφορικά με την ανάλυση της νεοελληνικής κοινωνίας. Αυτός ο επικριτής της υπό τον Στάλιν σοβιετικής ηγεσίας (βλ. και υποσ. 10), που από το 1932 γίνεται αποδέκτης βαρύτατων χαρακτηρισμών και ύβρεων από ηγετικά στελέχη του ΚΚΕ, είναι κατά την περίοδο 1927-1933 ο αυθεντικότερος εκφραστής των αντιλήψεων της σοβιετικής ηγεσίας της Διεθνούς σχετικά με το χαρακτήρα του ελληνικού καπιταλισμού και την επαναστατική στρατηγική. Αντίθετα, οι θεωρητικές αντιλήψεις του ΚΚΕ αναφορικά με

το χαρακτήρα της νεοελληνικής κοινωνίας εμμένουν σε σχήματα της περιόδου 1920-1926, στα σχήματα της προσταλινικής περιόδου της Διεθνούς.

Το ερώτημα λοιπόν είναι, ποιοι όροι καθόρισαν την τόσο πρόωμη (ήδη από την εποχή του Γ' Συνεδρίου του ΚΚΕ, 1927) αποδοχή εκ μέρους του Κορδάτου των νέων αναλύσεων της Διεθνούς, με δεδομένο μάλιστα ότι όχι μόνο η παλιά, διαγραμμαμένη ηγετική γενιά του 1922-26 (βλ. π.χ. Πουλιόπουλος 1972), αλλά, ας το ξαναπούμε, ούτε η νέα, διορισμένη από τη Διεθνή ηγεσία του ΚΚΕ είχε υιοθετήσει τις αναλύσεις αυτές μέχρι το 1934.

Εφόσον δεν συντρέχουν λόγοι πολιτικής σκοπιμότητας που να δικαιολογούν την αποδοχή εκ μέρους του Κορδάτου των απόψεων της Διεθνούς (την περίοδο αυτή, όπως είπαμε, ασκεί ανοικτή κριτική σε μια σειρά επιλογών της σοβιετικής ηγεσίας), την απάντηση στο ερώτημα που μόλις θέσαμε πρέπει να την αναζητήσουμε στο θεωρητικό υπόβαθρο των αναλύσεών του: Χωρίς άλλο, ήταν ο μαρξισμός του Κορδάτου που τον οδήγησε, αυτόν πρώτον απ' όλους, στο να υιοθετήσει τις νεότερες εκτιμήσεις της Κομ. Διεθνούς.

3.6 Ο μαρξισμός του Κορδάτου: οικονομισμός, καταστροφισμός, εργαλειακή σύλληψη του κράτους και του κεφαλαίου

Στο κεφάλαιο 2 υποστηρίξαμε τη θέση ότι ίδιον του σοβιετικού μαρξισμού είναι τρία ιδεολογικά στοιχεία, που διαπλεκόμενα διαμορφώνουν μια ιδιόμορφη παρέκκλιση από τη μαρξική θεωρία (βλ. επίσης Νούτσος 1993, σελ. 27 επ.): Οικονομισμός - καταστροφισμός - εργαλειακή αντίληψη για το κράτος και το κεφάλαιο. Φορέας και των τριών αυτών ιδεολογικών στοιχείων είναι όμως και ο Γ. Κορδάτος, από την πρώτη φάση ήδη της συγγραφικής του δραστηριότητας, δηλαδή προτού αυτά μορφοποιηθούν τελειωτικά και κυριαρχήσουν μέσα στον επίσημο μαρξισμό.

Καταλαβαίνουμε έτσι, σε αναφορά με το παράδειγμα του Κορδάτου, ότι η επικράτηση του σοβιετικού μαρξισμού σ' όλες τις δυτικές χώρες από τις αρχές ή τα μέσα της δεκαετίας του 30, δεν θα πρέπει απλώς να θεωρείται το αποτέλεσμα του κύρους της Διεθνούς και της επιρροής της πάνω στα ΚΚ των δυτικών χωρών. Είναι ταυτόχρονα ένα αποτέλεσμα που προκύπτει από την αυτοφυή ανάπτυξη των ιδεολογικών και θεωρητικών συσχετισμών στις χώρες αυτές.

Ας αναζητήσουμε όμως στο έργο του Γ. Κορδάτου τα ιδεολογικά στοιχεία που αναφέραμε.

Σχετικά με τον οικονομισμό:

Στην πρώτη ήδη γραφή του «Η κοινωνική σημασία ...», ο Κορδάτος ταυτίζει τις υλικές κοινωνικές σχέσεις γενικά με την οικονομία και θεωρεί έτσι την κοινωνική εξέλιξη ως το αποτέλεσμα επαναστάσεων μεν, οι συνθήκες για τις οποίες, όμως, δεν ωριμάζουν συνεπεία της πάλης των τάξεων (η οποία μόνο σε τελευταία ανάλυση καθορίζεται από την οικονομική πάλη των τάξεων), αλλά συνεπεία της εξέλιξης των «εργαλείων» (μέσων παραγωγής): «Αναλόγως της μορφής των εργαλείων καθορίζεται και ο τρόπος της παραγωγής των προϊόντων και εκ του τρόπου της παραγωγής αναλόγως πάλιν εγένετο η διανομή και η κατοχή αυτών (...) Αι μεγάλοι πολιτειακοί μεταβολαί εις την ιστορίαν της ανθρωπότητος έχουν την καταγωγήν των εις οικονομικά φαινόμενα. Αλλά και αι 'εθνικαί' εξεγέρσεις δεν είναι ανεξάρτητοι από τον υλιστικόν παράγοντα, ο οποίος κυριαρχεί εις την ζωήν (...) Ενώσω τα εργαλεία μένουν στάσιμα, δηλαδή από τεχνικής απόψεως δεν εξελίσσονται, δεν τελειοποιούνται, κατ' ανάγκην μένουν στάσιμοι και αι κοινωνικαί και αι οικονομικαί σχέσεις των ανθρώπων, δηλαδή το πολιτειακόν καθεστώς (...) Μόλις επέλθουν τελειοποιήσεις εις τα μέσα παραγωγής (...) αμέσως επέρχεται ανάλογος με την σημασίαν των επελθουσών τεχνικών τελειοποιήσεων αλλαγή εις τας οικονομικάς συνθήκας και σχέσεις της κοινωνίας» (Κορδάτος 1927, σελ. 16-17 & 10, οι υπογρ. στο πρωτοτ.)¹⁰.

Ο εξόφθαλμος οικονομισμός του Κορδάτου, ήδη από την πρώτη φάση της συγγραφικής του παρουσίας, έγινε αντικείμενο κριτικής τόσο από μη μαρξιστές (βλ.

Κορδάτος, σε Νούτσος 1992, σελ. 396 επ.), όσο και από μαρξιστές συγγραφείς. Χαρακτηριστικότερη και περισσότερο καίρια θεωρώ την κριτική του Σ. Μάξιμου, στην οποία θα αναφερθούμε στο επόμενο κεφάλαιο. Χαρακτηριστικός της εμμονής του Κορδάτου στον οικονομισμό είναι, πάντως, ο τρόπος που απαντάει στους επικριτές του, το Δεκέμβρη 1929: Επιλέγει ένα απόσπασμα του Πλεχάνοφ, στο οποίο ο ρώσος μαρξιστής ερμηνεύει με οικονομιστικό τρόπο τη θέση του Μαρξ ότι οι άνθρωποι δεν καθορίζουν ελεύθερα τη μορφή της κοινωνίας στην οποία ζουν. Ακολουθώντας τον πάγιο οικονομισμό της Β' Διεθνούς, ο Πλεχάνοφ βάζει στη θέση της πάλης των τάξεων τις παραγωγικές δυνάμεις: «Ο χαρακτήρας του 'οικονομικού οικοδομήματος' και ο δρόμος που παίρνει το άλλαγμα αυτού του χαρακτήρα δεν εξαρτιέται από την ανθρώπινη θέληση, μα από την κατάσταση των παραγωγικών δυνάμεων» (στο: Κορδάτος 1974, σελ. 16).

Σχετικά με τον καταστροφισμό:

Εξίσου έκδηλος με τον οικονομισμό είναι και ο καταστροφισμός στα γραπτά του Κορδάτου, ο οποίος μάλιστα διαπλέκεται στενά με τον οικονομισμό, ενώ συχνά πηγάζει άμεσα από αυτόν. Στην πρώτη φάση της συγγραφικής του παρουσίας, ο καταστροφισμός συμπυκνώνεται στη θέση ότι ο καπιταλισμός πλήττεται από μια οικονομική κρίση τέτοιας έκτασης και οξύτητας, ώστε δεν έχει τη δυνατότητα πλέον να ανακάμψει.

Το 1924 ο Κορδάτος έγραφε: «Πουθενά ο καπιταλισμός δεν είναι σε θέση να υπερπηδήσει την κρίση που διέρχεται ή να φέρη μίαν ισορροπία στις οικονομικές και παραγωγικές δυνάμεις» (Κορδάτος 1964, σελ. 249). Την ίδια χρονιά, στις εισηγήσεις του στο 3ο Έκτακτο συνέδριο του ΚΚΕ υποστήριξε: «Η ελληνική κεφαλαιοκρατία άρχισε να κλονίζεται (...) Η αποσύνθεσις των δύο μεγάλων κομμάτων της αστικής τάξεως είναι αποτέλεσμα της οικονομικής κρίσεως (...) Δεν υπάρχει ουδεμία πιθανότης, ότι ο πολιτικός ανταγωνισμός θα συνεχισθή μεταξύ των δύο πολιτικών μερίδων της αστικής τάξεως (...) Η 'συμφιλίωσή' του βενιζελισμού και [του] βασιλισμού και η 'αποσύνθεσή' των δύο κομμάτων (...) άγει μοιραίως εις την ενοποίηση των πολιτικών δυνάμεων της αστικής τάξεως εις μίαν 'ιεράν ένωσιν' εις μίαν 'αντικομμουνιστικήν' παράταξιν» (Κορδάτος, στο ΚΚΕ 1991, σελ. 67, 68, 69, 74, οι υπογρ. δικές μου, Γ.Μ.).

Οι απόψεις αυτές έγιναν αντικείμενο κριτικής από αρκετούς μαρξιστές. Με την πιο τεκμηριωμένη κριτική, αυτήν του Σ. Μάξιμου, θα ασχοληθούμε στο επόμενο κεφάλαιο. Εδώ θα αρκεστούμε να παραθέσουμε την κριτική παρέμβαση του Γιατσόπουλου, αναφορικά με την Εισήγηση του Κορδάτου στο 3ο Έκτακτο Συνέδριο του ΚΚΕ: «Ο σ. Κορδάτος στη διαπίστωση της οικονομικής κρίσεως στηρίζεται κυρίως στη διαφορά της εισαγωγής και εξαγωγής (...) Αυτό όμως μόνον σε ομαλές συνθήκες μπορούσε νάναι ασφαλές (...) Επιπλέον ούτε σ' αυτή μα ούτε και στη δημοσιονομική κρίση δεν μας δίδει πληροφορίες. Μιλάει για πτώση της παραγωγής χωρίς και να παρουσιάση ντοκουμέντα (...) Όσον αφορά το εφοπλιστικό κεφάλαιο η χωρητικότητα του εμπορικού στόλου αντίθετα με την εισήγηση παρουσιάζει μίαν αύξηση από το 1920» (Γιατσόπουλος, στο ΚΚΕ 1991, σελ. 89).¹¹

Ο καταστροφισμός (όπως και ο οικονομισμός) θα εξακολουθήσει να αποτελεί το θεωρητικό υπόβαθρο των αναλύσεων του Κορδάτου και μετά τη μεταστροφή των απόψεών του αναφορικά με το χαρακτήρα του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού: Έτσι το 1930, αφού τονίζει ότι αρχικά η Διεθνής υποστήριξε «πως η κρίση του καπιταλιστικού συστήματος είναι άμεσα καταστροφική», ενώ αργότερα εκτίμησε ότι ο καπιταλισμός πέρασε σε φάση σταθεροποίησης σημειώνει: «Όσο για τη γνώμη που υποστηρίζουν σήμερα οι ηγέτες της Τρίτης Διεθνούς δε φαίνεται να είνε ολότελα σωστή (...) Το τέλος της κυριαρχίας του καπιταλισμού πλησιάζει» (Κορδάτος 1972-α, σελ. 105, 108, 109).

Σχετικά με την εργαλειακή αντίληψη:

Η εργαλειακή αντίληψη για το κράτος και το κεφάλαιο οδηγεί, με τυπικό τρόπο, στις δοξασίες περί εξάρτησης. Υποστήριξε, έτσι, ο Κορδάτος το 1924 για τη Γερμανία: «Το σχέδιον Νταϊήβς τείνει να καταστήσει το γερμανικόν λαόν αποικίαν του αγγλοαμερικανικού κεφαλαίου» (Κορδάτος, στο: ΚΚΕ 1991, σελ. 21). Δεν είναι, λοιπόν, παράξενο που από το

1927 ο Κορδάτος στερεότυπα επαναλαμβάνει θέσεις όπως: «Το ελληνικό τραπεζιτικό κεφάλαιο (...) είναι εξάρτημα του αγγλογαλλικού καπιταλισμού και τώρα τελευταία του αμερικανικού» (Κορδάτος 1972-α, σελ. 96).

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε, λοιπόν, ότι ο Κορδάτος υπήρξε ένας πρώιμος εκπρόσωπος στη χώρα μας των ιδεολογικών στοιχείων του «σοβιετικού μαρξισμού», αλλά και της ερμηνείας που τελικά υιοθέτησε για την ελληνική κοινωνία η εκδοχή αυτή του μαρξισμού.

3.7 Για τη «διαλεκτική» της μεταστροφής

Η εκδοχή του μαρξισμού που εκπροσωπεί ο Κορδάτος, είναι ο παράγοντας που, κατά τη γνώμη μου, τον οδήγησε στο να μεταλλάξει με τόση ευκολία τις θέσεις του για τη νεοελληνική κοινωνία, και να υιοθετήσει τις αναλύσεις της Κ.Δ. ήδη πριν από τη (σταλινική) ηγεσία του ΚΚΕ:

Οι θέσεις του Κορδάτου μέχρι το 1926, για την επικείμενη κορύφωση της σύγκρουσης ανάμεσα στην επαναστατική εργατική τάξη και τον αστισμό («ενοποίηση των πολιτικών δυνάμεων της αστικής τάξεως εις μίαν 'ιεράν ένωσιν', εις μίαν 'αντικομμουνιστικήν' παράταξιν»), είναι θέσεις που θεμελιώνονταν στον οικονομισμό και τον καταστροφισμό (λόγω της γρήγορης ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων ο καπιταλισμός καταρρέει), και οι οποίες, βέβαια, διανεύστηκαν τραγικά από τα γεγονότα: Από την πολιτική κρίση της περιόδου όχι μόνο δεν προέκυψε η σοσιαλιστική επανάσταση, αλλά τον κοινοβουλευτισμό διαδέχθηκε η βραχύβια δικτατορία του Πάγκαλου. Μετά την ανατροπή της δικτατορίας, οι πολιτικές εξελίξεις οδήγησαν ουσιαστικά στην περιθωριοποίηση του κομμουνιστικού κινήματος: Στις εκλογές του 1928 θριάμβευσε ο Βενιζέλος, ενώ η εκλογική δύναμη του ΚΚΕ συρρικνώθηκε στο 1,41%.

Με ποιο τρόπο θα μπορούσε το τρίπτυχο οικονομισμός - καταστροφισμός - εργαλειακή αντίληψη να ερμηνεύσει τη διάψευση των ελπίδων περί της επικείμενης επαναστατικής κρίσης; Υπήρχαν, γενικά, τρεις δυνατοί τύποι ερμηνείας (και οι ενδεχόμενοι συνδυασμοί τους):

α) Εμμονή στη θέση περί της άμεσα επικείμενης επανάστασης, παρά τη διάψευση της επαναστατικής αυτής επαγγελίας από τα ίδια τα γεγονότα. Την ερμηνεία αυτή φαίνεται να πριμοδοτεί η ζαχαριαδική ηγεσία του ΚΚΕ μέχρι τον Ιανουάριο του 1934.

Πρόκειται για την πλέον ασταθή ερμηνεία, η μακροχρόνια συντήρηση της οποίας μπορεί να εξασφαλισθεί μόνο υπό παραλλαγμένη μορφή, στη βάση της υπόθεσης ότι η κρίση του καπιταλισμού δεν είναι άμεσα καταστροφική, αλλά χρόνια (η «γενική κρίση» του καπιταλισμού ερμηνεύεται ως «αργό σάπισμα»).

β) Υιοθέτηση μιας «εξωτερικής» (ως προς τη θεωρία) ερμηνείας, για να δικαιολογηθεί η καθυστέρηση της επαναστατικής ρήξης, όπως π.χ. η «προδοτική στάση» ορισμένων πολιτικών και συνδικαλιστικών δυνάμεων της μη κομμουνιστικής Αριστεράς. Την ερμηνεία αυτή υιοθέτησαν, σε αντίστοιχες συγκυρίες διάψευσης των επαναστατικών επαγγελιών, πολλά Κ.Κ. της Δύσης, αλλά και η Κ. Διεθνής, κατά την πρώτη περίοδο μετά την επικράτηση του σταλινισμού (θεωρία του «σοσιαλφασισμού»).

γ) Αναγνώριση του γεγονότος ότι η επανάσταση δεν είναι προ των πυλών (με παράλληλη εμμονή στο ιδεολογικό τρίπτυχο οικονομισμός - καταστροφισμός - εργαλειακή αντίληψη), πράγμα που κατ' ανάγκην συνεπάγεται ότι απουσιάζουν οι συνθήκες της επανάστασης, μ' άλλα λόγια «τα εργαλεία μένουν στάσιμα, δηλαδή από τεχνικής απόψεως δεν εξελίσσονται, δεν τελειοποιούνται», άρα «κατ' ανάγκην μένουν στάσιμοι και οι κοινωνικοί και οι οικονομικοί σχέσεις των ανθρώπων, δηλαδή το πολιτειακό καθεστώς» (Κορδάτος 1927, σελ. 16-17).

Η τελευταία αυτή ερμηνεία, την οποία υιοθετεί ο Κορδάτος ήδη από το 1926-27, είναι και η περισσότερη «ευσταθής», γιατί στηρίζεται αποκλειστικά στο ιδεολογικό τρίπτυχο οικονομισμός - καταστροφισμός - εργαλειική αντίληψη, χωρίς να εισάγει εξωγενή ή αντιφατικά προς αυτό στοιχεία.¹⁴

Εξ άλλου, η εκδοχή ότι ο σοσιαλισμός αποτελεί ένα απώτερο στόχο, για την επίτευξη του οποίου πρέπει να προηγηθεί μια σειρά ενδιάμεσων στόχων, προσαρμόζεται άμεσα και προς τη μεταρρυθμιστική στρατηγική που υιοθέτησε η παραδοσιακή Αριστερά, αρχικά μετά το 7ο Συνέδριο της Διεθνούς (η στρατηγική των «λαϊκών μετώπων» «για τη δημοκρατία» και την «αντιμονοπωλιακή» αλλαγή, 1934) και στη συνέχεια μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (η θεωρία των σταδίων, που στο 20ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ -1956- ονομάστηκε «αργό, σταδιακό και ειρηνικό πέρασμα στο σοσιαλισμό», και αργότερα, από τους αυτοαποκαλούμενους «ευρωκομμουνιστές», «δημοκρατικός δρόμος στο σοσιαλισμό», βλ. και Μηλιός 1990).

Ο οικονομισμός είναι το κατ' αρχήν «κλειδί» για να αντιληφθούμε τη διαδικασία μεταστροφής των θέσεων του Κορδάτου. Η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων αναγορεύεται πάντα σε αιτία της κοινωνικής εξέλιξης: Η (υποθεθείσα) επικείμενη επανάσταση (η κατάρρευση του καπιταλισμού) ερμηνευόταν αρχικά (μέχρι το 1926) ως το αναγκαίο αποτέλεσμα της γρήγορης ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Όταν, όμως, έγινε φανερή η στασιμότητα της επαναστατικής διαδικασίας, τότε δεν έμενε (στο πλαίσιο του οικονομισμού) καμιά άλλη ερμηνεία, από την υπόθεση ότι οι παραγωγικές δυνάμεις ήταν επίσης σε στασιμότητα (η αδυναμία του καπιταλισμού να κυριαρχήσει και να αναπτυχθεί στην Ελλάδα).

Μέσα από την αλλαγή των θέσεων για την ελληνική κοινωνία ο οικονομισμός παρέμεινε ανέπαφος. Και στη μία και στην άλλη περίπτωση ο οικονομισμός έχει ως συμπλήρωμα τον καταστροφισμό: ο καπιταλισμός είτε βρίσκεται στα πρόθυρα της ανατροπής του (περίοδος μέχρι το 1926), είτε δεν μπορεί να υπάρξει ως κυρίαρχο κοινωνικό σύστημα (εκτιμήσεις μετά το 1927).¹³

Μια μικρή «μετατόπιση» χωρίζει τις θέσεις αυτές του Κορδάτου της δεκαετίας του 1930 από την ιδεολογία της μετεμφυλιοπολεμικής παραδοσιακής Αριστεράς: Η «μετατόπιση» που προκύπτει από τη θέση ότι η (καπιταλιστική) «οικονομική ανάπτυξη» στην Ελλάδα (ως η κατεξοχήν προϋπόθεση του σοσιαλισμού) είναι δυνατή, αρκεί να αναλάβουν τη διακυβέρνηση της χώρας «οι προοδευτικές δυνάμεις».

Μετά τη μεταπολίτευση του 1974 και την κατάργηση του «κράτους των εθνικοφρόνων», η «μετατόπιση» αυτή επέτρεψε στην Αριστερά να διεκδικεί τη συμμετοχή της στη διαχείριση του καπιταλιστικού συστήματος, παρουσιάζοντας ταυτόχρονα αυτή τη διαχείριση (την προώθηση της «οικονομικής ανάπτυξης», διανομή με όση δόση μεταρρυθμισμού επέτρεπε η εκάστοτε συγκυρία -»αναδιανομή εισοδήματος», «κοινωνικό κράτος», κ.ο.κ.) ως την προϋπόθεση του σοσιαλισμού. Στη συγκυρία αυτή, οι αναλύσεις του Κορδάτου της περιόδου 1927-61, σχετικά με την «καθυστέρηση» και την «εξάρτηση» του ελληνικού καπιταλισμού αναδείχθηκαν σε θεωρητικό «ευαγγέλιο» της Αριστεράς: τεκμηρίωναν την (υποτιθέμενη) «ελληνική ιδιομορφία», που στην ουσία της συνίστατο στο (υποτιθέμενο) ανεπίκαιρον της αντικαπιταλιστικής στρατηγικής.

Επίλογος

Η περιήγησή μας στις αναλύσεις του Γ. Κορδάτου σχετικά με το χαρακτήρα και την ιστορική εξέλιξη της νεοελληνικής κοινωνίας επικεντρώθηκε στην τομή που λαμβάνει χώρα στις θεωρητικές του θέσεις, κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1920. Στη συνέχεια αναζητήσαμε τις θεωρητικές ρίζες αυτής της τομής, δηλαδή τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του μαρξισμού του Κορδάτου, σε συνάρτηση πάντα με τον κυρίαρχο μαρξισμό της εποχής του.

Σε ό,τι αφορά λοιπόν την ανάλυση της νεοελληνικής κοινωνίας, ο Γ. Κορδάτος λειτούργησε ως εκφραστής (και κατά την περίοδο 1927-34 ως «πρόδρομος») του επίσημου μαρξισμού της εποχής του.

Μέχρι το 1926, οι επίσημες μαρξιστικές αναλύσεις (από τον Γ. Σκληρό μέχρι τα «επίσημα κείμενα» του ΚΚΕ), τις οποίες στήριζε ο Κορδάτος με το έργο του, κατέτειναν σε συμπεράσματα που βρίσκονται στον αντίποδα των μετέπειτα αναλύσεων περί καθυστερημένου», «στρεβλού», «εξαρτημένου», ή ακόμα και «ανύπαρκτου» ελληνικού καπιταλισμού, περί «αστιοτσιφλικιάδικης» Ελλάδας κ.ο.κ. Η θεωρητική μαρξιστική ανάλυση εκείνης της περιόδου υποστήριζε (κατά τη γνώμη μου σωστά, παρά τα όποια επιμέρους προβληματικά στοιχεία, τόσο της θεωρίας όσο και της ανάλυσης) ότι η Ελλάδα αποτελεί μια καπιταλιστική χώρα, με ψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης (κατά την εξεταζόμενη περίοδο), μια χώρα, επομένως, στην οποία υπήρχαν οι κατ' αρχήν όροι της σοσιαλιστικής επανάστασης. Ως κυρίαρχη τάξη ανιχνευόταν από την ανάλυση αυτή αποκλειστικά η κεφαλαιοκρατική (με τις επιμέρους μερίδες της) και ως κινητήρια δύναμη της κοινωνικής αλλαγής η εργατική τάξη (σε συμμαχία με τις άλλες λαϊκές τάξεις).

Από την προσέγγιση αυτή διαφοροποιείται το 1927 ο Κορδάτος, εναρμονίζοντας τις αναλύσεις του με τις εκτιμήσεις που διατυπώνουν κατά την περίοδο αυτή οι αποφάσεις της Κομμουνιστικής Διεθνούς, πριν ακόμα οι εκτιμήσεις αυτές υιοθετηθούν από την ηγεσία του ΚΚΕ. Έκτοτε, με σταθερότητα και συνέπεια εφάρμοσε, μέχρι το τέλος της ζωής του, τα θεωρητικά σχήματα του σοβιετικού μαρξισμού στην περιγραφή της νεοελληνικής κοινωνίας και ιστορίας. Όσο και αν διαφωνεί κανείς με τα θεωρητικά αυτά σχήματα, θα πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι οι προθέσεις του Κορδάτου, τουλάχιστον κατά τη μεσοπολεμική περίοδο, ήταν απόλυτα ξένες προς την απολογητική χρήση του έργου του, που έλαβε χώρα κυρίως μετά τη μεταπολίτευση του 1974, για να τεκμηριωθεί η προσχώρηση της παραδοσιακής Αριστεράς στα ιδεολογήματα και τις στρατηγικές του «εκσυγχρονισμού» και της «ανάπτυξης» του ελληνικού καπιταλισμού.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ 3

1. Βλ. π.χ. τα «Προλεγόμενα» του συγγραφέα στο: Γιάνη Κορδάτου «Η Επανάσταση της Θεσσαλομαγνησίας το 1821», Β' έκδοση, «Επικαιρότητα» 1974, σελ. 8.

2. Η ανάλυση του Κορδάτου για το 21 και το χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας ακολουθεί τη θεωρητική γραμμή που είχε εισαγάγει ο Σκληρός ήδη από το 1907-8: (Σκληρός 1977, σελ. 390-91, βλ. και πιο κάτω, Κεφ. 4.2.1).

3. Εννοεί καταπιέζει, Γ.Μ.

4. Θέσεις που συχνά συνοψίζονταν στο σύνθημα: «Κάτω η αστική δημοκρατία. Ζήτω η εργατοαγροτική κυβέρνηση» (Προκήρυξις της Κεντρικής Επιτροπής 15.4.24, ΚΚΕ 1974-Α σελ. 433). Πρβλ. τη φράση του Κορδάτου από άρθρο του στην Κομμουνιστική Επιθεώρηση του 1924: «Η αστική τάξις πρέπει να γκρεμισθή από την εξουσία. Η Κυβερνητική Εξουσία πρέπει να περιέλθη στα χέρια των εργατών και αγροτών» (στο: Κορδάτος 1964, σελ. 250).

5. «Κατά το δεύτερον συνέδριον το οποίον έγινεν εν Αθήναις (Απρίλιος 1920) εισηγητής επί του αγροτικού υπό της τότε Κ.Ε. ωρίσθη ο Ι. Κορδάτος (...) Έκτοτε, μέχρι του τέλους 1924, εμπνευστής της πολιτικής του ΚΚΕ επί του αγροτικού, ήτο ο Κορδάτος» (Γ. Κορδάτου: «Αγροτικόν ζήτημα», στο Κορδάτος 1964, σελ. 275).

6. «Η Ανατολική Ελλάδα όπως μας την περιγράφει [ο Εϊχτάλ, Γ.Μ.] στα 1835, έμεινε τέτοια μέχρι το 1900 (...) τέτοια ήταν όλη η ελεύθερη Ελλάδα στα 1830-1910» (Κορδάτος 1964, σελ. 44). Η άποψη αυτή, αν και σήμερα δεν ξενίζει, καθώς παραμένει κυρίαρχη στην ελληνική αριστερή ιστοριογραφία από τα μέσα της δεκαετίας του 1930, βρίσκεται σε κατάφορη αντίθεση με τα εμπειρικά δεδομένα της οικονομικής ανάπτυξης της Ελλάδας κατά τον 19ο αιώνα. Χαρακτηριστικά παραθέτουμε ένα απόσπασμα από τη μελέτη του Α.Ν. Βερναρδάκη «Περί του εν Ελλάδι εμπορίου» (α' εκδ. 1885): «Εν διαστήματι τεσσαρακονταετίας [από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους, Γ.Μ.] (...) η έκτασις των καλλιεργουμένων γαιών ετετραπλασιάσθη, τα προϊόντα επολλαπλασιάσθησαν, τινά δε τούτων έλαβον και απίστευτον έκτασιν, η κτηνοτροφία δεν υπολείπεται πολλών εθνών (όταν εκτιμηθώσιν αναλόγως και ληφθώσιν εις τους υπολογισμούς και τα μικρά ζώα). Το ναυτικόν, αν και δεν ηύξησεν εκ παραλλήλου με τας λοιπάς προόδους, ουχ ήττον αναλόγως του πληθυσμού είναι εκ των πρωτευόντων εν τω κόσμω (...) Το εμπόριον κατέχει πάντοτε την επίζηλον αυτού θέσιν, η δε βιομηχανία ήρχισε να μεταμορφούται βραδέως μεν αλλ' άνευ κλονισμών, η επιτηδευματική εργασία κατέχει διακεκριμένην θέσιν (...) ο δε Έλλην ζη και ενδιαιτάται, όπως τα μάλλον ανεπτυγμένα έθνη, πραγματοποιιών πλείονας παντός άλλου οικονομίας (...) Έθνος (...) κεκτημένον περιουσίαν αξίας 7.300 εκατομ. δραχ. και δυνάμενον να παράγει ετησίως 689 εκατομ. δρ. εξ ων να δαπανά 480 εκατομ. δρ. και να εναποταμιεύη 208,8 εκατομ. δρ., τοιούτον έθνος εξασφάλισε το μέλλον αυτού» (Βερναρδάκης 1990, σελ. 316).

7. Αντίθετα, στην πρώτη εκδοχή του βιβλίου του ο Κορδάτος τόνιζε ότι «εντός της υποδοούλου Ελλάδος είχαν γεννηθή (...) μία νέα τάξις, η αστική, η οποία (...) είχε φθάσει εις μεγάλην οικονομικήν ακμήν» και ως εκ τούτου «ο καθ' αυτό Ελληνικός λαός της Νοτίου Βαλκανικής είναι περισσότεροον προετοιμασμένος δια το κίνημα» (Κορδάτος 1927, σελ. 68, 70).

8. Η πολεμική του Ζεύγου στον Κορδάτο το 1934, αναφορικά με το χαρακτήρα του 21 (βλ. Νούτσος 1993, σελ. 58 επ., 208 επ.) αφορούσε την πρώτη γραφή (εκδόσεις ετών 1924-27) του «Η Κοινωνική σημασία ...», και εστιαζόταν στον (δήθεν υποτεθέντα από τον Κορδάτο) ρόλο της αστικής τάξης ως μοναδικής δύναμης της Επανάστασης. Στην πραγματικότητα ο Κορδάτος του 1924-27 απέδιδε σωστά στην αστική τάξη το ρόλο του ιδεολογικού και πολιτικού «καθοδηγητή» των λαϊκών μαζών της Επανάστασης, κατ' αναλογία με ό,τι συμβαίνει σε κάθε αστική επανάσταση (π.χ. τη Γαλλική Επανάσταση). Βασικές αιτίες της επίθεσης ενάντια στον Κορδάτο -που από το 1930 είχε προσεγγίσει το ΚΚΕ ως συνεργάτης του ελεγχόμενου από το κόμμα περιοδικού «Πρωτοπόροι» (που από το 1931 εκδιδόταν ως «Νέοι Πρωτοπόροι»)- ήταν: α) η άρνηση του Κορδάτου να αποκηρύξει το λήμμα «Τρότσκι» που είχε γράψει στη «Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια» του Πυρσού και β) η συνεργασία του με το περιοδικό «Νέα Επιθεώρηση», μετά την απομάκρυνσή του (το 1932) από τους «Νέους Πρωτοπόρους» (Ελεφάντης 1976, σελ. 138). Στην αρθρογραφία του στη «Νέα Επιθεώρηση» ο Κορδάτος ασκούσε έντονη κριτική στη «διευθύνουσα κλίκα» του «Στάλιν και Σίας» και υιοθετούσε τη θέση του Τρότσκι για «την απαραίτητη επέκταση της κοινωνικής επανάστασης έξω από τα σύνορα της ΕΣΣΔ» (Κορδάτος, στο Νούτσος 1993, σελ. 642 επ.). Μια κριτική του Κορδάτου στη «θεωρία του λαϊκισμού» των Ζεύγου, Λαμπρινού και Ζαχαριάδη βρίσκουμε στον Πρόλογο του Β' τόμου της «Ιστορίας της Νεώτερης Ελλάδας» (Κορδάτος 1957, σελ. 8 επ.).

9. Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι και μετά την 6η ολομέλεια, υπήρξαν για ένα διάστημα αντιστάσεις και δυσκολίες στην αφομοίωση της νέας θεωρητικής αντίληψης και πολιτικής στρατηγικής -αν και βέβαια, όπως παρατηρεί ο Ελεφάντης (1976, σελ 229), στο επίπεδο της πολιτικής τακτικής πολύ λίγα πράγματα άλλαξαν. Έτσι, στο 5ο Συνέδριο του ΚΚΕ (Μάρτης 1934) επικυρώνονται μεν οι αποφάσεις της 6ης Ολομέλειας, αλλά συγχρόνως υποστηρίζεται ότι «όλοι οι αγώνες των μαζών στη χώρα μας πρέπει να αναπτυχθούν κάτω από το σύνθημα της πάλης: Για τη Σοβιετική Εξουσία. Για τη Σοβιετική Ελλάδα» (ΚΚΕ 1968, σελ. 51).

10. Αξίζει να συγκρίνουμε την ακόλουθη διατύπωση του Στάλιν, του 1938: «Πρώτα αλλάζουν και εξελίσσονται οι παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας, κι ύστερα σε εξάρτηση από τις αλλαγές αυτές και σε αντιστοιγία μ' αυτές, αλλάζουν οι παραγωγικές σχέσεις των ανθρώπων (...) Ό,τι λογής είναι οι παραγωγικές δυνάμεις, τέτοιες πρέπει να είναι και οι παραγωγικές σχέσεις» (Στάλιν 1951, σελ. 728-29, οι υπογρ. στο πρωτοτ.). Στην αντίληψη αυτή πρβλ. την κριτική του Μάο Τσε Τουγκ: «Η επανάσταση πρέπει κατ' αρχήν να ανατρέψει το παλιό εποικοδόμημα για να μπορούν να καταργηθούν οι παλιές σχέσεις παραγωγής (...) Έτσι χαράζεται ένας δρόμος στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της νέας κοινωνίας (...) Μια μεγάλη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων είναι πάντοτε μεταγενέστερη από το μετασχηματισμό των σχέσεων παραγωγής» (Μάο, 1975, σελ. 93).

11. Η παρατήρηση του Γιατσόπουλου αφορά γενικότερα τη μέθοδο του Κορδάτου. Πραγματικά, στα βιβλία του ο Κορδάτος αποφεύγει τις περισσότερες φορές να τεκμηριώσει με συστηματικό τρόπο τις θέσεις, που μάλλον αξιωματικά εισάγει. Αντί για τεκμηρίωση χρησιμοποιεί ένα-δυο μεμονωμένους δείκτες, ή, συνηθέστερα, αποσπάσματα από έναν ή δύο συγγραφείς της περιόδου στην οποία αναφέρεται, τα οποία «αποδεικνύουν», υποτίθεται, την αξιωματικώς εισαχθείσα θέση του.

12. Την εκδοχή αυτή υιοθετούσαν άλλωστε και οι αποφάσεις της Διεθνούς, γεγονός που την καθιστούσε ιδιαίτερα «έγκυρη». Οι λόγοι που οδήγησαν τη σταλινική ηγεσία της Διεθνούς να κατατάξει την Ελλάδα στην «5η ομάδα χωρών» (βλ. Κεφ. 4 του παρόντος άρθρου) ανάγονται περισσότερο σε διεθνοπολιτικές σκοπιμότητες, παρά απορρέουν από θεωρητικές συναγωγές. (Αλλωστε, οι σχετικές αποφάσεις της Διεθνούς ουδέποτε προσέλαβαν ένα θεωρητικό ή αναλυτικό χαρακτήρα, παραμένοντας πάντα σε μια μορφή περιγραφής, διατυπωμένης με αξιωματικό τρόπο.) Το ζήτημα όμως αυτό ξεπερνά το αντικείμενο του παρόντος βιβλίου.

13. Βέβαια, οι δύο περίοδοι της συγγραφικής δραστηριότητας του Κορδάτου δεν πρέπει να αξιολογηθούν ως ίσης σημασίας, παρότι βασίζονται σε κοινά θεωρητικά θεμέλια. Αποψη μου είναι - όπως προσπάθησα να υποστηρίξω με συστηματικό τρόπο στο παρελθόν (Μηλιός 1988, σσ. 163-205, 236-265)- ότι οι θέσεις που υποστήριξε η επίσημη μαρξιστική Αριστερά κατά την πρώτη περίοδο της ιστορικής της ύπαρξης (και ο Κορδάτος μέχρι το 1926) είναι επιστημονικά γονιμότερες από τις θέσεις της μετέπειτα, της καθαυτό σταλινικής περιόδου. Πέραν αυτού, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η κυριαρχία του οικονομισμού-καταστροφισμού και της εργαλειακής αντίληψης, καθιστούν αναγκαία την κριτική ακόμα και του έργου του Γ. Κορδάτου της πρώτης περιόδου (1919-26): Οι αντιλήψεις του περί της σύγκρουσης ανάμεσα στη «φεουδαρχία» και τον αστισμό, για παράδειγμα, αποτελούν το χαρακτηριστικότερο ίσως δείγμα της μηχανιστικής εκείνης ερμηνείας της ιστορίας, η οποία είναι πάντοτε παρούσα στις αναλύσεις που κυριαρχούνται από τον οικονομισμό και την εργαλειακή αντίληψη των κοινωνικών σχέσεων.

Ο Σεραφεΐμ Μάξιμος και η κριτική του σοβιετικού μαρξισμού

4.1 Μια ξεχωριστή θεωρητική παρουσία

Τους τελευταίους μήνες του 1943, κυκλοφόρησε στην Αθήνα το βιβλίο του Σεραφεΐμ Μάξιμου, «Θεωρητική Οικονομική και Οικονομική Ακρίσια (Απάντηση στον Καθηγητή Ξ. Ζολώτα)». Παρότι από τη γλώσσα του κειμένου του Μάξιμου απουσιάζει κάθε είδους ρητή αναφορά στη θεωρία του Μαρξ και στις μαρξικές έννοιες και θεωρητικές κατηγορίες (λόγω προφανώς των συνθηκών της γερμανικής κατοχής) δεν είναι καθόλου δύσκολο για τον αναγνώστη που είναι στοιχειωδώς εξοικειωμένος με τη μαρξιστική θεωρία να αντιληφθεί ότι πρόκειται για ένα κείμενο μαρξιστικό.

Αυτό όμως που έχει τη μεγαλύτερη σημασία για το ζήτημα της πρόσληψης και ανάπτυξης των ιδεών του Μαρξ στην Ελλάδα είναι ότι, στην προκειμένη περίπτωση, δεν έχουμε να κάνουμε με ένα οποιοδήποτε μαρξιστικό κείμενο, αλλά για ένα κείμενο εντελώς ιδιόμορφο: ένα κείμενο που αντλεί τη δομή και την επιχειρηματολογία του αποκλειστικά από το θεωρητικό σύστημα της μαρξιστικής Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας. Ένα κείμενο που διαφοροποιείται έτσι σημαντικά -όπως θα προσπαθήσω να δείξω στα επόμενα- από τον κυρίαρχο μαρξισμό της εποχής του.

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφέρω ένα και μόνο παράδειγμα: Το βιβλίο του Μάξιμου τελειώνει με ένα υστερόγραφο εννέα σελίδων το οποίο φέρει τον τίτλο: «Η κλασική και η αγοραία οικονομία» και για το οποίο ο Μάξιμος σημειώνει τα εξής: «Παραθέτω εδώ σαν υστερόγραφο μια κριτική μελέτη, δημοσιευμένη στο περιοδικό 'Devenir Social' του 1897 (Απρίλης), για τις τιμές και τους 'τρεις συντελεστές της παραγωγής'. Θαρρεί κανείς πως έχει γράψει για τον κ. Ζολώτα». Στην πραγματικότητα εδώ πρόκειται για ένα απόσπασμα του Μαρξ από τις «Θεωρίες για την υπεραξία» μέρος τρίτο σελ. 566-587 (εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1985. Στο γερμανικό πρωτότυπο, Marx-Engels-Werke Bd. 26.3 σελ. 489-507). Από το πρωτότυπο κείμενο του Μαρξ έχουν αφαιρεθεί ελάχιστες λέξεις ή φράσεις (π.χ. η λέξη υπεραξία) κι έχει ελαφρώς παραποιηθεί η μετάφραση κάποιων άλλων (π.χ. η λέξη κεφαλαιοκράτης μεταφράζεται βιομήχανος) προφανώς για να μη γίνει εξόφθαλμη η προέλευση του παραθέματος.

Μέχρι και σήμερα είναι εξαιρετικά λίγοι οι μαρξιστές συγγραφείς (και δεν αναφέρομαι φυσικά στην Ελλάδα μόνο, αλλά στη διεθνή μαρξιστική σκηνή) που έχουν την ευχέρεια (ή ακόμα και την πρόθεση) να συναγάγουν τις θέσεις τους σε αναφορά με τα μαρξικά έργα που κατεξοχήν θεμελιώνουν το μαρξισμό: το Κεφάλαιο, τις Θεωρίες για την Υπεραξία, τα Grundrisse. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι λίγοι μαρξιστές ενδιαφέρθηκαν μέχρι σήμερα για την κριτική του Μάξιμου στον Ζολώτα (δηλαδή την κριτική του στην αστική οικονομική θεωρία) ενώ, βέβαια, κανείς δεν αντιλήφθηκε την ύπαρξη του κειμένου του Μαρξ μέσα στο βιβλίο του Μάξιμου.

Η περίπτωση του Μάξιμου είναι λοιπόν ξεχωριστή καταρχήν γιατί εντάσσεται στις ελάχιστες περιπτώσεις μαρξιστών που διακρίνονται για την αυστηρή τους θεωρητική συγκρότηση. Όμως αυτό που περιπλέκει την προσέγγιση του έργου του είναι ότι ο Μάξιμος πολύ δύσκολα μπορεί να καταχωρηθεί στον τύπο του μαρξιστή θεωρητικού που επιχειρεί να παρέμβει πολιτικά δια μέσου της θεωρίας, ή, καλύτερα, στο επίπεδο της θεωρίας, και βρίσκεται έτσι, περισσότερες ή λιγότερες φορές, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, «αντιμέτωπος με το ρεύμα». Ο Μάξιμος, ως παρουσία στο χώρο της ελληνικής Αριστεράς, δεν μοιάζει δηλαδή να καθορίζεται τόσο από τη θεωρητική του παρέμβαση όσο από την προσπάθειά του να λειτουργήσει πολιτικά με την άμεση έννοια του όρου. Έτσι τελικά το συγγραφικό του έργο παραμένει περιορισμένο, ενώ ό,τι γράφει μοιάζει να καθορίζεται κάθε φορά άμεσα από τις συγκεκριμένες πολιτικές του επιλογές. Γιαυτό και τα γραφτά του ακολουθούν επακριβώς τις καμπές των πολιτικών του επιλογών, παρά τη «συνέχεια» που μπορούμε να διαγνώσουμε στη θεωρητική του συγκρότηση. (Για ό,τι ακολουθεί βλ. αναλυτικότερα Αξελός 1973 & 1975):

Μέλος της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε. από το 1923 (μάλιστα, το Φεβρουάριο του 1924 ορίστηκε από το εθνικό συμβούλιο του ΚΚΕ μέλος της τριμελούς του Κεντρικής Επιτροπής, μαζί με τους Κορδάτο και Αποστολίδη, βλ. Κεφ. 3), εκλέγεται βουλευτής του Κόμματος το 1926 και αρχηγός της πρώτης δεκαμελούς του κοινοβουλευτικής ομάδας. Η Κ.Ε. του Κόμματος που προκύπτει από το 3ο τακτικό Συνέδριό του τον εκλέγει το Μάρτη του 1927 μέλος του Πολιτικού της Γραφείου (Π.Γ.). Το Σεπτέμβρη του ίδιου χρόνου παραιτείται όμως από το Π.Γ. (μαζί με δυο άλλα μέλη του 7μελούς Π.Γ.) και συντάσσεται με τους ήδη διαγραμμένους Πουλιόπουλο και Γιατσόπουλο στην «Ενωμένη Αντιπολίτευση» του Κ.Κ.Ε. Η «Ενωμένη Αντιπολίτευση» δεν διαφωνεί μόνο με τον προσανατολισμό της ηγεσίας του Κ.Κ.Ε. προς τις θέσεις της σταλινικής ηγετικής ομάδας του ΚΚΣΕ. Διατυπώνει ταυτόχρονα και μια διαφορετική ανάλυση για τον ελληνικό καπιταλισμό του Μεσοπολέμου και συνακόλουθα για την προλεταριακή στρατηγική, καθώς εμμένει στις πάγιες αναλύσεις και θέσεις της πρώτης περιόδου του ΚΚΕ. (Βλ. Κεφ. 3. Επίσης Σπάρτακος 1, 1928, σελ. 3). Το 1928 ο Μάξιμος διαγράφεται από μέλος του Κ.Κ.Ε. Μέχρι το 1934 παραμένει στέλεχος της «Ενωμένης Αντιπολίτευσης» και αρθρογραφεί τακτικά στο θεωρητικό της περιοδικό το Σπάρτακο. Το 1930 εκδίδει το πρώτο του βιβλίο («Κοινοβούλιο και Δικτατορία»).

Όταν το 1934 η «Ενωμένη Αντιπολίτευση» ευθυγραμμίζεται οριστικά με την τροτσικιστική διεθνή αντιπολίτευση, ο Μάξιμος απομακρύνεται σταδιακά από την οργανωμένη πολιτική δράση (και την προοπτική ανατροπής των συσχετισμών στο εσωτερικό του κομμουνιστικού κινήματος). Εργάζεται ως δημοσιογράφος και στη διάρκεια της δικτατορίας του Μεταξά παραμένει ανταποκριτής της «Βραδυνής» στο Παρίσι, όπου αναπτύσσει αντιδικτατορική δράση. Ταυτόχρονα βρίσκει την ευκαιρία να μελετήσει τα στοιχεία που περιέχονται στα Γαλλικά Εθνικά Αρχεία για τις δραστηριότητες Ελλήνων εμπόρων και εφοπλιστών κατά το 17ο και το 18ο αιώνα. Εκδίδει ένα μέρος των αρχείων αυτών μαζί με δικές του εισαγωγικές παρατηρήσεις και σχόλια σε δυο τόμους. Ο πρώτος κυκλοφορεί λίγο πριν από τον Πόλεμο, αρχικά στα Γαλλικά και στη συνέχεια, σε αναθεωρημένη μορφή, στα Ελληνικά (1940, «Το Ελληνικό Εμπορικό Ναυτικό κατά τον XVIII Αιώνα»). Ο δεύτερος τόμος κυκλοφορεί αμέσως μετά την απελευθέρωση (1945, «Η Αυγή του Ελληνικού Καπιταλισμού»).

Από το 1942 συμμετέχει στην Αντίσταση και παράλληλα επιδιώκει επίμονα (ουσιαστικά μέχρι το τέλος της ζωής του το 1962, βλ. το αφιέρωμα στον Μάξιμο στο Αντί τ. 75, 9 Ιουλίου 1977), χωρίς όμως αποτέλεσμα, να γίνει και πάλι δεκτός ως μέλος στο Κ.Κ.Ε. Το 1945 διευθύνει τις εκδόσεις «Πολιτική Βιβλιοθήκη», από τις οποίες κυκλοφορεί η μπροσούρα του «Πού βαδίζουμε» (καθώς και «Η Αυγή του ...») και εκδίδει την εφημερίδα «Οικονομική Αλήθεια». Στο διάστημα 1945-46 δημοσιεύει 12 άρθρα στον «Ανταίο», συμμετέχοντας παράλληλα στη συντακτική του επιτροπή. Το 1947 καταφεύγει στο εξωτερικό (Τσεχοσλοβακία, Βουλγαρία, Ιταλία, Γαλλία). Απελάνεται από τη Γαλλία και εγκαθίσταται αρχικά στην Πράγα (1948) και κατόπιν στη Βιέννη (1950), όπου και παρέμεινε μέχρι το τέλος της ζωής του. Από το 1948 γράφει επιστολές προς το Νίκο Ζαχαριάδη αρχικά και προς την Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ και τον Πέτρο Ρούσο στη συνέχεια. Σ' όλη τη διάρκεια της παραμονής του στο εξωτερικό συνεργάζεται με τα περιοδικά «Νέα Οικονομία», «Οικονομικός Ταχυδρόμος» και «Επιθεώρηση Τέχνης» καθώς και με την εφημερίδα «Αυγή». Επίσης δημοσιεύει τρεις επιστημονικές μελέτες, σε ζητήματα οικονομικής θεωρίας και ιστορίας των οικονομικών θεωριών στο περιοδικό «Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών»¹ του Δ. Ε. Καλιτσούνακη και εκδίδει το βιβλίο «Griechenland und die USA - oder wie einige Grossmaechte die kleinen Nationen behandeln» (Η Ελλάδα και οι ΗΠΑ - ή πώς ορισμένες Μεγάλες Δυνάμεις μεταχειρίζονται τα μικρά έθνη, Βιέννη 1952).

Τα γραπτά του Μάξιμου της μεταπολεμικής περιόδου, έχουν εκ πρώτης όψεως να επιδείξουν μια σημαντική ιδεολογική «ασυνέχεια» ως προς τα γραπτά του της πρώτης περιόδου, μέχρι το 1934. Πιο συγκεκριμένα, ο Μάξιμος επιδίωκε κατά την πρώτη περίοδο (μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '30) να προωθήσει μια διαφορετική αντίληψη για το μαρξισμό, αλλά και για τη στρατηγική του εργατικού κινήματος στη χώρα μας, από αυτή που κυριαρχούσε στο Κ.Κ.Ε., ενώ κατά τη δεύτερη περίοδο (από την εποχή του Πολέμου μέχρι το θάνατό του), εμφανίζεται ως υπέρμαχος της κυρίαρχης κομματικής γραμμής. Είναι έτσι

χαρακτηριστικό, ότι ενώ το 1930 ονόμαζε την ηγεσία του ΚΚΕ «ψευδοκομμουνιστική γραφειοκρατία» (Μάξιμος 1975, σελ. 137), ενώ παράλληλα, στα πλαίσια της «Αντιπολίτευσης» στο Κ.Κ.Ε. υποστήριζε ότι η επανάσταση στην Ελλάδα θα έχει αναγκαστικά σοσιαλιστικό κι όχι (αστικο)δημοκρατικό χαρακτήρα, ότι ακόμα ο Λενινισμός είναι η θεωρία της σοσιαλιστικής επανάστασης κι όχι της «δημοκρατικής αλλαγής», το 1945 έγραφε: «Ο ρώσικος σοσιαλισμός έδωσε στο πρόσωπο του Λένιν και του Στάλιν την οριστική απάντηση, που γεννούνε ακατάπαυστα οι περίπλοκες όψεις του προβλήματος της εθνικής ανεξαρτησίας στο αγωνιζόμενο προλεταριάτο (...) Η πολιτική αυτή που οι μεγαλοφρονείς αυτοί, όσο και παγκόσμιοι, ηγέτες καθωρίσανε, βρήκε μια καταπληκτική κύρωση μέσα στα γεγονότα του σημερινού πολέμου, αφού κυρώθηκε προηγουμένα στην Οκτωβριανή επανάσταση του 1917, που μαζί με την τσαρική δουλεία κατέλυσε κάθε ίχνος εθνικής καταπίεσης πάνω στους λαούς της Ε.Σ.Σ.Δ. Η τακτική και η δράση του Ελληνικού Κόμματος κατά της χιτλερικής κατάκτησης για την ελεύθερη και ανεξάρτητη Ελλάδα καθώς και όλων των άλλων αδελφών κομμάτων στις λοιπές χώρες της Ευρώπης επιβεβαίωσαν (...) την ορθότητα της όλης γραμμής του Λένιν, που απετέλεσε έναν ακρογωνιαίο λίθο στη γενικότερη αντίκρουση του προβλήματος της δημοκρατικής επανάστασης» (Μάξιμος 1974, σελ. 7).

Όμως παρά τη μεταστροφή του, ή καλύτερα, ανεξάρτητα από αυτήν, οι κατά κύριο λόγο θεωρητικές αναλύσεις του Μάξιμου, τόσο στη δεκαετία του '20 και στις αρχές της δεκαετίας του '30 («Κοινοβούλιο ή Δικτατορία;»), όσο και στη δεκαετία του '40 ή και αργότερα («'Θεωρητική Οικονομική' και Οικονομική Ακρίσια») χαρακτηρίζονται πάντα από μια σπάνια για την εποχή προσήλωση στις έννοιες της μαρξικής θεωρίας, με μια αντίστοιχη ικανότητα επεξεργασίας και εφαρμογής των πορισμάτων της.

Ένας κορυφαίος μαρξιστής θεωρητικός με περιορισμένο θεωρητικό έργο. Ένας μαρξιστής που παραμένει κορυφαίος θεωρητικός παρά την τόσο εντυπωσιακή ιδεολογικοπολιτική μεταστροφή του. Πώς ερμηνεύεται η ιδιαιτερότητα αυτή; Για να καταλάβουμε την ιδιαιτερότητα που προσωποποιεί στο χώρο της μαρξιστικής Αριστεράς ο Σεραφεύμ Μάξιμος θα πρέπει να αναφερθούμε στην εξέλιξη της πολιτικής συγκυρίας κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Προηγουμένως όμως είναι απαραίτητο να αναφερθούμε διεξοδικότερα στο μαρξισμό του Μάξιμου, σε σχέση πάντα με τον κυρίαρχο μαρξισμό της εποχής του.

4.2 Ο Σεραφεύμ Μάξιμος απέναντι στον κυρίαρχο μαρξισμό

4.2.1 Κριτική στον οικονομισμό και τον καταστροφισμό (Το ζήτημα του χαρακτήρα και της ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού)

Από την πρώτη περίοδο της συγγραφικής του παρουσίας ο Μάξιμος προσανατολίζεται προς τη μελέτη του χαρακτήρα και της ιστορικής εξέλιξης του ελληνικού καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού. Σ' αυτό το αντικείμενο εντάσσεται το βασικό του έργο αυτής της περιόδου, το «Κοινοβούλιο και δικτατορία». Αυτό είναι επίσης το αντικείμενο και των άρθρων του στα πρώτα τεύχη του «Σπάρτακου», που αρχίζει να εκδίδεται από το Γενάρη του 1928 ως όργανο της «Ενωμένης Αντιπολίτευσης» του ΚΚΕ.

Ήδη, λοιπόν, στο τεύχος 1 του «Σπάρτακου» ο Μάξιμος δημοσιεύει ένα άρθρο με τον τίτλο «Μερικά προβλήματα από την εξέλιξη του καπιταλισμού στην Ελλάδα», άρθρο που συνεχίζεται και τελειώνει στο τεύχος 2 του περιοδικού (Φλεβάρης 1928). Το άρθρο είναι ιδιαίτερα συνοπτικό, καλύπτει συνολικά μόλις 4 σελίδες του περιοδικού. Εντούτοις, περιέχει ορισμένες θεωρητικές θέσεις αποκαλυπτικές για τον ιδεολογικό και θεωρητικό προσανατολισμό του συγγραφέα του:

α) Η πρώτη θέση, που κατά τη γνώμη μου είναι και η σημαντικότερη, αναφέρεται στους διανοούμενους που ασχολήθηκαν με την εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας και ξεχωρίζοντας καταρχήν την περίπτωση του Σκληρού, ασκεί κριτική στον οικονομισμό του Κορδάτου. Γράφει ο Μάξιμος: «Είναι αλήθεια πως ούτε ο μαρξισμός του Σκληρού είναι

απαλλαγμένος από μεταφυσικές πλευρές ούτε και ο ίδιος ο Σκληρός κατώρθωσε στο τέλος να διατηρήσει την αρχική του σοσιαλιστική εμφάνιση. (...) Ανεξάρτητα απ' αυτό τα έργα του έχουν μια μεγάλη αξία και απ' αυτή την άποψη τα θεωρούμε ασυγκρίτως ανώτερα από τα έργα του σ. Κορδάτου, γιατί και σε διαφορετική εποχή είναι γραμμένα και εργασία περιέχουνε βαθύτερη. Αντίθετα τα έργα του Κορδάτου δεν χαρακτηρίζονται ούτε για τη μεθοδολογία τους ούτε ακόμα για την επιστημονική τους εμβρίθεια μα ούτε και κατά τη γνώμη μας είναι μαρξιστική ανάλυση της ελληνικής ιστορίας, επειδή τονίζουνε τον 'οικονομικό παράγοντα'» (Σπάρτακος 1982, σελ. 11, οι υπογρ. δικές μου).²

Ο αφορισμός του Μάξιμου προς τον Κορδάτο ακούγεται ακραίος, τουλάχιστον για τα σημερινά δεδομένα, δηλαδή μετά τις έξι σχεδόν δεκαετίες ηγεμονίας της εκδοχής του μαρξισμού στην οποία συνεισέφερε αποφασιστικά και ο Κορδάτος. Δεν ήταν όμως ακραίος ο αφορισμός αυτός την εποχή που διατυπώθηκε, γιατί όπως δείξαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο οι αναλύσεις του Κορδάτου μετά το 1927 αποτέλεσαν τομή τόσο σε σχέση με το δικό του θεωρητικό παρελθόν της περιόδου 1919-24, όσο και σε σχέση με τις αναλύσεις των συγχρόνων του μαρξιστών θεωρητικών, με τους οποίους είχε συνυπάρξει στην ηγεσία του ΚΚΕ κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1920 και των οποίων αντιμετώπισε την κριτική.

Θυμίζουμε ότι αντίθετα με τις απόψεις του Κορδάτου από το 1927 και μετά (και της επίσημης κομμουνιστικής Αριστεράς από το 1934 και μετά), σχετικά με την «εξάρτηση» και «οικονομική καθυστέρηση» της «αστοτσιφλικαδικής Ελλάδας», για τον Σκληρό η Ελλάδα ήταν μια «καθαρώς αστική» κοινωνία, ήδη από την εποχή της συγκρότησης του πρώτου ελληνικού κράτους. Έγραφε χαρακτηριστικά ο Σκληρός το 1908: «Αναφορικός με την Ελλάδα είπαμε: 1) Η σημερινή Ελλάδα είναι ολωσδιόλου αστικό κράτος. 2) Η Ελληνική επανάσταση (...) κατά βάθος ήτο αστική επανάστασις προκληθείσα υπό της πρωτοφανούς οικονομικής ευεξίας των έσω και έξω αστικών στοιχείων, της αφυπνίσεως του εθνικού φρονήματος ιδίως εις τας ανεπτυγμένας αστικές τάξεις και τους λογίους του έθνους (...) 3) Η αστική μας τάξη έδειξε όλη της τη ζωτικότητα και το σφρίγος ενόσω πάλεσε με ανώτερες τάξεις: Πρώτα με τους φεουδάλους Τούρκους και κατόπι με τους αριστοκράτες Βαυαρούς. Μόλις έμεινε όμως μόνη κυρίαρχη, χωρίς αντιπάλους από πάνω και από κάτω, έπεσε σε στασιμότητα και σαπίλα. 4) Όλα τα φάρμακα που μας πρότειναν ως τα τώρα διάφοροι 'ουτοπισταί' προς θεραπείαν της αστικής μας σαπίλας, έμειναν χωρίς κανένα αποτέλεσμα, γιατί ήταν αστικά φάρμακα κατά αστικής αρρώστιας. Μόνον 'εργατικά, προλεταριακά' φάρμακα θα μπορούσαν να γιατρέψουν την αστική μας αρρώστια. (...) Αν οι νατσιοναλίστες ήθελαν να μας πολεμήσουν σοβαρά, δεν είχαν παρά να αναιρέσουν, να καταρρίψουν τα αξιώματά μας αυτά. (...) Και αναφορικός με την Ελλάδα έπρεπε να μας αποδείξουν: 1) Ότι η επανάστασή μας δεν ήταν καθόλου αστική, αλλ' ότι την έκαναν ή οι φαναριώτες και λοιποί κοτσαμπάσιδες και προύχοντες ή έγινε για απλούς ιδεολογικούς εθνικούς λόγους (...) 2) Ότι η μπουρζουαζία μας δεν σάπισε από έλλειψη αντιπάλων και πάλης, αλλά από άλλους λόγους και ποιούς. 3) Ότι δεν θα πάρουμε καθόλου το δρόμο της Ευρώπης και επομένως δεν θα γίνη σε μας ό,τι γίνεται εκεί, αλλά θα γίνη κάτι άλλο και τι θα γίνη κτλ. κτλ. κτλ. (...)» (Σκληρός 1908, στο Σταυρίδη-Πατρικίου [επιμ.] 1976, σελ. 4, 146-147, οι υπογρ. του συγγραφέα).³

Όταν ο Μάξιμος αντιπαραθέτει στον Κορδάτο τον Σκληρό, τονίζοντας μάλιστα ότι για να είναι μια ανάλυση μαρξιστική δεν αρκεί να τονίζει τον 'οικονομικό παράγοντα' στην ουσία αντιπαραθέτει στην κυρίαρχη εκδοχή του μαρξισμού της εποχής του (το σοβιετικό μαρξισμό) μια ριζικά διαφορετική μαρξιστική μεθοδολογία για την ερμηνεία του χαρακτήρα και της εξέλιξης του ελληνικού καπιταλισμού. Μια μεθοδολογία, αλλά και μια ερμηνεία, που κατά τη γνώμη μου ήταν ασύγκριτα πιο κοντά στη μαρξιστική ανάλυση, δηλαδή ασύγκριτα πιο ακριβής και επιστημονική, από τα ερμηνευτικά σχήματα του κυρίαρχου μηχανιστικού και οικονομιστικού μαρξισμού.

β) Η θεωρητική αυτή κατεύθυνση του Μάξιμου γίνεται, φυσικά, φανερή και από αυτή καθεαυτή την ανάλυσή του για τον ελληνικό καπιταλισμό:

Στο άρθρο του που αναφέραμε προηγούμενα (Μερικά προβλήματα από την εξέλιξη του καπιταλισμού στην Ελλάδα, 1928) διατυπώνονται δυο θέσεις οι οποίες επαληθεύθηκαν απόλυτα από την εξέλιξη του ελληνικού καπιταλισμού καθόλη την περίοδο του

Μεσοπολέμου: Ότι υπήρξε ιδιαίτερα σημαντικός ο ρόλος της υποτίμησης του νομίσματος για την ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας και, κυρίως, ότι υπήρξαν καταλυτικά τα αποτελέσματα που προέκυψαν για τον ελληνικό καπιταλισμό από τη Μικρασιατική Καταστροφή.

Εγγραφε, λοιπόν ο Μάξιμος το 1928: «Το γενικό συμπέρασμα είναι ότι η ευνοϊκότερη περίοδος ανάπτυξης της μικρής ελληνικής βιομηχανίας είναι η μεταξύ 1880-1900 (...) Η υποτίμηση του νομίσματος, η σχετική αύξηση του πληθυσμού (προσάρτηση της Θεσσαλίας), η ανάπτυξη της συγκοινωνίας, δίνουν μια νέα ώθηση στη βιομηχανία και χαρακτηρίζουν πολύ σωστά την περίοδο αυτή ως την πρώτη περίοδο βιομηχανικής ανάπτυξης (...) Οι Βαλκανικοί πόλεμοι δώσανε 'νέα ώθηση' στην ελληνική βιομηχανία. Η 'απελευθέρωση των εδαφών', συνώνυμη με το άνοιγμα καινούργιων αγορών, επιτρέψανε μια νέα ανάπτυξη που έφτασε στο ανώτερό της όριο στον αποκλεισμό του 1916. Από τότε η μικρή ελληνική βιομηχανία έπαιρνε ολοένα και μεγαλύτερη ανάπτυξη. Η περίοδος της νέας οικονομικής κρίσης και το καταστρεφτικό τέλος του πολέμου της Μικρασίας με την προσφυγοποίηση 1 1/2 εκατομμυρίου ελληνικού πληθυσμού δημιούργησαν μια ασύγκριτα ανώτερη από τις προηγούμενες εποχές ανάπτυξη σε σημείο που ωρισμένοι κλάδοι της βιομηχανίας να εκτοπίζουν από την αγορά προϊόντα αντίστοιχου κλάδου ξένης βιομηχανίας. Πρέπει ιδιαίτερα να σταματήσουμε στο σημείο αυτό. Όσο και αν η ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων στην Ελλάδα είναι μια ολόκληρη εποχή, μέσα στην οποία ξεχωρίζει η από του 1880-1890 περίοδος είναι εν τούτοις γεγονός ότι μόνο ύστερα από τους βαλκανικούς πολέμους και κυρίως ύστερα από την Μικρασιατική καταστροφή έχουμε στην Ελλάδα σύγχρονη βιομηχανία και ανάπτυξη γενική καπιταλιστικών σχέσεων» (Μάξιμος 1928, στο Σπάρτακος 1982, σελ. 11-12, οι υπογρ. δικές μου, Γ. Μ.). Αντίστοιχες ήταν και οι αναλύσεις του Παντ. Πουλιόπουλου, με χαρακτηριστικότερη την ανάλυση που περιέχεται στο «Δημοκρατική ή σοσιαλιστική επανάσταση στην Ελλάδα;», που κυκλοφόρησε το 1934.

Δυο χρόνια αργότερα, το 1930, ο Μάξιμος θα έχει την ευκαιρία να τονίσει και πάλι ότι η ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού στο Μεσοπόλεμο δεν είναι απλά μια πραγματικότητα, αλλά και μια πραγματικότητα σχετικά ανεξάρτητη από τις πολιτειακές και θεσμικές μορφές του αστικού κράτους, επομένως και από τη «βούληση» των εκάστοτε κυβερνώντων. Πρόκειται για μια θέση που ο αγοραίος μαρξισμός εξακολουθεί μέχρι και σήμερα να μη μπορεί να αντιληφθεί. Με την ίδια ευκαιρία, ο Μάξιμος ασκεί κριτική στον καταστροφισμό του κυρίαρχου μαρξισμού:

«Περισυλλογή και ανόρθωσι. Ακριβέστερα: σταθεροποίησι. Σταθεροποίησι όχι μόνο της δημόσιας, μα της όλης εθνικής, δηλαδή, καπιταλιστικής οικονομίας. Σταθεροποίησι των ευνοϊκών για τον καπιταλισμό αποτελεσμάτων της μεταπολεμικής περιόδου. Σταθεροποίησι της κτηθείσης υπεραξίας. Και είναι μεγάλα τα αποτελέσματα αυτά, είναι έκδηλα σόλους τους τομείς της εθνικής οικονομίας. Στη βιομηχανία, στις τραπεζικές συναλλαγές, στη ναυτιλία. Η καπιταλιστική οικονομία αναπτύχθηκε στο σύνολό της. Κάτω από τις πιο 'αριστερές' και κάτω από τις πιο δεξιές κυβερνήσεις. Με κοινοβούλιο ή με δικτατορία το ελληνικό κεφάλαιο 'έδρασε εθνικά', πολλαπλασίασε τις επιχειρήσεις του, ανάπτυξε τον κύκλο των εργασιών του» (Μάξιμος 1975, σελ 135, οι υπογρ. του συγγραφέα).

Οι θέσεις αυτές του Μάξιμου εξακολουθούν μέχρι και σήμερα να υιοθετούνται από λίγους σχετικά έλληνες μαρξιστές. Η αιτία είναι φυσικά η ηγεμονία του σοβιετικού μαρξισμού που 60 χρόνια επέμενε να επαναλαμβάνει στερεότυπα τα πορίσματα του ιδεολογικού τρίπολου οικονομισμός-καταστροφισμός-μηχανιστικός υλισμός, που θέλουν πάντα τον ελληνικό καπιταλισμό στρεβλό και υπανάπτυκτο. Ας θυμηθούμε για παράδειγμα πώς εκτιμούσε ο τυπικός εκπρόσωπος του κυρίαρχου μαρξισμού, ο Γιάννης Κορδάτος, τις επιπτώσεις της Μικρασιατικής Καταστροφής στην ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού. Το 1930, λοιπόν, ο Κορδάτος ισχυριζόταν: «Ο ελληνικός καπιταλισμός έχασε τα νερά του ύστερα από τη Μικρασιατική καταστροφή και τη συνθήκη της Λωζάνης. (...) Δεν έχει περιθώριο για απεδώ και εμπρός οργανική ανάπτυξη. Εξαρτημένος ολότελα από το ξένο τραπεζιτικό κεφάλαιο έχασε την ίσαμε τώρα 'ζωτικότητα' του» (Κορδάτος 1972 - α, σελ. 136).

Διαπιστώσαμε πριν (Κεφ. 3.3) ότι τα οικονομικά δεδομένα της περιόδου διαψεύδουν πλήρως αυτή την εκτίμηση. Όσο για τον καταστροφισμό, μάταια ο Μάξιμος τόνιζε το 1932 ότι «η στατική αντίληψη κατά την οποία ο καπιταλισμός δεν μπορεί ποτέ να ξεπεράσει την κρίση ή τις εκάστοτε κρίσεις, έχει οριστικά εγκαταλειφθεί και από τους πιο απλοϊκούς» (Μάξιμος 1986, σελ. 6). Διότι η αντίληψη αυτή δεν είχε εγκαταλειφθεί ούτε από το ΚΚΕ ούτε από τον Κορδάτο (βλ. σχετικά στο Κεφάλαιο 3).

γ) Η συμβολή του Μάξιμου στην επιστημονική (μαρξιστική) ανάλυση του ελληνικού καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού και συνακόλουθα η κριτική του προς τον κυρίαρχο μαρξισμό παίρνει την πιο ολοκληρωμένη μορφή της το 1930, με την έκδοση του σημαντικότερου ίσως έργου του, του Κοινοβούλιο ή δικτατορία.

Στο βιβλίο αυτό αναλύεται μια από τις πιο πυκνές περιόδους της ελληνικής ιστορίας, από την επανάσταση στο Γουδί (1909) μέχρι το 1928, με ιδιαίτερη έμφαση στην περίοδο του «εθνικού διχασμού» (1915-17) και στην περίοδο που ακολούθησε τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922. Η πολιτική κρίση του Μεσοπολέμου αναδεικνύεται έτσι σε κυρίαρχο αντικείμενο ανάλυσης του Μάξιμου. Όπως γράφει ο ίδιος, η ανάλυσή του τοποθετείται σε μια εποχή που «οι οπαδοί του 'καθαρού κοινοβουλευτισμού' ολοένα και λιγοστεύουν (...) Οι μεγαλύτερες δημοκρατικές εφημερίδες των Αθηνών γεμίζουν τις στήλες τους με απομνημονεύματα και εικόνες του Μουσσολίνι (...) Ο δημοκρατικός στρατός είναι κι αυτός γιεμάτος από υποψήφιους δικτάτορες, που συνεννοούνται και συσκέπτονται συχνά για το πώς θα είναι δυνατόν να 'σωθή η Ελλάδα' με μια 'καλή Δικτατορία'» (Μάξιμος 1975, σελ.7).

Τη συγκυρία της πολιτικής κρίσης ο Μάξιμος θα την προσεγγίσει σε πλήρη ρήξη με τα βασικά δόγματα του κυρίαρχου μαρξισμού της εποχής του: Τη «θεωρία» του σοσιαλφασισμού, που ταύτιζε το φασισμό με τον σύγχρονο καπιταλισμό (τον «μονοπωλιακό καπιταλισμό που σαπίζει») και θεωρούσε έτσι φασιστικές όλες τις «καθεστωτικές» πολιτικές και κοινωνικές οργανώσεις. Την αντίληψη, ακόμα, ότι οι συγκρούσεις ανάμεσα στις αστικές πολιτικές δυνάμεις και πάνω απ' όλα ο «εθνικός διχασμός» δεν ήταν παρά η «αντανάκλαση» ή η «εσωτερίκευση» στη χώρα μας του διεθνούς ανταγωνισμού των Μεγάλων Δυνάμεων (ο Βενιζέλος εκφραστής των αγγλικών, ο βασιλιάς των γερμανικών συμφερόντων).

Έτσι η ανάλυση του Μάξιμου παραμένει μέχρι και σήμερα μια από τις ελάχιστες προσεγγίσεις της ελληνικής πολιτικής ιστορίας που αντιλαμβάνονται και αναλύουν την ιστορία αυτή ως ιστορία της πάλης των τάξεων. Το Κοινοβούλιο ή δικτατορία αποτελεί μ' άλλα λόγια μια από τις ελάχιστες μαρξιστικές αναλύσεις της ελληνικής ιστορίας, με την αυστηρή έννοια του όρου.

Εδώ αξίζει να αναφέρουμε ένα και μόνο παράδειγμα: Την ανάλυση του Μάξιμου για τον «εθνικό διχασμό», την ικανότητά του να διακρίνει όχι μόνο τα στρατηγικά συμφέροντα του ελληνικού αστισμού (επέκταση της εδαφικής επικράτειας, «Μεγάλη Ιδέα»), αλλά, πάνω απ' όλα, τη δυναμική των ταξικών και πολιτικών συσχετισμών, που έκαναν δυνατή την προώθηση της κυρίαρχης αστικής στρατηγικής μόνο μετά από μια «εσωτερική επανάσταση» και δυο χρόνια «διχασμού». Που οδήγησαν επίσης, αμέσως μετά, στην εκλογική συντριβή του Βενιζέλου στις βουλευτικές εκλογές του 1920, παρά τον «εθνικό θρίαμβο» που μόλις είχε πετύχει η βενιζελική στρατηγική (Συνθήκη των Σεβρών) και παρά την εξαγγελία από τον Βενιζέλο της αγροτικής μεταρρύθμισης.

«Η Ελλάδα έπρεπε να μπει στον πόλεμο μαζί με την Αντάντ. Μοναδική περίπτωση να 'λύση' το εθνικό της ζήτημα, να 'απελευθερώση' τον Πόντο, την Μικρά Ασία, τη Θράκη. Την ιστορική σημασία ενός τέτοιου σκοπού, την οικονομική του αξία, μονάχα ένα καθαρά αστικό κόμμα μπορούσε να αντιληφθεί. Και τέτοιο κόμμα ήταν το βενιζελικό. Η μαχητικότητά του, η αποφασιστικότητα του αρχηγού του, η δύναμη και το θάρρος με το οποίο άλαιψε, το αναδείξανε στην αστική συνείδηση, ενώ το καταρρίψανε στη λαϊκή (...) Αν ο λαός δεν θέλει τον πόλεμο γιατί τον 'διέφθειρε' η βασιλική προπαγάνδα, θα υποχρεωθεί να τον θελήσει με τη βία. Αν η κυβέρνηση είναι με τη δυναστεία, θα οργανωθεί μια άλλη κυβέρνηση. Αν το σύνταγμα δεν το επιτρέπει, θ' ανατραπεί το σύνταγμα. Η Ελλάδα πρέπει να μπει στον πόλεμο. Είναι η 'μοναδική' ευκαιρία να 'λύση' το εθνικό της ζήτημα» (Μάξιμος

1975, σελ. 11). «Η Ελλάδα είναι η μοναδική ευρωπαϊκή χώρα που μπήκε στον τελευταίο πόλεμο, ύστερα από μια εσωτερική επανάσταση. Νικητής στην εσωτερική αυτή πάλη βγήκε η αποφασιστικότερη και αστικότερη μερίδα της ελληνικής κοινωνίας, η πιο συγκροτημένη και συνδεδεμένη με το ξένο κεφάλαιο (...) η φιλελευθερή μερίδα, το Βενιζελικό κόμμα» (όπ. π. σελ. 7).

«Η πολιτική των φιλελευθέρων έγινε κρατική πολιτική, χωρίς όμως να την εγκολλωθούν οι λαϊκές μάζες. Κάθε άλλο. Η αρχική αντίθεσι εξελίχθηκε σ' ένα άγριο μίσος και τη στιγμή που το κόμμα αυτό μεσουρανούσε, θριάμβευε, εκείνη ακριβώς τη στιγμή κατέπεσε σε σωρό ερείπια (...) Είναι περιέργη η τοποθέτησι του ρόλου των κομμάτων μέσα στην Ελλάδα, στη συγκεκριμένη αυτή στιγμή. Σε καμιά ίσως περίπτωση η μικροαστική και εργατική μάζα δεν αντέταξε τόσο στερεά και με τόση συνέχεια ένα κοινό μέτωπο με τη μοναρχία κατά του λιμπεραλισμού στην ελληνική του εκπροσώπησι και σπάνια ο λιμπεραλισμός βρέθηκε τόσο απογυμνωμένος, τόσο ξένος προς το λαϊκό αίσθημα, όσο στην περίοδο που αναφέραμε (...) Η σύγκρουσι δυο αστικών μερίδων εξελίχθηκε σε σύγκρουσι τάξεων, κατά την οποία τα κοινωνικώς καταπιεζόμενα στρώματα σηκώσανε την αντιβενιζελική σημαία ως σύμβολο αγώνος κατά του κεφαλαίου» (όπ. π., σελ. 11, 13, 14).

4.2.2 Το ζήτημα των μαρξιστικών εννοιών

Η όλη ανάλυση του Μάξιμου για την ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου αποκαλύπτει όμως ταυτόχρονα τη σχέση του συγγραφέα με τη μαρξιστική θεωρία και τις μαρξιστικές έννοιες. Κατά τη γνώμη μου οι βασικές έννοιες πάνω στις οποίες στηρίζεται το Κοινοβούλιο ή δικτατορία είναι οι έννοιες της αντιπροσώπευσης και της ηγεμονίας. Δυο έννοιες ξένες δηλαδή προς τον κυρίαρχο μαρξισμό, πολύ κοντινές όμως προς το μαρξισμό του Μαρξ.

Η αντιπροσώπευση (μπορεί κανείς να το αντιληφθεί και από τα αποσπάσματα από το Κοινοβούλιο ή δικτατορία που μόλις παραθέσαμε), δεν είναι η «εκπροσώπηση» όπως την αντιλαμβάνεται στατικά και δογματικά ο κυρίαρχος μαρξισμός, το «ποιανού συμφέροντα» δηλαδή εκπροσωπεί το κάθε κόμμα.

Ο Μάξιμος ξέρει καλά ότι τόσο οι Φιλελεύθεροι όσο και οι Μοναρχικοί ήταν κόμματα αστικά. Δεν μένει όμως εκεί. Διότι καταλαβαίνει ότι το ποια πολιτική θα ακολουθήσει κάθε κόμμα, αλλά και πολύ περισσότερο το ποια αστική πολιτική τελικά θα κυριαρχήσει, δεν καθορίζεται μόνο από τα μακροπρόθεσμα (ή τα επιμέρους) αστικά συμφέροντα. Καθορίζεται παράλληλα από την παρέμβαση των μαζών, από το κατά πόσο και το πώς θα καταφέρουν τα διαφορετικά αστικά κόμματα (και, προπαντός, το κοινοβουλευτικό σύστημα ως σύνολο) να «αντιπροσωπεύσουν» τις μάζες, από τη δυνατότητά τους επομένως να ασκήσουν «ηγεμονική πολιτική».

«Στο βάθος της καιροσκοπικής πολιτικής του αντιβενιζελισμού υπήρχε πάντοτε το αντιπολεμικό αίσθημα» έγραφε ο Μάξιμος (όπ. π., σελ.10). Και ήταν αυτό το αντιπολεμικό αίσθημα που έδωσε υπόσταση στη συγκεκριμένη πολιτική της μοναρχίας, που ακύρωσε για δυο χρόνια την κυρίαρχη στρατηγική του ελληνικού αστισμού, τον πόλεμο για τη «μεγάλη ιδέα». Βέβαια, η μοναρχική παράταξη, όταν πήρε την κυβέρνηση το 1920, συνέχισε την «μεγάλη εθνική πολιτική». Δεν μπόρεσε έτσι να συνεχίσει να «αντιπροσωπεύει» τις λαϊκές μάζες: «Ολόκληρη η δυναστεία και ολόκληρο το αντιβενιζελικό συγκρότημα εγκαταλείψανε την εξουσία, κατά τον πιο επαίσχυντο τρόπο, μ' ένα μόνο τηλεγράφημα μιας 'επαναστατικής επιτροπής' η υλική δύναμι της οποίας ήτανε μερικοί σχηματισμοί, κρατημένοι με τα δόντια. Για ποιο λόγο; Για τον λόγο ότι καταπέσανε πιο μπροστά στη συνείδησι της μάζης. Και καταπέσανε στη συνείδησί της, γιατί, ενώ κηρύζανε την ειρήνη, συνέχισανε τον πόλεμο.» (όπ. π., σελ. 12, βλ. και Μηλιός 1988, σελ. 167-182).

Ο Μάξιμος ερμηνεύει τα γεγονότα της περιόδου 1909-1922 με βάση αυτές τις δυναμικές σχέσεις «αντιπροσώπευσης» των μαζών από τις διαφορετικές αστικές στρατηγικές, τις σχέσεις δηλαδή ηγεμονίας των αστικών πολιτικών στο εσωτερικό της ελληνικής

κοινωνίας. Μπορεί έτσι να αναλύσει τις συγκεκριμένες καμπές της πάλης των τάξεων, να περιγράψει την πολιτική κρίση ως κρίση «αντιπροσώπησης» και κρίση ηγεμονίας, να ξεφύγει από τα δογματικά - μηχανιστικά σχήματα του κυρίαρχου μαρξισμού. Αυτός είναι ο λόγος που αναφέρεται στους Φιλελεύθερους ως «φιλελεύθερη μερίδα της ελληνικής κοινωνίας»: Οι Φιλελεύθεροι δεν ήταν οι εκπρόσωποι «μιας μερίδας του κεφαλαίου». Ήταν η έκφραση ενός συγκεκριμένου τύπου «αντιπροσώπησης» (δηλαδή πολιτικής και ιδεολογικής χειραγώγησης) των κυριαρχούμενων τάξεων στο εσωτερικό του γενικού κεφαλαιοκρατικού συμφέροντος. Αποτελούσαν δηλαδή μια συγκεκριμένη (την αποφασιστικότερη και αστικότερη λέει σωστά ο Μάξιμος) εκδοχή οργάνωσης και άσκησης της εξουσίας πάνω στις κυριαρχούμενες τάξεις.

Η εξουσία, να μην το ξεχνάμε αυτό, ορίζεται μόνο μέσα στην πάλη των τάξεων, σε συνάρτηση, επομένως, με τις κυριαρχούμενες τάξεις. Και η δυναμική της πάλης των τάξεων ακόμα κι όταν δεν μπορεί να αναδείξει μια αυτόνομη επαναστατική στρατηγική των λαϊκών τάξεων, μπορεί εντούτοις να ακυρώνει τη στρατηγική των αρχουσών τάξεων, να αναδεικνύει «εναλλακτικές» αστικές στρατηγικές διακυβέρνησης, να στερεί από όλες τις υπαρκτές αστικές στρατηγικές τη δυνατότητα «αντιπροσώπησης» της δυναμικής των κυριαρχούμενων τάξεων, οδηγώντας έτσι στην πολιτική κρίση, αλλά και στην κρίση και κατάρρευση ολόκληρου του αστικού-κοινοβουλευτικού συστήματος «αντιπροσώπησης», στα πραξικοπήματα, στην όξυνση των αντιθέσεων στο εσωτερικό των κλάδων του κρατικού μηχανισμού καταστολής (και πρώτα απ' όλα στο στρατό). Όλα αυτά τα ζητήματα, τα οποία η μαρξιστική συζήτηση στην Ευρώπη έφερε και πάλι εν μέρει στην επικαιρότητα μόλις στη δεκαετία του 1970, τα θέτει με πρωτότυπο τρόπο ο Σεραφείμ Μάξιμος το 1930:

«Η κρίση του κοινοβουλευτισμού δεν είναι κρίση εκλογικού συστήματος, είναι βαθύτερη πολιτική και κοινωνική κρίση, αγόριστη από τη σχέση των κομμάτων και των τάξεων.» (όπ. π. σελ. 49, η υπογρ. δική μου, Γ.Μ.). «Κάθε περίπτωση στρατιωτικού κινήματος αντιστοιχεί σε μια βαθύτερη διατάραξη της ισορροπίας. Τα κινήματα αυτά, τότε φορείς λαϊκής δυσaráσκειας, τότε αποκάλυπτες δικτατορίες, συνηθέστερα το ένα και το άλλο, δείχνουν πώς η κοινοβουλευτική μέθοδος καταπίεσεως, παύει από του να έχει αξία σε μια δεδομένη στιγμή, οι δεσμοί μεταξύ του 'κυρίαρχου λαού' και των αντιπροσώπων του διακόπτονται, καθώς και κάθε άλλη σχέση (...) Μέσα σε τέτοιου είδους κρίσεις, έχει κινηθεί στην Ελλάδα το στρατιωτικό στοιχείο, σαν ένα μέρος κι αυτό του κοινωνικού συνόλου, δηλ. της κοινωνικής τάξεως που κυριαρχεί στο σύνολο. (...) Οσες φορές ο αγώνας των τάξεων παίρνει τη μορφή μιας γενικής δυσaráσκειας κατά της βασιλείας και της βουλής, ο στρατιωτικός παράγοντας αποτελεί την υλική δύναμη που επεμβαίνει για να εκδηλώσει θετικά τη λαϊκή αυτή δυσaráσκεια. Τότε ενεργεί σύμφωνα με την επιθυμία της λαϊκής μάξης. Και αυτή η ενέργεια είναι που προετοιμάζει και την εσωτερική του δημοκρατοποίηση και τον μελλοντικό του δικτατορικό ρόλο.» (όπ. π. σελ. 31, 32).

Ο Μάξιμος του Μεσοπολέμου ήταν, λοιπόν μια εντελώς ξεχωριστή και κορυφαία περίπτωση μαρξιστή θεωρητικού. Το ίδιο όμως μπορούσε κάλλιστα να υποστηρίξουμε και για τη μετέπειτα περίοδο, κρίνοντας από το βιβλίο του «Θεωρητική Οικονομική» και οικονομική ακρισία. Γιατί με την πολεμική του αυτή προς τον Ζολώτα (και την «αγοραία Πολιτική Οικονομία»), ο Μάξιμος αποδεικνύει ότι εξακολουθεί να παραμένει υπέρμαχος ενός μαρξισμού ολωσδιόλου διαφορετικού από τον κυρίαρχο μαρξισμό της εποχής: Τα επιχειρήματά του ενάντια στην αστική απολογητική δεν τα αντλεί από τον καταστροφισμό και τον οικονομισμό της κυρίαρχης «σοβιετικής Πολιτικής Οικονομίας», αλλά, όπως ήδη είπαμε στην πρώτη παράγραφο αυτού του κεφαλαίου, από τη μαρξική θεωρία της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας. Θα αναφέρουμε εδώ τρία μόνο παραδείγματα:

Στη «θεωρία της στενότητας» της παραγωγής που υιοθετεί ο Ζολώτας («Ήδη με την πρώτην του προσπάθειαν [ο άνθρωπος] ανακαλύπτει, ότι αι υπ' αυτού διατιθέμεναι δυνάμεις είναι ανεπαρκείς έναντι των αναγκών του, αι οποίαι ουσιαστικώς είναι απεριόριστοι» Ζολώτας, παρατίθεται στο Μάξιμος 1943 σελ. 58), ο Μάξιμος συνοψίζει την κριτική του ως εξής: «Η ανθρωπότητα παράγει ολοένα και σε μεγαλειότερες ποσότητες εκείνα που της είναι αναγκαία και κάθε νέα ανάγκη γίνεται αφορμή να αναπτύσσεται πιο πολύ η παραγωγή. Κατά τρόπο που ο ρυθμός με τον οποίο μεγαλώνουν οι ανάγκες μας να είναι βραδύτερος από το ρυθμό με

τον οποίο αυξάνεται η παραγωγή αντικειμένων που προορίζονται για την ικανοποίησή τους. Το βλέπουμε άλλως τε αυτό έκδηλο κάθε φορά που ξεσπούν οι κρίσεις, όπου τεράστιες ποσότητες αγαθά καταστρέφονται, άσχετα αν πολλές ανάγκες εκατομμυρίων ανθρώπων μένουν ανεκπλήρωτες (...). Ο σημερινός παραγωγικός οπλισμός της κοινωνίας, στο σύνολό του, είναι τόσο μεγάλος, ώστε, αν η παραγωγή απέβλεπε όχι στην παραγωγή κέρδους, αλλά στο να εκπληρωθούν οι ανάγκες μας, θα διαπιστωνότανε όχι ανεπάρκεια, αλλά υπερεπάρκεια και η ελάττωση των εργασίμων ωρών θα ήταν το άμεσο επακόλουθο» (Μάξιμος 1943, σελ. 58-59).

Εδώ είναι φανερό, ότι μαζί με τη «θεωρία» της στενότητας ο Μάξιμος απορρίπτει και το βασικό πόρισμα του «σοβιετικού μαρξισμού», ότι στον καπιταλισμό έχουν περιέλθει σε στασιμότητα οι παραγωγικές δυνάμεις, ότι ο καπιταλισμός σαπίζει κ.λπ.: Όχι μόνο υπερασπίζεται τη μαρξιστική θέση ότι στον καπιταλισμό δεν παύει ποτέ να κυριαρχεί η τάση αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας καθώς η παραγωγή γίνεται «παραγωγή προς χάριν της παραγωγής» (Μαρξ 1983, σελ. 126-127, βλ. επίσης Marx 1974, σελ. 313), αλλά και αρνείται την οικονομιστική αντίληψη για το σοσιαλισμό, ότι δηλαδή η ειδοποιός διαφορά και το κύριο επίτευγμα του σοσιαλισμού θα είναι η «ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων».

Τις ίδιες θέσεις έχει την ευκαιρία να αναπτύξει ο Μάξιμος και στη συνέχεια, όταν ασκεί κριτική στις απόψεις του Ζολώτα σχετικά με το σχηματισμό των τιμών: «Ο κ. Ζολώτας (...) υποστηρίζει πως τα παραγωγικά έξοδα ποικίλουν από επιχείρηση σε επιχείρηση. Αλλού είναι μικρότερα και αλλού μεγαλείτερα! Και πως ισχύ πάνω στις τιμές δεν έχουν τα μικρότερα, αλλά τα μεγαλείτερα! Να λοιπόν επί τέλους και ο κ. Ζολώτας οπαδός της κλασικής σχολής και μάλιστα του Ρικάρντο. Παίρνει τη ρικαρντιανή θεωρία για τις τιμές που έχουν τα γεωργικά προϊόντα και τη μεταφέρει στις τιμές που έχουν τα βιομηχανικά εμπορεύματα! (...) Αλλά στη βιομηχανία η παραγωγικότητα της εργασίας είναι θεωρητικά και πρακτικά απεριόριστη, δε γνωρίζει άλλο εμπόδιο έξω από την τεχνική πρόοδο, που αποτυπώνεται οικονομικά στην οργανική σύνθεση του κεφαλαίου. Αυτό σημαίνει πως οι επιχειρήσεις με τα μεγαλύτερα έξοδα δεν είναι αναγκαίες για να συνεχισθεί η παραγωγή (...) Λοιπόν, στην ελεύθερη οικονομία, η επιχείρηση που έχει τις τελειότερες και μεγαλείτερες εγκαταστάσεις, την ψηλότερη οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, θα ρίξει την πιο ατελή και καθυστερημένη, χάρη στον ανταγωνισμό, δηλαδή με τα κανόνια των τιμών» (Μάξιμος 1943, σελ. 98-99, οι υπογρ. δικές μου, Γ.Μ.). Αξίζει να θυμηθούμε απλώς εδώ ότι ο οικονομιστικός - μηχανιστικός μαρξισμός διακηρύσσει, τουλάχιστον από τη δεκαετία του 1930 και μετά, την «κατάργηση του ανταγωνισμού» μαζί με την «καθήλωση της παραγωγικότητας», την απόλυτη «κυριαρχία των μονοπωλίων» κ.λπ.

Τέλος, σε μια εποχή που για τον κυρίαρχο μαρξισμό η τάση εξίσωσης του γενικού ποσοστού κέρδους είχε, υποτίθεται, επίσης καταργηθεί από το «μονοπωλιακό καπιταλισμό» και τα «μονοπωλιακά υπερκέρδη», ο Μάξιμος εξακολουθούσε να επιχειρηματολογεί με βάση τη μαρξιστική θεωρία (για το ζήτημα βλ. και Μηλιός 1988, σελ. 84-114): «Με δεδομένη την παραγωγικότητα της εργασίας, η ποσότητα των επί πλέον αξιών που αυτή προσθέτει στην εθνική οικονομία είναι μέγεθος ορισμένο. Αν ο βαθμός της εκμετάλλευσης της εργασίας είναι 100%, το μέγεθος αυτό μπορεί να είναι διπλάσιο από το τμήμα εκείνο του κεφαλαίου που καταβάλλεται σε μισθό. Το ολικό αυτό ποσό, που αποτελεί τη μάζα της επιπλέον αξίας που αποδίδει η εργασία, στην εθνική οικονομία καταμερίζεται στις καθ' έκαστα επιχειρήσεις ανάλογα με τη σύνθεση που έχουν τα κεφάλαια, δηλαδή ανισόποσα, επειδή άλλη επιχείρηση παράγει περισσότερο κέρδος κι άλλη μικρότερο, άλλη μικρότερο κι άλλη μεγαλείτερο κόστος. Όμως ο ανισόποσος αυτός ανταγωνισμός γεννά τον ανταγωνισμό ανάμεσα στα κεφάλαια, που τείνει στην εξίσωση του ποσοστού κερδους» (Μάξιμος 1943, σελ. 102).

4.3 Για τις «αιτίες» της ύστερης συμπίεσης του Μάξιμου με το σοβιετικό μαρξισμό

Μπορούμε τώρα, κλείνοντας αυτό το κεφάλαιο, να επανέλθουμε στα ερωτήματα που θέσαμε στο πρώτο μέρος του: Πώς ένας μαρξιστής θεωρητικός που ποιοτικά διαφοροποιείται τόσο ριζικά από το μαρξισμό της εποχής του, παρήγαγε τόσο λίγο έργο; Γιατί ο θεωρητικός του μαρξισμού Μάξιμος σιωπά ουσιαστικά μετά τον Πόλεμο; Γιατί ο συγγραφέας του

«Θεωρητική Οικονομική» και οικονομική ακρισία, εμφανίζεται συγχρόνως και υπέρμαχος των στρατηγικών αντιλήψεων του κυρίαρχου μαρξισμού; Μέσα από ποια διαδικασία γίνεται δηλαδή ο Μάξιμος, από τον Πόλεμο και μετά, ο τυπικός εκφραστής του «ιδεολογικού αμαλγάματος», το οποίο όπως εξηγήσαμε στο Κεφάλαιο 2 αποτέλεσε σε πολλές περιπτώσεις διεθνώς τη μεταβατική μορφή της μαρξιστικής θεωρίας, πριν από την απόλυτη επικράτηση του «σοβιετικού μαρξισμού»;

Η απάντηση σε όλα αυτά τα ερωτήματα είναι νομίζω μια: Ο Μάξιμος ήταν πριν απ' όλα κομμουνιστής, ή, ακριβέστερα, λειτούργησε ως μαρξιστής επειδή ήταν κομμουνιστής. Στη δεκαετία του 40, (μετά την ΕΑΜική επανάσταση και τον εμφύλιο πόλεμο) αλλά ίσως και του 50, μου φαίνεται (και φαίνεται πως το ίδιο πίστευε και ο Μάξιμος) ότι δεν μπορούσε κανείς να λειτουργεί πολιτικά ως κομμουνιστής μακριά ή και σε ανοικτή αντίθεση («αντιπολίτευση») προς το Κομμουνιστικό Κόμμα. Αυτό σημαίνει ότι αν ήθελε κάποιος εκείνη την περίοδο να λειτουργήσει πολιτικά ως κομμουνιστής (και όλα δείχνουν πως αυτό κυρίως επιδίωκε ο Σ. Μάξιμος) θα έπρεπε να προσαρμόσει (να υποστεί) τη λειτουργία του ως μαρξιστής (τη θεωρητική του παρέμβαση) σε ό,τι ήταν σύμφωνο με τις απόψεις του Κομμουνιστικού Κόμματος, ή έστω, δεν ερχόταν σε εξώφθαλμη σύγκρουση με τις απόψεις αυτές. Παρά τις τρομερές αντιφάσεις που αυτό συνεπαγόταν, ο κομμουνιστής Μάξιμος κατάφερε κατά τη γνώμη μου να παραμείνει μέχρι το τέλος ένας από τους σημαντικότερους Έλληνες μαρξιστές.

Η υποστολή της κριτικής του Μάξιμου προς τον κυρίαρχο μαρξισμό εκφράζει, με τον πιο δραματικό τρόπο, την ηγεμονία του σοβιετικού μαρξισμού στις δεκαετίες του 1940 και του 1950.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ 4

1. α) «Το χαρτονόμισμα-χρήμα. Αυταπάτες και πραγματικότητα. - Κριτικό Δοκίμιο», Μέρος Α', Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών, τόμος 33ος τεύχος Α', Γενάρης-Μάρτης 1953, και Μέρος Β', Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών, τόμος 34ος τεύχος Α'-Β', Ιανουάριος-Ιούνιος 1954.

β) «Η διάσπασις του κόσμου και η κρίσις της οικονομολογίας - Δύο μορφές οικονομικού βίου, δύο κατηγορίες οικονομικών νόμων», Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών, τόμος 36ος τεύχος Β', Απρίλιος-Ιούνιος 1956.

γ) «Μία μεγάλη ιστορική επέτειος - Κάρολος Μαρξ, ο θεμελιωτής του επιστημονικού σοσιαλισμού», Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών, τόμος 38ος τεύχος Δ', Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1958.

2. Το 1928 ο Κορδάτος είχε ήδη δώσει ένα σημαντικό «δείγμα γραφής». Είχαν εκδοθεί τα έργα του: «Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επανάστασεως του 1821», «Νεοελληνική πολιτική ιστορία - Α' τόμος», «Αρχαίες θρησκείες και Χριστιανισμός», «Λογιοτατισμός και Δημοτικισμός», καθώς και ένας μεγάλος αριθμός άρθρων του.

3. Αν οι «νασιοναλιστές» (δηλαδή οι μη αριστεροί διανοούμενοι) της εποχής του Σκληρού δεν αντιλαμβάνονταν τον καπιταλιστικό χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας, δεν συνέβαινε το ίδιο με τους συντηρητικούς διανοουμένους της εποχής του Κορδάτου. Έτσι την εποχή που ο μαρξιστής Κορδάτος περιγράφει μια «προκαπιταλιστική» Ελλάδα ως ερμηνεία της σύγχρονης του κοινωνικής πραγματικότητας, ο Κωνσταντίνος Τσάτσος («Η θέση της ιδεοκρατίας στον κοινωνικό αγώνα», περ. Ιδέα, τ. Ι, αρ. 6 (Ιούνιος 1933), σσ. 360-366) αισθάνεται υποχρεωμένος να καταγγείλει «την κοινωνική αδικία του κεφαλαίου» και να δηλώσει: «Τίποτε δεν αντιτίθεται τόσο στη σύγχρονη κεφαλαιοκρατούμενη κοινωνία όσο η ιδεοκρατική 'περί πολιτείας' ιδέα». (Παρατίθεται στο Ξιφαράς 1995, σ. 87). Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1930, δηλαδή πριν σταθεροποιήσουν την ηγεμονία τους στον κόσμο της παραδοσιακής Αριστεράς, οι ιδέες περί καπιταλιστικά υπανάπτυκτης «αστικοσιφλικάδικης» Ελλάδας ήταν κυριολεκτικά «εκτός τόπου και χρόνου».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Η ενδοφύως αναπαραγόμενη αμφισβήτηση του κυρίαρχου μαρξισμού

(Η κριτική του Λεκατσά στον Κορδάτο και η σημασία της)

5.1 Το περιεχόμενο της διαμάχης Λεκατσά-Κορδάτου

Το 1954 κυκλοφόρησε το βιβλίο του Γιάνη Κορδάτου «Η αρχαία Τραγωδία και Κωμωδία. Ποιες είναι οι κοινωνικές ρίζες του αρχαίου Θεάτρου». Αμέσως μετά ο Παναγής Λεκατσάς εξέδωσε ένα κείμενο κριτικής προς το βιβλίο του Κορδάτου με τίτλο «Τραγωδία ή Κωμωδία;», το οποίο προκάλεσε, το ίδιο πάντα έτος, την έκδοση μιας απάντησης του Κορδάτου υπό τον τίτλο «Ο Κος Παναγής Λεκατσάς χωρίς προσωπείο».

Η κριτική του Λεκατσά προς τον Κορδάτο προσλαμβάνει εξ αρχής ένα χαρακτήρα πολεμικής: Ο Λεκατσάς προβαίνει σ' έναν διεξοδικό, σχεδόν λέξη προς λέξη, έλεγχο του κρινόμενου βιβλίου, το οποίο απορρίπτει ως απολύτως αντιεπιστημονικό και με σωρεία λαθών. Στη συνέχεια, αμφισβητεί ολόκληρη τη θεωρητική συγκρότηση και παρουσία του Κορδάτου, υποστηρίζοντας ότι τα έργα του αποτελούν μόνο κατ' όνομα μαρξιστικές αναλύσεις. Τα αποσπάσματα που ακολουθούν σκιαγραφούν τα βασικά συμπεράσματα της πολεμικής του Λεκατσά προς τον Κορδάτο:

«Ο Κορδάτος παραπέμπει συστηματικά σε έργα που δεν τα γνωρίζει, λαφυραγωγώντας παραπομπές αποδώ κι αποκεί και μεταφέροντας τις λαθεμένες αυτούσιες και τις σωστές λαθεμένες παραθέτει σα θεωρίες άλλων ασυναρτησίες και μωρίες που εκείνοι, πνεύματα υψηλά και κορυφαίοι ερευνητές, δεν θα μπορούσαν να τις διανοηθούν: δεν υποψιάζεται την ύπαρξη πολλαπλάσιων άλλων εργασιών και τέλος, επικρίνοντας και απορρίπτοντας όλες τις εργασίες αυτές, τις γνωστές του που του είναι άγνωστες και τις άγνωστές του που του είναι ανύπαρκτες, από τη μια τοποθετείται μόνος του έξω από τον κλάδο της έρευνας όπου φαντάζεται πως μπαίνει με μια δρασκελιά, κι από την άλλη εκμεταλλεύεται την εμπιστοσύνη του αναγνώστη του για να συκοφαντήσει την απρόσιτη γι' αυτόν κατακτημένη γνώση. Για την πνευματική σοβαρότητα και το ήθος που αντιπροσωπεύει η στάση αυτή, ας κρίνει ο καθένας» (Λεκατσάς 1954, σελ. 11). «Τα λάθη πραγματικά του βιβλίου ανεβαίνουν μ' ένα πρόχειρο μέτρημα στις εξήμισυ περίπου χιλιάδες ...» (Λεκατσάς 1954, σελ. 32).

«Την απίστευτη όμως (και γι' αυτό τιτλοφόρησα τις θλιβερές αυτές σελίδες με το ερώτημα: τραγωδία ή κωμωδία;) τόλμη του την κάνουν πιο ασυλλόγιστη και δυο άλλοι παράγοντες: Η πολύ απλοϊκή ιδέα που έχει για τη μέθοδο του Ιστορικού Ματεριαλισμού και η πίστη του στις διαισθητικές, μαντικές ή ενορατικές ικανότητές του (...) Ιστορικός Ματεριαλισμός μ' άλλα λόγια θα πει για τον Κορδάτο να αγνοείς το υλικό του θέματός σου, να αγνοείς τις επιστημονικές μεθόδους του κλάδου σου, να στέκεσαι έξω από την παράδοση της κατακτημένης γνώσης και, κροταλώντας τις εκφράσεις 'κοινωνικοί όροι', 'ταξικές αντιθέσεις' και 'συνθήκες παραγωγής', να πιάνεις τα πουλιά της παροιμίας στον αέρα (...) Αρκεί ένας μικρός αυτοϋπνωτισμός, είτε με τη μηχανική επανάληψη κάποιων λέξεων, όπως λογουχάρη το 'Χασάν Χουσεϊν' των μωαμεθανών Σιτών ή το 'ταξικές αντιθέσεις' ορισμένου τύπου 'μαρξιστών', είτε με το επίμονο κοίταγμα ενός μέρους του κορμιού, του αφαλιού λογουχάρη... Δεν έχω πρόθεση σαρκασμού, πρόκειται όμως για μέγα ζήτημα της γενικότερης ηθικής και πνευματικής τάξης (...) Η χαμηλότατη στάθμη του πνευματικού επιπέδου μεγάλων μαζών, οι κροταλισμοί γύρω από τη μέθοδο του ιστορικού υλισμού (που ο Κορδάτος την αγνοεί), κι η έλλειψη αποφασιστικής και υπεύθυνης κριτικής, αφήνουν τις μάζες αυτές να αιπιθώνουν στα χέρια του πολλήν ακόμη εμπιστοσύνη» (Λεκατσάς 1954, σελ. 23-24). «Το βιβλίο που μας έλαχε ο θλιβερός κλήρος να κρίνουμε, μπορούμε, με τις αποδείξεις που φέρνουμε, να το χαρακτηρίσουμε σαν ψευτομαρξιστική πλαστογραφία της ιστορίας του αρχαίου θεάτρου» (Λεκατσάς 1954, σελ. 26).

Γίνεται, λοιπόν, φανερό ότι μέσα από την κριτική του στο συγκεκριμένο έργο ο Λεκατσάς βάζει στο στόχαστρο το συνολικό έργο και προπαντός το μαρξισμό του Κορδάτου, δηλαδή, τελικά, τον κυρίαρχο σοβιετικό μαρξισμό.

Το κείμενο που δημοσίευσε ο Κορδάτος ως απάντηση στον Λεκατσά δεν αποτελεί αντίκρουση της κριτικής, με την αυστηρή έννοια του όρου. Ένας μικρός μόνο αριθμός από τις συνολικά 32 σελίδες του (κυρίως οι σελ. 12-16) αφιερώνεται στην αντίκρουση ορισμένων από τα σημεία που επισήμανε ο Λεκατσάς στην πολεμική του, και αυτό γίνεται με βάση από τη μια τον ισχυρισμό ότι έγιναν «τυπογραφικά λάθη» και από την άλλη το επιχείρημα ότι και άλλοι συγγραφείς ασπάζονται τις απόψεις που υιοθέτησε ο Κορδάτος: «Είμαι κακογράφος και οι τυπογράφοι τραβούν το διάβολό τους ως που να βγάλουν τι γράφω (...) δεν κάνω εγώ τις διορθώσεις (...) Μπορεί λοιπόν καλοθελητές και 'φίλοι' που τα διάβασαν να έκαναν λαθροχειρίες και παραποιήσεις» (Κορδάτος 1954, σελ. 12). «Εγώ γράφω γενικά για τα πανάρχαια ιερά και είχα υπόψη μου τι λένε οι μαρξιστές επιστήμονες Ίλιν και Σεγκάλ (...) Αν καταδέχονταν να διαβάσει τι γράφουν οι παραπάνω σοβιετικοί επιστήμονες (...) θα έβλεπε πως αυτά που γράφω δεν είναι πλάσματα της φαντασίας μου» (Κορδάτος 1954, σελ. 12).

Το υπόλοιπο κείμενο του Κορδάτου περιέχει τριών ειδών στοιχεία:

α) Παραθέσεις κριτικών προς έργα του Λεκατσά (ένα απόσπασμα από μια κριτική του Γληνού στο πρώτο έργο του Λεκατσά -το 1933, ένα απόσπασμα από την απάντηση του Γεράσιμου Καψάλη -το 1938- σε μια βιβλιοκριτική που του είχε κάνει ο Λεκατσάς), και μια σύντομη κριτική (δύο σελίδων) του ίδιου του Κορδάτου προς τα έργα του Λεκατσά. Η κριτική αυτή του Κορδάτου καταλήγει στο αυθαίρετο συμπέρασμα (για όσους γνωρίζουν έστω και λίγο το έργο του Λεκατσά) ότι «κατά τη 'νεα' θεωρία του Λεκατσά η δυναμική της ιστορίας είναι η μαγεία. (...) Η αντίληψη αυτή είναι καμουφλαρισμένος μυστικισμός και ιδεαλισμός της χειρότερης μάρκας» (Κορδάτος 1954, σελ. 28). Επίσης στη μπροσούρα του Κορδάτου περιέχεται και μια δισέλιδη κριτική (σελ. 29-30) προς τη γλώσσα που χρησιμοποιεί ο Λεκατσάς: «Η λεξιθηρία και η λεξιμαγεία του Λεκατσά του δίνουν όχι μόνον τον τίτλο του φορμαλιστή αλλά και του σουρρεαλιστή» (Κορδάτος 1954, σελ. 30).

β) Μια κριτική στις απόψεις του Thomson, τις οποίες κατά βάση ασπάζεται ο Λεκατσάς (Κορδάτος 1954, σελ. 21-26): «Δεν είναι κανένας παρακατιανός ιστορικός (...) Η προσκόλλησή του όμως στην εθνολογία τον παρέσυρε να δώσει μεγάλη σημασία στα κατάλοιπα του τοτεμισμού κι έτσι δεν ερευνήσε όσο έπρεπε και τις αντίστοιχες κοινωνικές σχέσεις» (Κορδάτος 1954, σελ. 24). Βέβαια, παρότι δεν θεωρεί τον Thomson «παρακατιανό ιστορικό», εντούτοις ο Κορδάτος αμφισβητεί έμμεσα την αξία του με το εξής επιχείρημα: «Εκείνο που ξέρω είναι ότι στην 'Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας' Εκδ. της Ακαδημίας της ΕΣΣΔ-Μόσχα-Λένινγκραντ 1946 και στο κεφάλαιο XIX το ειδικό για την καταγωγή του ελληνικού θεάτρου δεν μνημονεύεται η εργασία του Thomson» (Κορδάτος 1954, σελ. 26). Όμως, παρά την όποια κριτική, ο Κορδάτος δηλώνει τελικά ότι φθάνει στο ίδιο συμπέρασμα με τον Thomson, από τον οποίο, όπως ο ίδιος ισχυρίζεται (Κορδάτος 1954, σελ. 28), αλλού αντιγράφει και αλλού παραφράζει ο Λεκατσάς: «Ο αναγνώστης όταν διαβάσει τη δική μου μελέτη και τη μελέτη του άγγλου καθηγητή θα ιδεί πού διαφωνούμε και πού συμφωνούμε. Κ' εκείνος και εγώ καταλήγουμε στο ίδιο σχεδόν συμπέρασμα (...) με τη διαφορά πως φθάνουμε στο συμπέρασμα αυτό από διαφορετικούς δρόμους έρευνας» (Κορδάτος 1954, σελ. 26).

γ) Μια επίθεση στην προσωπικότητα του Λεκατσά. Η επίθεση αυτή διατρέχει ουσιαστικά το μεγαλύτερο μέρος της μπροσούρας του Κορδάτου και, από τη φύση της, μας φέρνει στο νου τις πιο μελανές σελίδες της ιστορίας του αριστερού κινήματος: αυτές που αναφέρονται στη σπύλωση της προσωπικότητας και τις διώξεις των «διαφωνούντων».

«Πριν από λίγο καιρό σε συζήτηση με τον κ. Αλεξίου δεν δίστασε να χαρακτηρίσει το Γληνό 'μέτριο δάσκαλο'» (Κορδάτος 1954, σελ. 4), «Μεταχειρίζονταν πάντα υβριστικές φράσεις που έδειχναν πως ήταν εγωπαθής και υπερφίαλος» (Κορδάτος 1954, σελ. 5), «Στον καιρό της κατοχής στάθηκε πολύ τυχερός. Όχι μόνο δεν πείνασε αλλά και πλούτισε» (Κορδάτος 1954, σελ. 6), «Πήρε ο νους του αέρα» (Κορδάτος 1954, σελ. 7), «φαντάζεται τον εαυτό του ως πνευματικό δικτάτορα» (Κορδάτος 1954, σελ. 11), «προβάλλει τον εαυτό του

ως αλάθητο Πάπα της αρχαιογνωσίας» (Κορδάτος 1954, σελ. 12), «Ο Λεκατσάς σε δυο μεριές της φυλλάδας του (...) ειρωνεύεται και περιφρονεί τον Πλεχάνωφ, και σε συζητήσεις δεν διστάζει να τον αποκαλεί και ξυλοσχίστη. Και όμως κάποιος Λένιν στα 1921 είχε διαφορετική γνώμη για το ρώσο σοφό» (Κορδάτος 1954, σελ. 19), «Είναι κοινό μυστικό πως σε ιδιαίτερες συζητήσεις με πείσμα υποστηρίζει πως πάνω απ' όλα υπάρχει η 'καθαρή' επιστήμη (...) η επιστήμη για την επιστήμη κατά το γνωστό: η τέχνη για την τέχνη (...) Τονε συμβουλεύω να προμηθευτεί το βιβλίο του Λένιν Ματεριαλισμός και Εμπειριοκριτικισμός» (Κορδάτος 1954, σελ. 21), «Στα τελευταία τούτα χρόνια ο Λεκατσάς ζη απομονωμένος από την πραγματική ζωή (...) Κάποια ψυχική αναταραχή τον βασανίζει (...) δεν ζη παρά μέσα στην πνιγηρή ατμόσφαιρα της εγωπάθειάς του (...) παίζει το ρόλο του Δον Κιχώτη και βάλλει κατ' ανεμομύλων (...) ένας αρνητής που χτίζει κάστρα στον αέρα και με το κόσκινο τραβά νερό» (Κορδάτος 1954, σελ. 31), «είναι ο Περικλής Γιαννόπουλος της εποχής μας (...) Τέτοιο μάλιστα είναι το πάθος του για την πνευματική υπεροχή των άγγλων, ώστε δικαιολογεί χωρίς ντροπή και την αποικιακή τους πολιτική. Σε συζήτηση (...) υποστήριξε τώρα τελευταία ότι οι Άγγλοι έχουν εκπολιτίσει τους ασιατικούς λαούς (...) ο ακηκώς μεμαρτύρηκε (...) Έχουν ήδη καταπιαστεί μ' αυτόν οι ψυχίατροι. Ήταν καιρός» (Κορδάτος 1954, σελ. 32), «Έχω και άλλα στοιχεία και πολλά γραφτά στο αρχείο μου που είναι συντριπτικά για το Λεκατσά. Δεν τα έφερα στο φως της δημοσιότητας γιατί δεν θέλησα να κατέβω στο επίπεδο το δικό του» (Κορδάτος 1954, σελ. 31).

Η προσωπική αυτή επίθεση στον Λεκατσά, που σήμερα, 41 χρόνια μετά τη δημοσίευσή της, απλώς τονίζει ακόμα περισσότερο την αδυναμία του συντάκτη της να απαντήσει με επιχειρήματα στις απόψεις του Λεκατσά, περιείχε εντούτοις και ένα στοιχείο στο οποίο αξίζει να επιμεινουμε: Την επισήμανση (στην οποία ο Κορδάτος αφιερώνει 4 σελίδες της μπροσούρας του) ότι μέχρι την έκδοση του «Η αρχαία Τραγωδία και Κωμωδία (...)», ο Λεκατσάς θεωρούσε τον Κορδάτο «φίλο και δάσκαλο». Από τα στοιχεία που παραθέτει ο Κορδάτος προκύπτει ότι σ' όλο το διάστημα 1938-53 ο Λεκατσάς στέλνει τα βιβλία που εκδίδει στον Κορδάτο με ιδιόχειρες αφιερώσεις, όπως: «Στον έξοχο ιστορικό που με τιμά με τη φιλία του» ή «Στο δάσκαλο και αδελφικό φίλο Γιάννη Κορδάτο με τιμή και αγάπη» (παρατίθενται στο Κορδάτος 1954 σελ. 7-8).¹ Στο ίδιο χρονικό διάστημα ο Λεκατσάς δημοσιεύει επανειλημμένα επαινετικά σχόλια για τον Κορδάτο: «Η θεωρία του Έλληνας ιστορικού αντιμετωπίζει το φαινόμενο ως κοινωνικόν και ως τοιούτον επιζητεί να το ερμηνεύση. Εκ τούτου λοιπόν η σοβαρότης της είναι αναμφισβήτητος» (Π. Λεκατσά «Σαυφώ», παρατίθεται στο Κορδάτος 1954 σελ. 8).²

Το ζήτημα που προκύπτει, λοιπόν, με δεδομένη την προηγούμενη φιλική σχέση των δύο ανδρών, είναι να ερμηνεύσουμε τη σκληρή κριτική που «ξαφνικά» εξεπέλυσε, το 1954, ο Λεκατσάς στον Κορδάτο. Η διαμάχη αυτή οφείλεται στο ότι ο Λεκατσάς ήταν μια οξύθυμη και προβληματική προσωπικότητα που δεν ανεχόταν καμιά διαφωνία, όπως υποστηρίζει ο Κορδάτος;

Η άποψή μου είναι, και θα προσπαθήσω να την τεκμηριώσω στα επόμενα, ότι η επιστημονική και θεωρητική-μαρξιστική συγκρότηση των δύο αριστερών διανομένων ήταν πράγματι ριζικά διαφορετική, και η δημοσίευσή του «Η αρχαία Τραγωδία και Κωμωδία (...)» (δηλαδή η επιλογή από τον Κορδάτο ενός όμορου αντικείμενου μελέτης με αυτά του Λεκατσά) αποτέλεσε την αφορμή για να εκδηλωθεί η ασυμβατότητα ανάμεσα στους δύο τύπους προσέγγισης. Επιπλέον, όπως είπαμε, η διαμάχη αυτή, αν και έχει ως αντικείμενο ένα συγκεκριμένο κεφάλαιο της ιστορίας του αρχαιοελληνικού κόσμου, εντούτοις προσέλαβε, εκ των πραγμάτων, ένα πολύ ευρύτερο θεωρητικό περιεχόμενο. Στο πρόσωπο του Κορδάτου δεν ασκείται απλώς κριτική σε έναν μεμονωμένο ιστορικό ή, πολύ περισσότερο σε ένα μόνο συγκεκριμένο έργο, αλλά σε μια ολόκληρη θεωρητική μεθοδολογία και παράδοση, της οποίας ο Κορδάτος υπήρξε, όπως είδαμε, ο επιφανέστερος εκπρόσωπος στη χώρα μας: στη μεθοδολογία και την παράδοση του σοβιετικού (σταλινικού) μαρξισμού.

Βέβαια, αν έτσι έχουν τα πράγματα, αν η επιστημονική συγκρότηση και ο μαρξισμός του Λεκατσά τον οδηγούσαν σε μια κριτική προς το συνολικό έργο και το μαρξισμό του Κορδάτου, πρέπει να επιχειρήσουμε επίσης να διατυπώσουμε μια ερμηνεία για τη μη

εκδήλωση από τη μεριά του Λεκατσά οποιασδήποτε αμφιβολίας προς το έργο του Κορδάτου, μέχρι τη δημοσίευση του «Η αρχαία Τραγωδία και Κωμωδία (...)».

Προτού προχωρήσουμε πρέπει όμως να θυμηθούμε ότι ούτε η κριτική του Λεκατσά προς τον Κορδάτο ήταν ατεκμηρίωτη ούτε μια τέτοια κριτική διατυπωνόταν για πρώτη φορά. Αντίθετα, κατά τις δεκαετίες του 1920, η υιοθέτηση των ιδεολογικών υποσυνόλων του «σοβιετικού μαρξισμού» από τον Κορδάτο, προτού αυτά αναγορευθούν σε «μοναδική αλήθεια» του μαρξισμού, τον καθιστούσε αντικείμενο κριτικής μάλλον, παρά αποδοχής μεταξύ της πρώτης γενιάς μαρξιστών θεωρητικών του κομμουνιστικού κινήματος. Οι κριτικές του Μάξιμου και του Γιατσόπουλου που παραθέσαμε και σχολιάσαμε στο Κεφάλαιο 3 αμφισβητούσαν ακριβώς το μαρξισμό αλλά και τη μέθοδο του Κορδάτου, χαρακτηριστικό της οποίας φαίνεται να είναι ήδη από την εποχή εκείνη, η ελλιπή τεκμηρίωση των θέσεων που υιοθετεί. Πρόκειται, δηλαδή, περισσότερο για έργα ιδεολογικής τοποθέτησης, παρά επιστημονικής-κριτικής ανάλυσης.

Καταλήγουμε λοιπόν σ' ένα προκαταρκτικό συμπέρασμα: η κριτική την οποία άσκησε ο Λεκατσάς στον Κορδάτο δεν μπορεί κατ' αρχήν να θεωρηθεί ως αυθαίρετη, ή ατεκμηρίωτη. Αυτό συνακόλουθα σημαίνει ότι είναι δευτερεύον ζήτημα το αν την κριτική αυτή την άσκησε ο Λεκατσάς σε κατάσταση οργής, ή ακόμα εάν ήταν οξύθυμος ή και προβληματικός χαρακτήρας, όπως ισχυρίστηκε ο Κορδάτος, και επανέλαβαν και άλλοι διανοούμενοι της παραδοσιακής Αριστεράς.³

Με άλλα λόγια, η κριτική του Λεκατσά αναφορικά με την ελλιπή πραγμάτευση από τον Κορδάτο του αντικείμενου του και τη μη τεκμηρίωση των συμπερασμάτων του μοιάζει να επαληθεύεται για τα περισσότερα έργα του τελευταίου (επομένως νομιμοποιείται η όποια γενίκευση των συμπερασμάτων αυτής της κριτικής), ενώ παράλληλα η κριτική του προς το μαρξισμό του Κορδάτου μοιάζει απλώς να επαναφέρει διαπιστώσεις που είχαν κάνει στο παρελθόν και άλλοι μαρξιστές διανοούμενοι (και ιδίως ο Σεραφείμ Μάξιμος).

Μια ουσιαστική διαφορά της κριτικής του Λεκατσά προς τον Κορδάτο ως προς τις αντίστοιχες προηγούμενες, είναι ότι τοποθετείται σε μια ιστορική συγκυρία που ο μαρξισμός του Κορδάτου (ο «σοβιετικός μαρξισμός») έχει επιβληθεί στην Αριστερά ως η μοναδική εκδοχή του μαρξισμού, ενώ ο Κορδάτος έχει αναγορευθεί σε κατ' εξοχήν θεματοφύλακα αυτής της μαρξιστικής «αλήθειας».⁴ Για να διατυπωθεί, λοιπόν, μια τέτοια απορριπτική κριτική προς τον Κορδάτο απαιτείτο, στη δεδομένη συγκυρία (1954), πολύ περισσότερη τόλμη, επιστημονικό πάθος και, γιατί όχι, οργή, από ό,τι στο παρελθόν. Για να επαναλάβουμε το ίδιο συμπέρασμα με άλλο τρόπο, η κριτική του Λεκατσά φαίνεται ακραία ή υπερβολική αποκλειστικά στο έδαφος όπου κυριαρχεί ο σχηματικός-δογματικός μαρξισμός και οι αυθεντίες του.

5.2. Η επιστημονική πρακτική του Λεκατσά

Δεν είμαι ειδικός στο να κρίνω το έργο του Παναγή Λεκατσά. Μπορώ εντούτοις, πέρα από κάθε αμφιβολία, να διαπιστώσω ότι βασικό χαρακτηριστικό του έργου αυτού είναι η προσήλωση στην επιστημονική μεθοδολογία και τεκμηρίωση. Ο Λεκατσάς εργάζεται πάντα σε ένα επακριβώς καθορισμένο επιστημονικό αντικείμενο έρευνας, το οποίο διερευνά τεκμηριώνοντας συστηματικά κάθε θέση που υποστηρίζει. Ακόμα και στα έργα του που έχουν συνταχθεί σε ένα σχετικά απλουστευμένο ύφος, γιατί στόχευαν να απευθυνθούν σε ένα πλατύτερο κοινό, μπορεί κανείς να ανακαλύψει τη συστηματική τεκμηρίωση των θέσεών του, από τη μια στις πηγές και από την άλλη στις επιστημονικές εργασίες του διεθνούς θεωρητικού ρεύματος στο οποίο και ο ίδιος εντασσόταν. Όλες δε οι εργασίες του κατατείνουν στην παραγωγή νέας επιστημονικής γνώσης.

Με την έννοια αυτή ήταν εντελώς άστοχη και άδικη η κατηγορία που προσήψε στον Λεκατσά ο Κορδάτος και όσοι συντάχθηκαν μαζί του⁵ ότι το έργο του Λεκατσά είναι «αλλού αντιγραφή και αλλού παράφραση» (Κορδάτος 1954, σελ. 28) του έργου του Thomson. Στην πραγματικότητα, όσοι γνωρίζουν το έργο του Λεκατσά, αλλά και την επιστημονική συζήτηση γύρω από τα αντικείμενα που πραγματεύθηκε, αντιλαμβάνονται ότι το έργο αυτό, ακριβώς

επειδή εντασσόταν σε ένα διεθνές επιστημονικό ρεύμα, ήταν φυσικό να παρουσιάζει σχέσεις θεωρητικής συγγένειας και να τροφοδοτείται από τα έργα των επιφανών εκπροσώπων αυτού του ρεύματος. Ας δώσουμε, λοιπόν, το λόγο σε δύο συγγραφείς που γνωρίζουν το έργο του Λεκατσά και τα επιστημονικά αντικείμενα που ερευνήσε.

«Ποιος είναι ο πνευματικός και επιστημονικός ορίζοντας απ' όπου ξεπηδά ο Διόνυσος του Λεκατσά; Ας δούμε τα ονόματα που μνημονεύει ο ίδιος: πρόκειται για τον Fraser, τον Robertson Smith, τον Webster, την Harrison, τον Bather, τον Cornford, τον Murray και τον Thomson. Πρόκειται με άλλα λόγια για τους επιστήμονες που διαμόρφωσαν την ιδέα του σταδίου της 'μητριαρχίας' (...) Όλο το έργο της P.E. HARRISON επηρέασε βαθιά τον Λεκατσά. Μπορούμε να πούμε με σιγουριά το ίδιο και για το σύντομο κείμενο του G. Murray (...) και (...) του F.M. Cornford (...) Αυτή η κοινή πνευματική καταγωγή εξηγεί και την αμοιβαία βαθιά εκτίμηση που ένωνε τον έλληνα συγγραφέα με τον G. Thomson» (Ανδρεάδης 1987, σελ. 36-37). «Η μέθοδος που χρησιμοποιεί ο Λεκατσάς συνίσταται από μια συζυγία τριών άλλων μεθόδων: της αρχαιολογικής, της εθνολογικής και της διαλεκτικής. Η αρχαιολογική μέθοδος προϋποθέτει τη βαθιά γνώση των πηγών του θέματός του (...) Η εθνολογική μέθοδος προϋποθέτει τη χρήση των ερευνών και των πορισμάτων της συγκριτικής εθνολογίας (...) Τέλος, η διαλεκτική μέθοδος προϋποθέτει τη χρήση του διαλεκτικού και ιστορικού ματεριαλισμού (...) Για τη σύζευξη αυτών των μεθόδων ο μεγάλος δάσκαλος του Λεκατσά στάθηκε ο Thomson» (Αλεξίου 1987, σελ. 32-33).

Είναι, βέβαια, αλήθεια ότι το επιστημονικό ρεύμα που εντάσσονται οι εργασίες του Λεκατσά έχει δεχθεί τις κριτικές άλλων επιστημονικών προσεγγίσεων. Κύριοι άξονες αυτών των κριτικών είναι από τη μια η αμφισβήτηση των γενικεύσεων στις οποίες κατά κανόνα οδηγεί η εθνολογική μέθοδος, και από την άλλη η επισήμανση ότι απολυτοποιούνται τα ευρήματα που αναφέρονται στις μητρογραμμαμικές ρίζες του ελληνικού γένους, έτσι ώστε τελικά να κατασκευάζεται νοητικά ένα καθεστώς «μητριαρχίας», το οποίο στην πραγματικότητα απλώς αναπλάθει, με αυθαίρετο τρόπο, το αντεστραμμένο είδωλο της πατριαρχίας (βλ. και Ανδρεάδης 1987, σελ. 37 επ. Επίσης Κυρτάτας 1990).

Σε κάθε περίπτωση, πρόκειται εδώ για μια αντιπαράθεση η οποία διεξάγεται με επιστημονικούς όρους και η οποία, κατά τη γνώμη μου, αναζωπυρώθηκε στη δεκαετία του 1980, μετά την έκδοση του ογκώδους έργου του γερμανού καθηγητή σεξουαλικής ψυχολογίας Ernest Borneman «Das Patriarchat» το 1979 (ελλ. μεταφρ. Δ. Κούρτοβικ, «Η Πατριαρχία», Μορφ. Ίδρ. Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1988).⁶

Ο Borneman, μεταξύ των άλλων προσεγγίσεων που χρησιμοποιεί για να τεκμηριώσει τις θέσεις του, ξεναφέρνει στην επικαιρότητα και τις αναλύσεις του Thomson. Μάλιστα, αναφερόμενος στη μέθοδο της συγκριτικής εθνολογίας παρατηρεί τα εξής: «Ορισμένοι ερευνητές της Προϊστορίας έχουν επιπλέον χρησιμοποιήσει επίσης και την τεχνική της συγκριτικής εθνολογίας, η οποία υιοθετεί παραδείγματα από τον κόσμο κάποιων ομάδων που έζησαν μεταγενέστερα, για να εικονογραφήσει ορισμένες εικαζόμενες όψεις πολιτισμών που έχουν εξαφανισθεί. Διατηρώ ορισμένες αμφιβολίες για το αν νομιμοποιείται η χρήση αυτής της μεθόδου και γιαυτό θα περιοριστώ σε ένα ελάχιστο τέτοιων παραδειγμάτων. Εντούτοις θα ήθελα να υπερασπιστώ ερευνητές όπως ο Morgan και ο Thomson, οι οποίοι αρέσκονταν να χρησιμοποιούν συχνά αυτή την τεχνική» (Borneman 1979, σελ. 18).⁷

Μπορούμε λοιπόν να αποδεχθούμε την άποψη όσων υποστηρίζουν ότι το έργο του Λεκατσά παραμένει επίκαιρο κι ότι οι αναλύσεις και οι ιδέες του «ακόμη και αυτές που μπορούν να γίνουν σήμερα αντικείμενο κριτικής, είναι δυνατόν να αξιοποιηθούν περισσότερο» (Ανδρεάδης 1987, σελ. 41). Εξάλλου δεν θα πρέπει να λησμονήσουμε το γεγονός, ότι πέρα από τα ζητήματα της Προϊστορίας ή της ανάλυσης των ριζών των θρησκευτικών μύθων, ο Λεκατσάς διατύπωσε μια συνεκτική προσέγγιση για την ταξική διάρθρωση και τις αντιθέσεις της κλασικής και ελληνιστικής αρχαιότητας (βλ. π.χ. Λεκατσάς χ.χ.ε., Λεκατσάς 1977, Λεκατσάς 1994).

5.3. Σύντομες παρατηρήσεις για το μαρξισμό του Λεκατσά

Οι παρατηρήσεις που μόλις διατυπώσαμε για την επιστημονική συγκρότηση του Λεκατσά, σε ό,τι αφορά τη μελέτη του αρχαίου κόσμου, επαληθεύονται, λίγο-πολύ, και αναφορικά με τον τρόπο που αυτός αντιλαμβάνεται και χρησιμοποιεί τη μαρξιστική θεωρία. Δεν περιορίζεται, δηλαδή, ο Λεκατσάς σε μια σχηματική παράθεση πορισμάτων ή αποφθεγμάτων του κυρίαρχου σοβιετικού μαρξισμού, ή σε «εξειδικεύσεις» των «γενικών νόμων της διαλεκτικής», αλλά οδηγείται, μέσα από τον επιστημονικό τρόπο προσέγγισης του αντικειμένου του, σε μια ουσιαστικότερη κατανόηση και εφαρμογή των εννοιών και θεωρητικών αλληλουχιών της μαρξιστικής θεωρίας.

Βεβαίως στο έργο του Λεκατσά μπορούμε να εντοπίσουμε θέσεις οι οποίες εντάσσονται στον κυρίαρχο οικονομιστικό μαρξισμό της εποχής του, όπως για παράδειγμα την εκτίμηση ότι η υπερίσχυση αντιδραστικών δυνάμεων και λύσεων σε συγκεκριμένες φάσεις της αρχαίας ιστορίας μπορεί να ερμηνευθεί σαν αποτέλεσμα του ότι «η τεχνική είχε μείνει ολότελα ανεξέλικτη και δεν μπορούσαν να επακολουθήσουν οι κοινωνικές εκείνες διαφοροποιήσεις που οργανώνοντας μια τάξη προοδευτικά επαναστατική θα προωθούσαν τον αρχαίο κόσμο» (Λεκατσάς χ.χ.ε., σελ. 14). Όμως, αντίθετα με την παραπάνω διατύπωση, οι κοινωνικοί και πολιτικοί συσχετισμοί των δυνάμεων δεν αποτελούν απότοκο της εξέλιξης της τεχνικής (το αντίστροφο ακριβώς ισχύει), ενώ παράλληλα είναι εξαιρετικά απλουστευτικό να θεωρήσουμε ότι η πολυμορφία των ιστορικών εξελίξεων, από τον 4ο π.Χ. αιώνα μέχρι την παρακμή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, μπορεί να αναχθεί σ' αυτήν την (ανακριβή τελικά, με τα δεδομένα της εποχής) θέση περί ανεξέλικτης τεχνικής.⁸ Το μόνο που θα μπορούσε να επιτύχει η θέση περί «ανεξέλικτης τεχνικής» είναι να υποκαταστήσει την αναγκαία ανάλυση της δυναμικής των κοινωνικών συσχετισμών και της πάλης των τάξεων.

Προβληματικός, από τη σκοπιά της μαρξιστικής θεωρίας, είναι κατά τη γνώμη μου και ο ορισμός των τάξεων που σε ορισμένα σημεία του έργου του υιοθετεί ο Λεκατσάς. Πρόκειται για έναν ορισμό ο οποίος φλερτάρει με μια «υποκειμενική» προσέγγιση των τάξεων, καθώς μοιάζει να θεωρεί ότι κριτήριο για τη συγκρότηση μιας τάξης είναι η διαμόρφωση μιας αυτοτελούς ταξικής συνείδησης: «Οι δούλοι (...) δεν είναι τάξη προοδευτική, ούτε καν τάξη γιατί δεν διαμορφώνονται από μίαν οργανική κοινωνική διαφοροποίηση (...) στερούνται την πείρα και τα διαφέροντα του πολιτισμού που τους επιβάλλεται και κατά συνέπεια δεν μπορούν να αναλάβουν τον ιστορικό ρόλο της πρόωθής του» (Λεκατσάς 1994, σελ. 7-8, οι υπογρ. δικές μου, Γ.Μ. Για μια κριτική των απόψεων αυτών περί τάξεων, καθώς και για τη μαρξιστική ανάλυση της ταξικής θέσης των δούλων βλ. Ste. Croix 1983, 1984 & 1985, Κυρτάτας 1982, 1987, 1990. Επίσης Μηλιός 1995).

Όμως, τα όποια προβληματικά στοιχεία (από τη σκοπιά της μαρξιστικής θεωρίας), εντοπίζονται στο έργο του Λεκατσά, αμβλύνονται ή κι εξαλείφονται κατά την περαιτέρω ανάπτυξη των επιχειρημάτων του, καθώς ο συγγραφέας, εμμένοντας στη συγκεκριμένη ανάλυση της συγκεκριμένης κατάστασης που κάθε φορά προσεγγίζει, οδηγείται τελικά στη διερεύνηση των κοινωνικών σχέσεων και ανταγωνισμών. Με την έννοια αυτή, ο κυρίαρχος δογματικός-οικονομιστικός μαρξισμός («η θεωρία των παραγωγικών δυνάμεων») συνιστά ένα δευτερεύον και αποσπασματικό στοιχείο στο έργο του Λεκατσά.

Ο Λεκατσάς διαφοροποιείται, δηλαδή, από τον κυρίαρχο μαρξισμό της εποχής του, με την έννοια ότι η κύρια όψη του έργου του (παρά τις όποιες επιμέρους αντιφατικές διατυπώσεις) αφορά την (μαρξιστική) ανάλυση των κοινωνικών σχέσεων και συσχετισμών δύναμης του αρχαίου κόσμου, με βάση τις μαρξιστικές κατηγορίες της θεωρίας της πάλης των τάξεων: «Οι ιστορικές πηγές και ιδίως το ίδιο το έργο του Ισοκράτη βοούν για τους ταξικούς αυτούς από τον 4ο αιώνα και πέρα αγώνες (...) Ο λαός διαθέτοντας χάρη στην αρχαία κοινωνική δημοκρατία απεριόριστη την πολιτική εξουσία, προσπαθεί ν' αντιμετωπίσει την εξουθενωτική οικονομική κρίση που προκύπτει από τη συγκέντρωση του πλούτου στα χέρια των ολίγων κι από τον αντιπροοδευτικό πια θεσμό της δουλείας, με την κοινωνικοποίηση του συγκεντρωμένου πλούτου των ολίγων. Την επίθεσή του ενάντια στους κατέχοντες την αρχίζει φορτώνοντας σ' αυτούς τα βάρη της κοινωνικής ψυχαγωγίας και των

πολέμων περνά στη δήμευση των περιουσιών (...) προχωρεί στην αξίωση της αποκοπής των χρεών για να φτάσει τέλος στη γενική και έμμονη αξίωση του αναδασμού της συγκεντρωμένης έγγειας ιδιοκτησίας (...) Οι κατέχοντες (...) από τη μια για να περισώσουν την κοινωνικο-οικονομική τους υπεροχή κι από την άλλη για να ολοκληρώσουν και να την κατοχυρώσουν με την πολιτική εξουσία, αγωνίζονται με σκοτεινό πάθος να καταλύσουν τη δημοκρατία (...)) (Λεκατσάς 1977, σελ.12).⁹

Μπορούμε, λοιπόν, επιγραμματικά να πούμε, ότι ο μαρξισμός του Λεκατσά απομακρύνεται δημιουργικά και κριτικά από το σύμφυρμα οικονομισμού, τελεολογικού καταστροφισμού και εργαλειακής σύλληψης των κοινωνικών σχέσεων, το οποίο συνιστούσε τον κυρίαρχο «μαρξισμό» της εποχής του.

5.4 Η επιστημονική στράτευση του Λεκατσά

Αν η ανάλυση που προηγήθηκε ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, αν δηλαδή η μαρξιστική και θεωρητική συγκρότηση, καθώς και το επιστημονικό έργο του Λεκατσά διαφοροποιούνται από την αντίστοιχη συγκρότηση και το έργο του Κορδάτου, σε βαθμό που να δικαιολογούν (αλλά, όπως πιστεύουμε, και να δικαιώνουν) την πολεμική του εναντίον του Κορδάτου, τότε πώς δικαιολογείται η καθυστερημένη διατύπωση αυτής της πολεμικής (το 1954), μετά δύο σχεδόν δεκαετίες φιλίας των δύο ανδρών;

Πιστεύω ότι το ισχυρό στοιχείο του έργου του Λεκατσά, η προσήλωσή του στην επιστημονική μελέτη μιας συγκεκριμένης κατηγορίας αντικειμένων έρευνας (που σχετίζονται με την Προϊστορία και την Ιστορία της ελληνικής αρχαιότητας), το στοιχείο που τον απομάκρυνε από τις σχηματοποιήσεις του οικονομισμού, ήταν αυτό που απέτρεπε καταρχήν τη σύγκρουσή του με τον επίσημο μαρξισμό και τους εκπροσώπους του. Με μια άλλη διατύπωση θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Λεκατσάς «περιορίστηκε» στη «μονομέρεια» τού να μιλά αποκλειστικά και μόνο για το επιστημονικό του αντικείμενο, με «αντάλλαγμα» την αρμονική του σχέση με την επίσημη Αριστερά και τους θεωρητικούς της εκπροσώπους.¹⁰ Η αρμονική αυτή σχέση επέτρεπε από τη μια την οργανωμένη πολιτική ένταξή του στις γραμμές της επίσημης Αριστεράς, και από την άλλη διευκόλυνε τη διάδοση των έργων του μεταξύ των προοδευτικών ανθρώπων της εποχής.

Τόσο η «μονομέρεια» του Λεκατσά (η ενασχόλησή του αποκλειστικά με την επιστημονική ανάλυση του αρχαίου κόσμου, ή, με άλλη διατύπωση, η «αδιαφορία» του για ό,τι γραφόταν αναφορικά με άλλες ιστορικές περιόδους), όσο και η οξύτητα της κριτικής του προς τον Κορδάτο αποκαλύπτουν, πιστεύω, ένα και το αυτό πράγμα: Το πάθος του για την επιστήμη που θεράπευε, την ολόψυχη στράτευσή του στη διαδικασία επιστημονικής μελέτης της προϊστορικής και κλασικής αρχαιότητας. Τη διαδικασία και την επιστήμη αυτή ο Λεκατσάς ήταν έτοιμος να τις υπερασπιστεί, με οποιοδήποτε τίμημα.

Η εξιστόρηση από τον Κορδάτο του χρονικού της διαμάχης, μας πείθει ότι ο Λεκατσάς δεν διαμόρφωσε την άποψή του για τον Κορδάτο και την ποιότητα του έργου του μετά την έκδοση του «Η αρχαία τραγωδία και κωμωδία (...)». Γνώριζε έτσι σε ποιο επίπεδο θα εκινείτο το βιβλίο αυτό, πριν καν το διαβάσει, και προσπάθησε να αποτρέψει τον Κορδάτο από το να το εκδώσει. Το πάθος του Λεκατσά για την επιστήμη του και η στράτευσή του σ' αυτήν δεν του επέτρεπαν να σιωπήσει, όταν το έργο αυτό τελικά είδε το φως της δημοσιότητας.¹¹

Μιλώντας, όμως, για το συγκεκριμένο βιβλίο, ο Λεκατσάς μίλησε, αναγκαστικά, για πράγματα πολύ γενικότερα: Για τον κυρίαρχο (σοβιετικό-σταλινικό) μαρξισμό και το είδος των προσεγγίσεων που αυτός παρήγαγε.¹² Η επίσημη αριστερή σκέψη δεν είχε άλλο όπλο για να αντιμετωπίσει την κριτική του Λεκατσά από το να την παρουσιάσει ως το αποτέλεσμα της αδικαιολόγητης οργής μιας προβληματικής προσωπικότητας. Όμως, όταν οι συναισθηματικές φορτίσεις περάσουν, μαζί με τους ανθρώπους, scripta manent. Και μαζί με τα γραπτά μένουν οι αναλύσεις και οι απόψεις.

Εδώ έγκειται και η μεγάλη σημασία της πολεμικής του Λεκατσά: Μας δείχνει ότι η επιστημονική μαρξιστική σκέψη δεν έπαψε να υπάρχει και να μάχεται ούτε στις περιόδους της πιο καταθλιπτικής κυριαρχίας, στο χώρο της Αριστεράς, του σοβιετικού (σταλινικού) μαρξισμού. Ότι η αμφισβήτηση του κυρίαρχου μαρξισμού μπορούσε επομένως ανά πάσα στιγμή να ξεπηδήσει, αν η συγκυρία το διευκόλυνε. Ότι η υποστολή της κριτικής (όπως στην περίπτωση του Μάξιμου μετά τον Πόλεμο) δεν θα μπορούσε να αποτελεί τη μοναδική πραγματικότητα.

Βέβαια, η παρέμβαση που πραγματοποίησε ο Λεκατσάς στα πράγματα της Αριστεράς, με την πολεμική του ενάντια στον Κορδάτο, θα μπορούσε να επηρεάσει τους ιδεολογικούς συσχετισμούς δύναμης στο χώρο της αριστερής διανόησης μόνο αν δεν ήταν μόνη, παρότι, φυσικά, όπως φαίνεται,¹³ δεν υπήρξε ποτέ «φωνή βοώντος εν τη ερήμω».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ 5

1. Στον Κορδάτο αφιερώνει άλλωστε ο Λεκατσάς και το έργο του «Η εποποιία της πάλης των τάξεων στην αρχαία Ελλάδα»: «Στον ιστορικό Γιάνη Κορδάτο τιμής και φιλίας υπόμνημα» (Λεκατσάς 1946, σελ. 11).

2. Παράλληλα με αυτές τις επισημάνσεις, ότι ο «Λεκατσάς ως τις αρχές τούτης της χρονιάς θεωρούταν σαν ο πιο καλός φίλος μου» (Κορδάτος 1954 σελ. 3), ο Κορδάτος ισχυρίζεται ότι στο ίδιο διάστημα ο Λεκατσάς «άλλαξε τον πολιτικό και ιδεολογικό προσανατολισμό του και προσχώρησε στην ομάδα Κανελλοπούλου - Τσάτσου» (Κορδάτος 1954 σελ. 4), ενώ αργότερα «συνδέθηκε με τον κ. Κωστή Μπασιτιά που ήταν στο καθεστώς της 4ης Αυγούστου ο ‘πνευματικός καθοδηγητής’» (Κορδάτος 1954 σελ. 5). Επειδή όμως για τον καθένα μιλάει το έργο του, και στην περίπτωση του Λεκατσά το έργο αυτό είναι και μεγάλο και σταθερά προσανατολισμένο στη μαρξιστική ανάλυση του αρχαίου κόσμου, θα θεωρήσουμε τον αντιφατικό αυτό ισχυρισμό του Κορδάτου (ότι «ο πιο καλός φίλος» του, ο γνωστός μαρξιστής Λεκατσάς, φλέρταρε άλλοτε με την ομάδα Κανελλοπούλου-Τσάτσου και άλλοτε με τους θεωρητικούς της δικτατορίας) ως άλλη μία χοντροκομμένη απόπειρα σπύλωσης της προσωπικότητας του Λεκατσά. Βέβαια, όπως συμβαίνει σ’ όλες τις αντίστοιχες περιπτώσεις, που είναι δυστυχώς αμέτρητες κατά την ιστορική περίοδο που στην Αριστερά κυριαρχεί ο σταλινισμός, η λασπολογία του Κορδάτου στρέφεται, τελικά, αποκλειστικά εναντίον του.

3. Ο Τάσος Βουρνάς παρουσιάζει ως εξής τη διαμάχη Λεκατσά-Κορδάτου: «Είναι περίεργο πώς ο πολυδιάστατος αυτός άνθρωπος (ο Λεκατσάς, Γ.Μ.) (...) φοβόταν μήπως κλονιστεί η αυθεντία του κάποια μέρα. Έτσι, χολώθηκε με τον Κορδάτο και αντάλλαξαν μάλιστα και κάποιους θλιβερούς λιβέλους (...), όταν ο πριν φίλτατός του δάσκαλος του ανάγγειλε ότι πρόκειται να εκδώσει ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Φιλοσοφίας! Θεωρούσε δικό του αποκλειστικό οικόπεδο το χώρο και αφού ικέτευσε τον Κορδάτο να αλλάξει γνώμη, τελικά τού ‘κοψε την καλημέρα (...) Ο σπουδαίος αυτός άνθρωπος αντιδρούσε παιδικά στην κριτική» (Βουρνάς 1987, σελ. 24, οι υπογρ. δικές μου, Γ.Μ.).

4. Είναι χαρακτηριστική η αντίδραση της ηγεσίας της Αριστεράς στη διένεξη Λεκατσά-Κορδάτου: Όπως σημειώνει ο Α. Λεντάκης, στο πλαίσιο του αφιερώματος του περιοδικού «Διαβάζω» για τον Λεκατσά, «η ΕΔΑ στη διένεξη του Λεκατσά με τον Κορδάτο, αντί να τηρήσει στάση ουδετερότητας και συνδιαλλαγής, πήρε το μέρος του Κορδάτου και δεν δημοσίευσε ούτε καν ανακοίνωση για τα βιβλία του Λεκατσά που κυκλοφορούσαν. Τιμητική εξαίρεση αποτελούσαν η Επιθεώρηση Τέχνης και η συντακτική της ομάδα (...)» («Διαβάζω» τ. 166, 22.04.87, σελ. 21).

5. Ο Τάσος Βουρνάς υποστηρίζει τα εξής για τον Λεκατσά: «Παρουσίαζε μια ανεξήγητη για τότε αντίσταση στις προσπάθειες των εκδοτών να μεταφράσουν στα ελληνικά τα βιβλία του Αμερικανού Μόργκαν, του Γερμανού Μπαχόφεν και του Άγγλου ελληνιστή Τζωρτζ Τόμσον. Βέβαια, το πράγμα εξηγήθηκε, όταν παρ’ όλες τις αντιδράσεις του, είδαν κάποτε το φως της δημοσιότητας και στα ελληνικά. Γιατί φάνηκε πως πολλά ωσόκια των θεωριών του βρίσκονταν μέσα στα βιβλία του διάσημου Άγγλου καθηγητή του πανεπιστημίου του Μπίρμιγχαμ» (Βουρνάς 1987, σελ. 24).

6. Θα διαφωνήσω, επομένως, με την Στ. Γεωργούδη, η οποία υπαινίσσεται ότι η θεωρία περί «μητριάρχιας» δεν έχει πλέον υποστηρικτές στον ακαδημαϊκό χώρο και ότι, συνεπώς, «εξακολουθεί να παρουσιάζει ενδιαφέρον, αλλά από ιστοριογραφική πλέον σκοπιά» (Γεωργούδη 1987, σελ. 44).

7. Παρόμοιες επιφυλάξεις διετύπωνε και ο ίδιος ο Λεκατσάς: «Η εθνολογική μέθοδος ξεκινώντας από γενικεύσεις βγαλμένες από ετερόκλητα στοιχεία (...) είναι επικίνδυνο όπλο. Έχει όμως με το μέρος της θαυμαστές κατακτήσεις (...)» (Π. Λεκατσά «Διόνυσος», Βιβλιοθήκη Σχολής Μωραΐτη, Αθήνα 1971, σελ. 16, παρατίθεται σε Μπουλώτης 1987, σελ. 54).

8. «Ο ελληνικός κόσμος (...) δεν ανέπτυξε την τεχνική, γιατί βασίστηκε, όπως άλλωστε κι ο ρωμαϊκός, στη δουλεία (...) Εξαιτίας έτσι της μη ανάπτυξης της τεχνικής, ο αρχαίος κόσμος δεν βρίσκει διέξοδο για τη συνέχειά του σ’ ανώτερες κοινωνικοπολιτικές συνθέσεις» (Λεκατσάς 1994, σελ. 7-8). Για το ζήτημα αυτό βλ. και Κυρτάτας 1982, σελ. 45.

9. Μέσα από τέτοιου τύπου συγκεκριμένες αναλύσεις ο Λεκατσάς καταλήγει τελικά σε μια αντικειμενική προσέγγιση των τάξεων: «οι δούλοι και οι ακτήμονες ήταν βέβαια τάξεις επαναστατικές, αλλά δεν ήταν προοδευτικά επαναστατικές, δεν απόβλεπαν παρά στην ανταλλαγή των ρόλων τους» (Λεκατσάς χ.χ.ε., σελ. 14). Η εμμονή του, εξ άλλου, στην προτεραιότητα των κοινωνικών σχέσεων και ανταγωνισμών, έναντι των όποιων φυσιολογικών χαρακτηριστικών των φύλων κ.ο.κ, είναι εμφανής και στις αναλύσεις του για ζητήματα της Προϊστορίας: «Δεν είναι η εισαγωγή των παιδιών στο γένος του πατέρα που τους δημιουργεί το κληρονομικό δικαίωμα, αλλά

ακριβώς το αντίθετο, η διαμόρφωση του κληρονομικού δικαιώματος είναι εκείνο που τα κάνει να περνούν στο γένος του πατέρα» (Λεκατσάς 1946, σελ. 53). Η προσέγγιση του Λεκατσά στο ζήτημα του δικαιώματος κληρονομιάς διαφοροποιείται σχετικά από την αντίστοιχη ανάλυση του Τόμσον, ένα ζήτημα που δεν μπορούμε, βέβαια, να πραγματευθούμε εδώ (βλ. Τόμσον 1983, τ. Α' σελ. 33-63).

10. Η σχέση αυτή του Λεκατσά με την παραδοσιακή Αριστερά καλλιεργήθηκε άλλωστε και μέσα από την πολιτική στράτευση του στο ΕΑΜικό κίνημα. Χαρακτηριστική είναι η ακόλουθη μαρτυρία του Γ. Βουρνά: «Όταν ο Σικελιανός έγραψε (...) εκείνο το ποίημα που το 1944 χαρακτήριζε την Εθνική Αντίσταση ένα είδος εμφύλιου πολέμου, (...) που οι ναζί (...) το τύπωσαν σε χιλιάδες αφίσες (...) το ΕΑΜ έδωσε αμέσως την απάντηση (...) [με ένα άλλο ποίημα που, Γ.Μ.] είχε γράψει, ύστερα από εντολή της Αντίστασης, ο Παναγής Λεκατσάς» (Βουρνάς 1987, σελ. 23-24). Εξ άλλου, αμέσως μετά την Απελευθέρωση ο Λεκατσάς υπήρξε μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου του «Ελληνοσοβιετικού Συνδέσμου Νέων» (Νούτσος 1993, σελ. 471).

11. «Μια μέρα, πήρα ένα γράμμα του στο οποίο ούτε πολύ ούτε λίγο μου έγραφε πως πρέπει να σταματήσω την έκδοση της μελέτης μου γιατί δεν κατέχω το ζήτημα επειδή υπάρχουν εκατοντάδες βιβλία που δεν τάξερα και στα οποία διατυπώνονται οι σωστές απόψεις για την καταγωγή και διαμόρφωση της αρχαίας Ελληνικής Τραγωδίας (...) Τώρα πώς κατόρθωσε να ξέρει τι έγραφα στη μελέτη μου αφού δεν είχε τυπωθεί, είναι μυστήριο» (Κορδάτος 1954, σ. 10).

12. Όπως επισημαίνει ο Δημ. Κυρτάτας, παρουσιάζοντας στον «Πολίτη» (τ. 80, 1987) το αφιέρωμα του «Διαβάζω» τ. 166 στον Λεκατσά, μέσα από την πολεμική του προς τον Κορδάτο ο Λεκατσάς παρουσιάζει ταυτόχρονα τη μεθοδολογία των δικών του αναλύσεων.

13. Βλ. την παρέμβαση του Α. Λεντάκη στο αφιέρωμα του «Διαβάζω» στον Λεκατσά (τ. 166, 22.4.87).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Οι ασυνέχειες μιας ριζικής κριτικής

(Η θεωρητική τομή και οι αντιφάσεις στο έργο του Ν. Πουλαντζά)

6.1 Εισαγωγή

Ο θεωρητικός Νίκος Πουλαντζάς είναι «παιδί» του Μάη του 1968 και των κινημάτων ριζικής αμφισβήτησης τόσο του καπιταλιστικού συστήματος όσο και της επίσημης μεταπολεμικής Αριστεράς (κομμουνιστικής και σοσιαλιστικής) και της ιδεολογίας της. Το έργο του Πουλαντζά αποτελεί μια από τις πλέον τεκμηριωμένες μαρξιστικές αναλύσεις της πολιτικής βαθμίδας των σύγχρονων καπιταλιστικών κοινωνιών της Δύσης και ταυτόχρονα μια από τις πλέον τεκμηριωμένες μαρξιστικές κριτικές του κυρίαρχου στην κομμουνιστική Αριστερά «σοβιετικού μαρξισμού». Ταυτόχρονα, όμως, το έργο αυτό, μέσα από τη θεωρητική ασυνέχεια που μπορούμε να εντοπίσουμε στο εσωτερικό του, μας δείχνει ότι η κριτική της κυρίαρχης ιδεολογίας ή των «αντίπαλων» θεωρητικών προσεγγίσεων προσλαμβάνει πάντα το χαρακτήρα μιας (θεωρητικής και ιδεολογικής) πάλης και σύγκρουσης. Και η έκβαση των συγκρούσεων (ακόμα και αυτών που αποτυπώνονται στο χαρτί) δεν είναι ποτέ δεδομένη από τα πριν, ούτε μπορεί να κριθεί με βάση τη «βούληση» και μόνον αυτού που γράφει.

Το έργο του Ν. Πουλαντζά περιλαμβάνει δεκάδες δημοσιεύσεις, άρθρα, συνεντεύξεις κ.λπ., οι οποίες, όμως, στο σύνολό τους αρθρώνονται γύρω από πέντε βασικές θεωρητικές εργασίες, που εκδόθηκαν σε ισάριθμα βιβλία: Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις (α' έκδοση στα γαλλικά το 1968, ελληνικά εκδ. «Θεμέλιο» 1975), Φασισμός και δικτατορία (1970, ελλ. εκδ. «Ολκός» 1975), Οι τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό (1974, ελλ. εκδ. «Θεμέλιο» 1981), Η κρίση των δικτατοριών (1975, ελλ. εκδ. Παπαζήση 1975), Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός (1977, ελλ. εκδ. «Θεμέλιο» 1982).

Συνήθως οι αναφορές στο έργο του Ν. Πουλαντζά έχουν ένα κατά βάση αξιολογικό περιεχόμενο: Τονίζουν, και σωστά, την αναμφισβήτητη συμβολή του Πουλαντζά στη μαρξιστική θεωρία του κράτους, στη μελέτη των καθεστώτων έκτακτης ανάγκης, στην ανάλυση της πολιτικής πάλης των τάξεων κ.λπ., κ.λπ. Με τον τρόπο αυτό, όμως, το έργο του Πουλαντζά αντιμετωπίζεται ως ένα, από θεωρητική άποψη, ενιαίο σύνολο, ως μια συνεκτική θεωρία για την πολιτική βαθμίδα των καπιταλιστικών κοινωνιών και ειδικότερα για το καπιταλιστικό κράτος, για τη μετάβαση στο σοσιαλισμό, κ.λπ. (η «θεωρία του Πουλαντζά»), ως μια ενιαία θεωρία, λοιπόν, η οποία αναπτύχθηκε σταδιακά από τα τέλη της δεκαετίας του '60 ως τα τέλη της δεκαετίας του '70. Μια τέτοια αντιμετώπιση, όμως, παραγνωρίζει και αποσιωπά τη θεωρητική τομή που συντελείται στο έργο του Ν. Πουλαντζά, το αργότερο με την έκδοση της «Κρίσης των δικτατοριών» (1975), θεωρητική τομή τόσο σημαντική που, αν θέλαμε να απλουστεύσουμε και να σχηματοποιήσουμε τα πράγματα, θα έπρεπε να μιλάμε όχι για μία αλλά για δύο «θεωρίες του Πουλαντζά» αναφορικά με το καπιταλιστικό κράτος.

Βέβαια, η τομή αυτή είναι κοινός τόπος για αρκετούς μελετητές που ασχολούνται με το περιεχόμενο των βιβλίων του Πουλαντζά, αν και κατά κανόνα η αναφορά τους σ' αυτήν περιορίζεται στην πολιτική πλευρά του ζητήματος, δηλαδή τις πολιτικές συνέπειες της τομής αυτής, ή, έστω, τις πολιτικές της αφετηρίες. Με τον τρόπο αυτό υποβαθμίζεται η θεωρητική σημασία της τομής, της θεωρητικής μεταστροφής του Πουλαντζά, και ως η (ενιαία) «θεωρία του Πουλαντζά» προβάλλονται με εκλεκτικιστικό τρόπο ορισμένες από τις θέσεις του, που κατά κανόνα προέρχονται από τη μετά το 1975 θεωρητική παραγωγή του. Χαρακτηριστικό είναι στο σημείο αυτό το ακόλουθο απόσπασμα του Bob Jessop:

«Τα δύο τελευταία χρόνια της ζωής του, ο Πουλαντζάς συμπλήρωσε τη διαδρομή του από τον Λενινιστικό αβανγκαρντισμό προς μια ιδιαίζουσα εκδοχή της αριστερής πτέρυγας του Ευρωκομμουνισμού. Συμπληρώνοντας αυτήν την τροχιά ο Πουλαντζάς επηρεάστηκε ξεκάθαρα από τα πολιτικά γεγονότα και τη δική του συμμετοχή σε δραστηριότητες συνδικαλιστικές και πολιτικές. Αυτές οι επιδράσεις ενθάρρυναν τη ρήξη του με τον Αλτουσεριανό στρουκτουραλισμό, που είχε προμηθεύσει την αρχική θεωρητική πρώτη ύλη

(...) Έτσι ο Πουλαντζάς γίνεται συνήγορος των φιλελεύθερων κοινοβουλευτικών μορφών και των διαδεδομένων ατομικών ελευθεριών και μοιάζει να εγκαταλείπει την αρχική του άποψη ότι η αστική δημοκρατία ήταν απλώς η θεσμική έκφραση της αστικής πολιτικής κυριαρχίας» (Jessop 1989).

Στο παρόν κεφάλαιο θα επιχειρήσουμε να σκιαγραφήσουμε τη θεωρητική τομή στο έργο του Ν. Πουλαντζά, η οποία με πολιτικοϊδεολογικούς όρους μπορεί να περιγραφεί (σε αντιστοιχία και με το απόσπασμα του Bob Jessop που παραθέσαμε) ως μεταστροφή από τον αλτουσεριανισμό στον Ευρωκομμουνισμό. Επιμένουμε στο ζήτημα της θεωρητικής τομής στο έργο του Ν. Πουλαντζά γιατί πιστεύουμε ότι αφορά όλους εκείνους που επιδιώκουν το προχώρημα της μαρξιστικής θεωρίας του κράτους: Οι θεωρητικοί και πολιτικοί όροι που πρόκριναν το μετασχηματισμό των θεωρητικών θέσεων του Πουλαντζά εξακολουθούν και σήμερα να τίθενται (ως εμπειρική πρώτη ύλη, ως ανοικτό ζήτημα, αλλά και ως εμπόδιο) στη μαρξιστική θεωρία και να επηρεάζουν την εξέλιξή της.

6.2 Οι θεωρητικές καταβολές, η πολιτική συγκυρία και η μεταστροφή

6.2.1 Η πρώτη περίοδος του Πουλαντζά: Με αφετηρία το έργο του Αλτουσέρ

Η θεωρητική παραγωγή του Πουλαντζά ξεκινάει σε μια εποχή που στη σκηνή του δυτικού μαρξισμού μεσουρανά η παρέμβαση του Λουί Αλτουσέρ. Όταν ο Πουλαντζάς γράφει το πρώτο βιβλίο του («Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις», 1968), έχουν ήδη κυκλοφορήσει τα περισσότερα από τα σημαντικά έργα του Αλτουσέρ (Για τον νεαρό Μαρξ, 1960, Αντίφαση και επικαθορισμός, 1962, Τα «χειρόγραφα του 1844» του Καρλ Μαρξ, 1962, Σχετικά με την υλιστική διαλεκτική, 1963, Φρόντ και Λακάν, 1964, Μαρξισμός και ουμανισμός, 1963 & 1965, Lire le Capital: Althusser-Balibar-Ranciere-Macherey-Establet, 1965, Philosophie et Philosophie Spontanee des Savants, 1967).

Ο Πουλαντζάς του «Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις» υιοθετεί τις θεωρητικές θέσεις του Αλτουσέρ και την «ανάγνωση» του έργου του Μαρξ που αυτός προτείνει. Είναι έτσι περισσότερο από προφανής η επίδραση κυρίως του Lire le Capital (Althusser-Balibar-Ranciere-Macherey-Establet, 1965) πάνω στο πρώτο αυτό βιβλίο του Πουλαντζά: Σχετικά με την έννοια του τρόπου παραγωγής, τον ορισμό της κοινωνικής (οικονομικής, πολιτικής, ιδεολογικής) εξουσίας και ειδικότερα της πολιτικής εξουσίας, την προτεραιότητα της αντίφασης ως προς την ενότητα και συνακόλουθα της πάλης των τάξεων ως προς τη δομική και θεσμική αποκρυστάλλωση των σχέσεων εξουσίας, τον ορισμό, επομένως, των τάξεων αποκλειστικά στο εσωτερικό της πάλης των τάξεων (όχι απλώς «ομάδες ανθρώπων» με ιδιαίτερες σχέσεις με τα μέσα παραγωγής και το παραγόμενο προϊόν, αλλά φορείς ταξικών - οικονομικών, πολιτικών, ιδεολογικών- πρακτικών), την αντίληψη της ιδεολογίας με όρους πάλης των τάξεων (και όχι «ψευδούς συνείδησης»), την κριτική του οικονομισμού (της θεωρίας των παραγωγικών δυνάμεων ως κινητήριας δύναμης της ιστορίας) και του ουμανισμού ως μορφών της κυρίαρχης αστικής ιδεολογίας, αλλά και ως μορφών της κυριαρχίας αυτής της ιδεολογίας πάνω στο μαρξισμό (την επιστήμη της κοινωνίας) κ.λπ.

Με βάση αυτό το θεωρητικό πλαίσιο ο Πουλαντζάς αντιλαμβάνεται στο «Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις» το καπιταλιστικό κράτος ως το κέντρο άσκησης της αστικής πολιτικής εξουσίας και συνακόλουθα ως τον παράγοντα πολιτικής συμπύκνωσης και ενοποίησης της συνολικής (οικονομικής-πολιτικής-ιδεολογικής) κεφαλαιοκρατικής εξουσίας πάνω στην εργατική τάξη και τις άλλες λαϊκές τάξεις. Για να λειτουργήσει ως ο «οργανωτής» της ενότητας του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού (ενοποίηση των κυρίαρχων τάξεων και ενοποίηση όλης της κοινωνίας στη βάση αυτών των συνολικών κεφαλαιοκρατικών συμφερόντων) το καπιταλιστικό κράτος διατηρεί ως ιδιαίτερη κοινωνική δομή και λειτουργία μια χαρακτηριστική σχετική αυτονομία από την οικονομική βαθμίδα του κοινωνικού σχηματισμού, αλλά και από τα ιδιαίτερα συμφέροντα των επιμέρους κεφαλαιοκρατικών μερίδων. Συγχρόνως, όμως, παρεμβαίνει, αναγκαστικά, το κράτος αυτό τόσο στην οικονομική βαθμίδα ενός καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού, όσο και στην ιδεολογική του βαθμίδα (για την απόκρυψη ακριβώς των καπιταλιστικών σχέσεων εκμετάλλευσης και κυριαρχίας), ενώ οι θεσμοί και οι λειτουργίες του διαπερνώνται πέρα για

πέρα από την πάλη των τάξεων. Σε αναφορά με τις θέσεις αυτές ο Πουλαντζάς έχει την ευκαιρία να επιμείνει στην ανάλυση των τάξεων, στις ταξικές μερίδες και στρώματα, στις κοινωνικές κατηγορίες, στη γραφειοκρατία και τις ελίτ, στο απολυταρχικό κράτος και τη μετάβαση από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό, στην περιοδολόγηση του καπιταλιστικού κράτους.

Με υπόβαθρο, λοιπόν, τις θεωρητικές θέσεις του Αλτουσέρ, ο Πουλαντζάς καταθέτει με το «Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις» μια σημαντική συμβολή στη μαρξιστική θεωρία για την πάλη των τάξεων στον καπιταλισμό και για το καπιταλιστικό κράτος.

Η άμεση επίδραση των απόψεων του Αλτουσέρ είναι εξίσου φανερή και στο δεύτερο χρονολογικά βιβλίο του Πουλαντζά, το «Φασισμός και δικτατορία» (1970): Στις αρχές του 1969 ο Αλτουσέρ ολοκληρώνει το δοκίμιό του, Ιδεολογία και ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους, που δημοσιεύεται για πρώτη φορά το 1970 (περιοδικό La Pensee, No 151). Τις βασικές θέσεις που αναπτύσσονται στο δοκίμιο αυτό χρησιμοποιεί ο Πουλαντζάς για να επεκτείνει τις αναλύσεις του για το καπιταλιστικό κράτος, αλλά και να προσεγγίσει την ειδοποιό διαφορά (ως προς το κοινοβουλευτικό-αντιπροσωπευτικό κράτος) του καπιταλιστικού κράτους έκτακτης ανάγκης, και ειδικότερα του φασιστικού κράτους: Διάκριση ανάμεσα στον κατασταλτικό μηχανισμό και τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους, κλάδοι του κατασταλτικού μηχανισμού (διοίκηση, στρατός, αστυνομία, δικαιοσύνη κ.λπ.). Μετατόπιση του κέντρου κυριαρχίας στο εσωτερικό του κατασταλτικού κρατικού μηχανισμού από τη διοίκηση στο στρατό, στην περίπτωση στρατιωτικών δικτατοριών, από τη διοίκηση στο φασιστικό κόμμα στην περίπτωση του φασισμού. Κατάργηση της σχετικής αυτονομίας των ιδεολογικών μηχανισμών από τον κυρίαρχο κατασταλτικό μηχανισμό του κράτους σ' όλες τις περιπτώσεις κράτους έκτακτης ανάγκης κλπ.

Στο ίδιο βιβλίο ο Πουλαντζάς βασίζεται επίσης στην κριτική του Αλτουσέρ στο σταλινισμό και τον οικονομισμό για να προσεγγίσει τη στρατηγική της Κομμουνιστικής Διεθνούς ενάντια στο φασισμό στην Ιταλία και τη Γερμανία του Μεσοπολέμου.

Όμως και πάλι, όπως και στο «Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις», έτσι και στο «Φασισμός και δικτατορία» ο Πουλαντζάς δεν περιορίζεται μόνο στις θεωρητικές αφετηρίες του. Προχωρεί πέρα απ' αυτές στη συγκρότηση νέων θεωρητικών κατηγοριών και στην ανακάλυψη νέων αιτιακών συσχετίσεων και προσδιορισμών. Δείχνει έτσι, για παράδειγμα, ότι τα κράτη έκτακτης ανάγκης εγκαθιδρύονται στο πλαίσιο μιας ειδικής πολιτικής κρίσης, η οποία αγκαλιάζει όχι μόνο τη σχέση κυρίαρχες-κυριαρχούμενες τάξεις, αλλά και τις σχέσεις ανάμεσα στις διαφορετικές κυρίαρχες τάξεις και μερίδες. Δείχνει ακόμα, ότι η επιβολή ενός καθεστώτος έκτακτης ανάγκης συμπίπτει με μια ειδική φάση της πάλης των τάξεων: Μια φάση επίθεσης των κυρίαρχων τάξεων και ήττας-υποχώρησης των κυριαρχούμενων. Ταυτόχρονα, η σχέση φασισμού και μικροαστικής τάξης θα του επιτρέψει να προχωρήσει την ανάλυσή του σχετικά με την πολιτική παρουσία της τάξης αυτής στο εσωτερικό των καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών. Τέλος, η ιστορική ανάλυση της ανόδου του φασισμού και της σύγκρουσής του με το κομμουνιστικό κίνημα, σε συνδυασμό με την αλτουσεριανή κριτική στο σταλινισμό, του επιτρέπει να διατυπώσει μια από τις πιο περιεκτικές μέχρι σήμερα μελέτες σχετικά με τις καμπές της πολιτικής γραμμής και των ιδεολογικών συντεταγμένων της Τρίτης Διεθνούς κατά το Μεσοπόλεμο, καμπές που ο Πουλαντζάς σωστά θεωρεί ως αποτελέσματα της πάλης των τάξεων.

Η επίδραση του Αλτουσέρ μπορεί να διαπιστωθεί και στα επόμενα έργα του Πουλαντζά². Εντούτοις, δεν πρόκειται πλέον για εργασίες που αναπτύσσονται στο εσωτερικό των αλτουσεριανών αντιλήψεων - ή έστω με βάση αυτές τις αντιλήψεις - (όπως συμβαίνει με τα δυο πρώτα βιβλία του Πουλαντζά που αναφέραμε), ή έστω για μια θεωρητική παραγωγή παράλληλη προς αυτήν που ακολουθεί, μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1970, ο Λουί Αλτουσέρ. Αυτό συμβαίνει είτε γιατί το αντικείμενο των μετέπειτα αναλύσεων του Πουλαντζά βρίσκεται έξω από τα θεωρητικά αντικείμενα που μελέτησε ο Αλτουσέρ (π.χ. τα ζητήματα του ιμπεριαλισμού, της περιοδολόγησης του καπιταλισμού, της παραγωγικής και μη-παραγωγικής εργασίας κ.λπ. που πραγματεύεται ο Πουλαντζάς στο Οι τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό), είτε γιατί οι θεωρητικές και πολιτικές απόψεις του Πουλαντζά διαφοροποιούνται και αντιπαρατίθενται πλέον σ' αυτές του Αλτουσέρ και των συνεργατών του (Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός).

6.2.2 Η τελευταία περίοδος του Πουλαντζάς: Συμβολή στην ιδεολογική και πολιτική συγκρότηση του «Ευρωκομμουνισμού»

Α. Η πολιτική συγκυρία, οι εξελίξεις στο Κομμουνιστικό Κόμμα και η εσωκομματική ιδεολογική-θεωρητική αντιπαράθεση

Όταν ο Πουλαντζάς γράφει το τελευταίο βιβλίο του, Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός, η ευρωπαϊκή Αριστερά βρίσκεται σε μια ξεχωριστή ιστορική συγκυρία: Η άνοδος των σοσιαλιστικών κομμάτων από τη μια μεριά, αλλά και η ενίσχυση των «ευρωκομμουνιστικών κομμάτων» (δηλαδή του ιταλικού, του γαλλικού και του ισπανικού Κ.Κ.) έθεταν για πρώτη φορά μεταπολεμικά την ευρωπαϊκή Αριστερά αντιμέτωπη με το ζήτημα της κυβερνητικής εξουσίας: Μια εκλογική νίκη της Αριστεράς ήταν πλέον πολύ πιθανή και αυτό έθετε με νέους όρους το ζήτημα της αριστερής στρατηγικής.

Η νέα συγκυρία είχε σαν αποτέλεσμα την ενίσχυση των κυρίαρχων χαρακτηριστικών της στρατηγικής των δυτικών κομμουνιστικών κομμάτων: Του κυβερνητισμού και του μεταρρυθμισμού, δηλαδή της στρατηγικής που επαγγέλλεται τον κοινωνικό μετασχηματισμό με «μοχλό» την κυβερνητική «εξουσία» και «θεμέλιο» την αστική νομιμότητα. Με στόχο την κατοχύρωση και «εκλαΐκευση» αυτής της στρατηγικής, που επέτρεπε στα Κ. Κ. να προσεγγίσουν ακόμα περισσότερο την πολιτική στρατηγική των σοσιαλιστικών κομμάτων και να συγκυβερνήσουν μαζί τους, ξεκίνησε παράλληλα μια εσωτερική διαδικασία «αποσαφήνισης» της ιδεολογικής-θεωρητικής φυσιογνωμίας των δυτικών Κ. Κ., με τη ρητή απόρριψη των όποιων αναφορών σε «παρωχημένες» αναλύσεις και όρους, δηλαδή όρους και αναλύσεις που είχαν χάσει, έτσι κι αλλιώς, από πολύ καιρό το επαναστατικό, κοινωνικά ανατρεπτικό, περιεχόμενό τους. Στη Γαλλία η διαδικασία αυτή πήρε ιδιαίτερα οξυμένη μορφή με αφορμή το 22ο Συνέδριο του Κ.Κ.Γ. (1976), που αποφάσισε την απόλυση του όρου «δικτατορία του προλεταριάτου».

Στη συγκυρία αυτή τροποποιείται και ο ρόλος των μαρξιστών θεωρητικών που εντάσσονται στο κομμουνιστικό κίνημα: Η παρουσία τους, δηλαδή η θεωρητική πρακτική τους, αποκτά τώρα μια ιδιάζουσα πολιτική βαρύτητα. Για να χρησιμοποιήσουμε μια φράση του Αλτουσέρ, αν γενικά η θεωρητική παρέμβαση αποτελεί (ή μπορεί να αποτελεί) «πολιτική παρέμβαση στο χώρο της θεωρίας», στη συγκυρία που τίθεται ξανά στην ημερήσια διάταξη η θεωρητική συγκρότηση και η στρατηγική του Κομμουνιστικού Κόμματος, η θεωρητική παρέμβαση συνιστά άμεση πολιτική πρακτική (βλ. Δημούλης/Μηλιός 1991, σελ. 32 επ.).

Ο Αλτουσέρ και οι συνεργάτες του, με τις θεωρητικές θέσεις των οποίων είχε αρχικά συμπλεύσει, όπως είδαμε, ο Πουλαντζάς, αντιτάσσονται στη συντελούμενη «αποσαφήνιση» της στρατηγικής του Κ.Κ.Γ., του οποίου είναι μέλη. Όχι για να υπερασπισθούν το «πριν», δηλαδή το «σοβιετικό μαρξισμό» της σταλινικής και χρουτσοφικής περιόδου, αλλά για να δείξουν ότι ο «σοβιετικός μαρξισμός», όπως διαμορφώθηκε ήδη από την περίοδο του Μεσοπολέμου, αποτελεί ένα ιδεολογικό αμάλγαμα στο εσωτερικό του οποίου κυριαρχεί ο σκληρός πυρήνας της κυρίαρχης αστικής ιδεολογίας: ο οικονομισμός και ο ανθρωπισμός. Οτι, παράλληλα, η πολιτική στρατηγική της Αριστεράς δεν μπορεί να είναι νικηφόρα για την εργατική τάξη, γιατί δεν αμφισβητεί την αστική πολιτική στρατηγική, αλλά εντάσσεται σ' αυτή ως μια «προοδευτική» εκδοχή της: εντάσσεται στη στρατηγική που διασφαλίζει την αναπαραγωγή των καπιταλιστικών (οικονομικών, πολιτικών, δικαιοκικών, ιδεολογικών) σχέσεων εξουσίας και μορφών³.

Στο πλαίσιο της θεωρητικής παρέμβασης που περιγράψαμε ο Αλτουσέρ γράφει το Τι πρέπει ν' αλλάξει στο Κομμουνιστικό Κόμμα, (σειρά άρθρων στην εφημερίδα «Μοντ», που δημοσιεύονται τον Απρίλιο του 1978 και εκδίδονται την ίδια χρονιά σε βιβλίο από τον Maspero, ελληνικά εκδ. «Αγώνας» 1978) και το Για την κρίση του μαρξισμού (ελλ. εκδ. «Αγώνας» 1978), ο Μπαλιμπάρ εκδίδει το Για τη δικτατορία του προλεταριάτου (1976, ελλ. εκδ. «Οδυσσέας» 1978), ο Εντελμάν γράφει μια σειρά κειμένων για το δίκαιο των αστικών κρατών (βλ. π.χ. Αλτουσέρ/Μπαλιμπάρ/Πουλαντζάς/Εντελμάν 1980), κ.λπ.

Στην πολιτική και εσωκομματική συγκυρία του τέλους της δεκαετίας του 1970 η πολιτική αυτή παρέμβαση, που σχηματικά μπορεί να ονομασθεί «κριτική από τ' αριστερά»

ηττήθηκε από την κυρίαρχη «ευρωκομμουνιστική» στρατηγική. Επαληθεύθηκε, όμως, νομίζω, και μάλιστα με τραγικό τρόπο, από τις εξελίξεις της επόμενης δεκαετίας: α) Την απορρόφηση του Κ.Κ.Γ. από την κυρίαρχη εκδοχή του μεταρρυθμισμού/κυβερνητισμού, το Σοσιαλιστικό Κόμμα. (Το εκλογικό ποσοστό του Κ.Κ.Γ. μειώθηκε από 22,5% το 1967 σε 20,6% το 1979, 16,1% το 1981, 11,2% το 1984, 10% το 1986 και 7% το 1988. Ανάλογη είναι και η εξέλιξη του εκλογικού ποσοστού του Κ. Κ. Ισπανίας). β) Την πολιτική κρίση των χωρών της Ανατ. Ευρώπης, που φέρνει στην επιφάνεια την απόρριψη του «σοσιαλισμού» από τις πλατειές λαϊκές μάζες των χωρών αυτών.

Το τελευταίο βιβλίο του Πουλαντζά εντάσσεται, λοιπόν, σ' αυτή την πολιτική, ιδεολογική και εσωκομματική (στο Κ.Κ.Γ. αλλά και σε πολλά άλλα ευρωπαϊκά Κ.Κ.) συγκυρία. Επιχειρεί, δηλαδή, να τοποθετηθεί στα προβλήματα, τα ερωτήματα και τους πολιτικούς συσχετισμούς που θέτει αυτή η συγκυρία⁴. Η διαφορά με τις αντίστοιχες παρεμβάσεις του Αλτουσέρ και των συνεργατών του είναι ότι ο Πουλαντζάς εμφανίζεται με Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός, υπέρμαχος (μιας εκδοχής) της κυρίαρχης ευρωκομμουνιστικής στρατηγικής.

Ο Πουλαντζάς επιχειρεί, λοιπόν, τώρα να υπερασπισθεί μέσα από ένα δικό του θεωρητικό δρόμο τη στρατηγική των ευρωκομμουνιστικών Κ.Κ.: το «δημοκρατικό δρόμο στο σοσιαλισμό», την εκδοχή, δηλαδή, για τη μετάβαση στο σοσιαλισμό που, στα πλαίσια του σοβιετικού μαρξισμού, είχε αρχικά (μετά το 20ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ) ονομαστεί «αργό, σταδιακό και ειρηνικό πέρασμα στο σοσιαλισμό». Όρος για μια πολιτική παρέμβαση σ' αυτή την κατεύθυνση είναι, βέβαια, η αναθεώρηση ορισμένων από τις σημαντικότερες θέσεις, για το κράτος και την πάλη των τάξεων, που είχε αναπτύξει ή υιοθετήσει ο Πουλαντζάς στις προηγούμενες αναλύσεις του.

Υπερβαίνει τα όρια αυτού του κεφαλαίου μια αναλυτική παρουσίαση των θέσεων που περιγράφουν τη μεταστροφή του Πουλαντζά σε σχέση με τα πρώτα του έργα. Θα περιορισθούμε να εντοπίσουμε εκείνες τις θέσεις που κατά τη γνώμη μας διαμορφώνουν μια «νέα» θεωρητική προσέγγιση στο καπιταλιστικό κράτος: «Νέα», ως προς τα πρώτα έργα του Πουλαντζά. Παλιά όσο και το «δίλημμα», μεταρρύθμιση ή επανάσταση;

B. Τα δύο τελευταία βιβλία του Πουλαντζά

Ο Πουλαντζάς ξεκινάει στο τελευταίο βιβλίο του, Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός από τον ορισμό του κράτους ως «συμπύκνωση ενός ταξικού συσχετισμού δυνάμεων». Η διατύπωση αυτή είναι αναμφίβολα διαφορούμενη:

1) Στη μια εκδοχή της, αποτελεί αναδιατύπωση των παλιότερων θέσεων που ο Πουλαντζάς είχε δανειστεί από τον Αλτουσέρ, και οι οποίες αντιλαμβάνονταν το κράτος όχι ως ένα «εργαλείο» στα χέρια της κυρίαρχης τάξης, αλλά ως την πολιτική συμπύκνωση των ταξικών σχέσεων εξουσίας. Σύμφωνα με την εκδοχή αυτή το κράτος διαπερνάται πέρα για πέρα από την πάλη των τάξεων και συνακόλουθα υπόκειται σε σωρεία μετασηματισμών, ανάλογα με τις μεταβολές του πολιτικού και κοινωνικού συσχετισμού των δυνάμεων στο εσωτερικό του συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού, του οποίου το κράτος αποτελεί τη «συγκεφαλαίωση» και τον «επίσημο εκπρόσωπο» (Engels, Η εξέλιξη του σοσιαλισμού από ουτοπία σε επιστήμη, στο γερμανικό πρωτότυπο: Μ.Ε.Β. τόμος 19, σελ. 223 επ.).

Σε κάθε περίπτωση, όμως, ο «πυρήνας» του καπιταλιστικού κράτους, (δηλαδή τα θεμελιώδη δομικά χαρακτηριστικά του: η ιεραρχική-γραφειοκρατική δομή του, η «αταξική» λειτουργία του με βάση τους κανόνες του Δικαίου και την αστική ιδεολογία του κοινού-εθνικού συμφέροντος κλπ.), παραμένει αναλλοίωτος, όσο καιρό η καπιταλιστική πολιτική εξουσία δεν έχει ανατραπεί. Όρος επομένως για την ανατροπή της καπιταλιστικής πολιτικής εξουσίας, για την κατάληψή της από την εργατική τάξη και τους συμμάχους της είναι η ανατροπή-συντριβή του κρατικού μηχανισμού καταστολής (και ορισμένων ιδεολογικών κρατικών μηχανισμών) που συμπυκνώνει ακριβώς το «δομικό πυρήνα» του αστικού κράτους, δηλαδή της αστικής πολιτικής εξουσίας. (Στη συνέχεια, φυσικά, η εδραίωση του σοσιαλισμού, δηλαδή της εργατικής εξουσίας ως μεταβατικού κοινωνικού καθεστώτος από τον καπιταλισμό προς τον κομμουνισμό απαιτεί τη «συνέχιση της επανάστασης», δηλαδή τη συνεχή επαναστατικοποίηση-ανατροπή του κρατικού μηχανισμού καταστολής αλλά και των

ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους -σχολείο, οικογένεια, πολιτικό σύστημα αντιπροσώπευσης, κ.λπ.-, παράλληλα με τον επαναστατικό μετασχηματισμό των παραγωγικών σχέσεων: Πρόκειται για τη διαδικασία κατάργησης της κοινωνικής εξουσίας, των ταξικών σχέσεων και διακρίσεων, για τη διαδικασία οικοδόμησης του κομμουνισμού, βλ. και Μπαλιμπάρ, 1978, Πασουκάνις, 1977).

Την εκδοχή αυτή υιοθετούσε ανεπιφύλακτα ο Πουλαντζάς στα πρώτα έργα του: «Να κατακτήσεις την κρατική εξουσία συντρίβοντας την κρατική μηχανή, έλεγε ο Λένιν, και αυτό τα λέει όλα» έγραφε στο Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις (τ. α', σελ. 131) και παρατηρούσε: «Το κράτος παρουσιάζεται σαν τόπος αποκρυπτογράφησης της ενότητας των δομών, σαν τόπος όπου μπορούμε να αντλήσουμε τη γνώση της ενότητας (...) Τέλος, πάντοτε με αυτή την έννοια, το κράτος είναι επίσης ο τόπος όπου αποκρυπτογραφείται η κατάσταση ρήξης αυτής της ενότητας: πρόκειται για το χαρακτηριστικό της διπλής εξουσίας των κρατικών δομών, που αποτελεί, όπως το έδειξε ο Λένιν, ένα από τα βασικά στοιχεία της επαναστατικής κατάστασης» (όπ. π. σελ. 63).

2) Στην άλλη εκδοχή της, η διατύπωση ότι το κράτος αποτελεί «συμπύκνωση ενός ταξικού συσχετισμού δυνάμεων» θέλει να δηλώσει την ανυπαρξία ενός τέτοιου υλικού-δομικού «πυρήνα» του καπιταλιστικού κράτους, ο οποίος προσδιορίζει τον κοινωνικό χαρακτήρα αυτού του κράτους (δηλαδή τον ταξικό χαρακτήρα των -φαινομενικά «κοινοφελών» ή κοινωνικά ουδέτερων- λειτουργιών του), και ο οποίος δεν μπορεί σε καμιά περίπτωση να καταργηθεί στο πλαίσιο της νομιμότητας και των λειτουργιών που «επιτρέπει» (δηλαδή επιτελεί) αυτό το κράτος. Υπαινίσσεται, επομένως, αυτή η εκδοχή, ότι ο μεταρρυθμισμός, δηλαδή η συνεχής τροποποίηση των λειτουργιών του κράτους (ως διαδικασία, φυσικά, που πηγαίνει παράλληλα με την τροποποίηση των ταξικών συσχετισμών δύναμης) οδηγεί στο σοσιαλισμό, δηλαδή στη μετεξέλιξη της καπιταλιστικής πολιτικής εξουσίας σε εργατική πολιτική εξουσία.

Βεβαίως, η εκδοχή αυτή όποτε αποφασίζει να μιλήσει συγκεκριμένα για το καπιταλιστικό κράτος και τους μηχανισμούς του (κάτι που ο Πουλαντζάς αποφεύγει επιμελώς) είναι υποχρεωμένη να θεωρήσει τα δομικά χαρακτηριστικά αυτού του κράτους ως κοινωνικά ουδέτερα, ως χαρακτηριστικά που προσήκουν σε κάθε κράτος, και τα οποία, ανάλογα με την περίπτωση (συνήθως ανάλογα με το ποιος βρίσκεται στην κυβέρνηση) αποκτούν ένα συντηρητικό-καπιταλιστικό ή ένα δημοκρατικό-σοσιαλιστικό περιεχόμενο και λειτουργία: Αφού ο μεταρρυθμισμός γνωρίζει ότι δεν μπορεί ούτε να καταργήσει την υπάρχουσα μορφή της κρατικής διοίκησης, ούτε να αμφισβητήσει τις αρχές του Δικαίου και το μηχανισμό ποινικής καταστολής, ούτε να αρνηθεί τα δομικά χαρακτηριστικά της εκπαιδευτικής λειτουργίας, ούτε να αντικαταστήσει το στρατό ή την αστυνομία με μια ριζικά διαφορετική κοινωνική ή κρατική μορφή και λειτουργία, ούτε να αμφισβητήσει την κοινωνική ιεραρχία που πηγάζει από τη διάκριση χειρωνακτικής και πνευματικής εργασίας κ.λπ., υποχρεώνεται να ταυτίσει το σοσιαλισμό με τη «Δικαιοσύνη», τον «πλουραλισμό», το «κοινωνικό κράτος» και, φυσικά, την περίφημη «αναδιανομή του εθνικού προϊόντος», την οποία υποτίθεται ότι μπορεί να πραγματοποιήσει το κράτος αν «οδηγηθεί» σωστά από μια κυβέρνηση με αριστερή «πολιτική βούληση».

Αυτή τη δεύτερη εκδοχή για το καπιταλιστικό κράτος υιοθετεί στο τελευταίο βιβλίο του ο Πουλαντζάς, παρότι, βέβαια, παραμένει σε ένα επίπεδο αφαίρεσης που τον προφυλάσσει από το να ταυτισθεί άμεσα με όλες τις αγοραίες πολιτικές αντιλήψεις του μεταρρυθμισμού⁵. «Το ζήτημα ενός δημοκρατικού σοσιαλισμού τίθεται σε αρκετές ευρωπαϊκές χώρες» υποστηρίζει, λοιπόν ο Πουλαντζάς και διευκρινίζει: «Ο δημοκρατικός δρόμος στο σοσιαλισμό είναι μια μακρά πορεία, όπου ο αγώνας των λαϊκών μαζών δεν στοχεύει στην εγκαθίδρυση μιας δυαδικής εξουσίας, παράλληλης και εξωτερικής προς το κράτος, αλλά προσανατολίζεται προς τις εσωτερικές αντιφάσεις του κράτους» (Πουλαντζάς 1982, σελ. 366-367).

Το απόσπασμα που παραθέσαμε είναι ενδεικτικό των νέων θεωρητικών αντιλήψεων του Πουλαντζά. Αν και εξαιρετικά σύντομο, περιέχει σωρεία από αντιφάσεις. Ας αναφέρουμε για παράδειγμα: Ο αγώνας των λαϊκών μαζών δεν «στοχεύει» προς τη μια ή την άλλη στρατηγική πρόταση. Η κίνηση των μαζών προκύπτει ως «αντικειμενική κατάσταση» («διαδικασία χωρίς Υποκείμενο και Τέλος», Αλτουσέρ 1977, σελ. 97-102) μέσα στην

εκάστοτε συγκυρία της πάλης των τάξεων. Ακόμα, η επαναστατική κατάσταση και η δυαδική εξουσία προέκυψε πάντοτε ιστορικά όχι ως επιλογή κάποιων, σαν αυτοφύες αποτέλεσμα μιας συγκυρίας όξυνσης όλων των κοινωνικών και πολιτικών αντιφάσεων, ιδίως δε αυτών που διαπερνούν το κράτος: π.χ. κυβερνητική αστάθεια, παράλυση της διοίκησης, διάσπαση ή διάλυση του στρατού κ.λπ.

Τα πράγματα γίνονται, όμως, ακόμα πιο προβληματικά, όταν ο Πουλαντζάς εκθέτει με αναλυτικό τρόπο τις απόψεις του σχετικά με το «δημοκρατικό δρόμο στο σοσιαλισμό»: «Ο δημοκρατικός δρόμος στο σοσιαλισμό ορίζει μια μακριά πορεία, που η πρώτη της φάση συνεπάγεται την αμφισβήτηση της ηγεμονίας του μονοπωλιακού κεφαλαίου, όχι όμως την απότομη ανατροπή του πυρήνα των σχέσεων παραγωγής. Αν η αμφισβήτηση της ηγεμονίας των μονοπωλίων προϋποθέτει ήδη μια σημαντική αλλαγή του οικονομικού μηχανισμού στο σύνολό του, παραμένει γεγονός ότι, κατά τη φάση αυτή, η τέτοια αλλαγή δεν μπορεί να υπερβεί - εκτός αν θελήσουμε να ρινοκινδυνέψουμε την κατάρρευση της οικονομίας - ορισμένα όρια» (Πουλαντζάς 1982, σελ. 286).

Για να θεμελιώσει θεωρητικά τις απόψεις του αυτές, που δεν διαφοροποιούνται σχεδόν καθόλου από τις προγραμματικές διακηρύξεις των Κομμουνιστικών Κομμάτων της Δυτ. Ευρώπης, ο Πουλαντζάς καταφεύγει σε μια διπλή ακροβασία:

α) Υποστηρίζει ότι υφίσταται ένας συγκεκριμένος τύπος «κρίσης του κράτους», που καθιστά εφικτό το «δημοκρατικό δρόμο στο σοσιαλισμό»: «Υπάρχουν πολλά είδη πολιτικής κρίσης (...) (Σήμερα, Γ.Μ.) δεν πρόκειται ούτε για μια κρίση διπλής εξουσίας, ούτε ακόμη περισσότερο για μια κρίση που οδηγεί στο φασισμό (...) Αυτή η κρίση του κράτους παρέχει στην Αριστερά νέες αντικειμενικές δυνατότητες για δημοκρατική μετάβαση στο σοσιαλισμό» (Πουλαντζάς 1982, σελ. 296-97).

β) Ισχυρίζεται ότι τα χαρακτηριστικά που θα προσλάβει ο «δημοκρατικός δρόμος στο σοσιαλισμό» («αμφισβήτηση της ηγεμονίας του μονοπωλιακού κεφαλαίου, όμως όχι απότομη ανατροπή του πυρήνα των σχέσεων παραγωγής» κ.λπ., βλ. παραπάνω) προκύπτουν από το γεγονός ότι ο «οικονομικός μηχανισμός του κράτους», δηλαδή ο μηχανισμός με βάση τον οποίο ασκείται η οικονομική πολιτική του κράτους, έχει αναδειχθεί σε κυρίαρχο κρατικό μηχανισμό: «Βέβαια ο κρατικός αυτός οικονομικός μηχανισμός είναι σήμερα μια από τις προνομιακές έδρες της μονοπωλιακής μερίδας που κατέχει στο συνασπισμό εξουσίας την ηγεμονία -και αυτό δεν είναι συμπτωματικό.» (Πουλαντζάς 1982, σελ. 245).

Αντί για οποιαδήποτε άλλη κριτική θα παραθέσουμε εδώ τις θέσεις που υποστήριζε ο Πουλαντζάς κατά την πρώτη περίοδο της θεωρητικής παραγωγής του σχετικά με τα ίδια ζητήματα: την πολιτική κρίση και την οικονομική πολιτική του κράτους.

α) Σχετικά με την πολιτική κρίση: «Αλλά δεν νομίζω ότι το πρόβλημα σήμερα στην Ευρώπη είναι: Φασισμός ή επανάσταση. Το δίλημμα τίθεται περισσότερο - κι αυτό το βλέπει κανείς πολύ καθαρά στη Γαλλία - ως επιλογή ανάμεσα σε μια νέα μορφή του 'αυταρχικού κράτους', ή μια σοσιαλδημοκρατική 'λύση'. Η πολιτική κρίση δεν είναι ακόμα τόσο ώριμη και δεν έχει προχωρήσει τόσο πολύ, ώστε οι εναλλακτικές λύσεις να είναι φασισμός ή επανάσταση» (Poulantzas 1974, σελ. 20).

β) Σχετικά με την οικονομική λειτουργία του κράτους (Στους κρατικούς μηχανισμούς δεν συγκαταλέγεται και ένας «οικονομικός κρατικός μηχανισμός): «Αυτός όμως ο οικονομικός ρόλος δεν είναι μια τεχνική ή ουδέτερη λειτουργία του κράτους, αλλά υπαγορεύεται από την ταξική πολιτική κυριαρχία. Μ' αυτήν την έννοια παίζεται πάντα με την κύρια μορφή της πολιτικής καταστολής ή της ιδεολογικής επιρροής, διαμέσου του κατασταλτικού μηχανισμού ή των ιδεολογικών μηχανισμών (...) Το να μιλάμε λοιπόν για κατασταλτικό μηχανισμό και για ιδεολογικούς κρατικούς μηχανισμούς του κράτους, δεν σημαίνει διόλου ότι το κράτος έχει μόνο κατασταλτικό ή ιδεολογικό ρόλο: και μ' αυτή την έννοια δεν μπορούμε επίσης να προσθέσουμε σ' αυτούς τους μηχανισμούς έναν κρατικό 'οικονομικό μηχανισμό' ξέχωρο από τους άλλους - λ.χ. τον σχεδιασμό σήμερα -, (...) Αυτό θα μας έκανε να πιστέψουμε ότι υπάρχουν από τη μια κατασταλτικές-ιδεολογικές πολιτικές λειτουργίες του κράτους και από την άλλη τεχνικές και ουδέτερες οικονομικές λειτουργίες του κράτους: αντίληψη εξίσου σφαλερή μ' εκείνη που θεωρεί ότι το κράτος δεν έχει παρά

μόνον κατασταλτικό ή ιδεολογικό ρόλο» (Οι τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό, εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 1981, σελ. 121-122).

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι η πολιτική στροφή του Πουλαντζά συνοδεύεται και εδράζεται σε μια εξίσου εντυπωσιακή στροφή αναφορικά με τη θεωρία του κράτους (και συνακόλουθα αναφορικά με τη θεωρητική προσέγγιση της πάλης των τάξεων).

Η θεωρητική αυτή στροφή, (δηλαδή οι ύστερες θεωρητικές αντιλήψεις του Πουλαντζά), όσο κι αν παρουσιάζεται με καθαρή μορφή στο Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός, εντούτοις εκδηλώνεται για πρώτη φορά στη σύντομη προσούρα που εξέδωσε ο Πουλαντζάς σχετικά με τις διαδικασίες μετάβασης από τη στρατιωτική δικτατορία στην κοινοβουλευτική δημοκρατία στην Πορτογαλία, την Ελλάδα και την Ισπανία (Η κρίση των δικτατοριών, 1975).

Στη προσούρα αυτή ο Πουλαντζάς υποπίπτει σ' ένα θεωρητικό «λάθος», αναφορικά με το οποίο είχε στο παρελθόν (στο Φασισμός και δικτατορία, 1970) ασκήσει οξύτατη κριτική στη Γ' Διεθνή και ειδικότερα στον Δημητρώφ: Περιορίζει με έντεχνο τρόπο την ταξική βάση των κρατών έκτακτης ανάγκης, των στρατιωτικών δικτατοριών, (με την έννοια του ποια συμφέροντα συγκεφαλαιώνουν και διασφαλίζουν τα κράτη αυτά), σε μια μόνο μερίδα από το σύνολο της αστικής τάξης. Το «λάθος» αυτό προκύπτει αυτόματα, καθώς ο Πουλαντζάς υιοθετεί χωρίς ενδοιασμούς τη βασική προβληματική των αντιλήψεων περί «εξάρτησης» που την εποχή εκείνη μεσουρανούσαν στο εσωτερικό της Αριστεράς: Έτσι αναπαριστά τις ταξικές σχέσεις (τις τάξεις και τις ταξικές μερίδες) όχι ως στοιχεία της πάλης των τάξεων όπως αυτή κατά κύριο λόγο συγκεφαλαιώνεται στο εσωτερικό του κάθε κοινωνικού σχηματισμού, αλλά ως παράγωγα των διεθνών συσχετισμών. (Της παγκόσμιας οικονομίας, του διεθνούς καταμερισμού εργασίας κ.λπ. Για την κριτική των αντιλήψεων αυτών βλ. Μηλιός 1988, σελ. 13-35, 61-83 & 137-160). Με τον τρόπο αυτό δικαιώνει τη γραμμή της «εθνικής ενότητας» με βάση την οποία η παραδοσιακή Αριστερά των χωρών της Νότιας Ευρώπης προσπαθούσε να αντιμετωπίσει τις δικτατορίες, αλλά και τους «κινδύνους για τη δημοκρατία», μετά την πτώση των δικτατοριών.

Με βάση, λοιπόν, την αναγόρευση των διεθνών οικονομικο-πολιτικών σχέσεων και αρθρώσεων των συγκεκριμένων χωρών, από αποτελέσματα σε «αιτίες» των εσωτερικών ταξικών σχέσεων και συσχετισμών, ο Πουλαντζάς κατασκευάζει δυο αστικές «μερίδες»: Μια «εξαρτημένη από τις ΗΠΑ», «μεταπρατική» αστική τάξη της οποίας τα συμφέροντα εκφράζει η δικτατορία, και μια προσανατολιζόμενη προς την ΕΟΚ «ενδογενή» αστική τάξη που αντιτίθεται στη δικτατορία και επιθυμεί τη δημοκρατία⁶. Από εκεί και πέρα όλα προκύπτουν από μόνα τους:

«Τα δικτατορικά καθεστώτα υποστήριξαν, με εξαιρετικά δουλικά τρόπο, τα συμφέροντα της μεταπρατικής αστικής τάξης» (Η κρίση των δικτατοριών, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1975, σελ. 65). «Από την άποψη αυτή ωστόσο υπάρχει σαφής διαφορά μεταξύ μεταπρατικής και ενδογενούς μεταπρατικής τάξης. Η στάση της τελευταίας ήταν συνεχώς μια στρατηγική αντίθεση που απόρρεε από πραγματικές δομικές αιτίες. Αντίθετα, για τη μεταπρατική αστική τάξη επρόκειτο απλώς για μια εναλλακτική τακτική πολιτική, παράλληλα με την κύρια πολιτική υποστήριξης των καθεστώτων - μέχρι τέλους» (όπ. π. σελ. 72).

«Συγκροτήθηκε ή συγκροτείται δηλαδή μια αληθινή τακτική συμμαχία μεγάλων μερίδων της ενδογενούς αστικής τάξης και λαϊκών δυνάμεων (...) Οι βασικές αντιστασιακές οργανώσεις των λαϊκών μαζών, και ιδιαίτερα τα κομμουνιστικά κόμματα, είχαν δίκιο να δεχτούν, όπως όλα δέχτηκαν, μια συμμαχία με την ενδογενή αστική τάξη, είτε ανοιχτά διατυπωμένη, είτε πιστοποιημένη στην πράξη με συγκεκριμένο και περιορισμένο στόχο την ανατροπή και μόνο των δικτατοριών; Η απάντηση είναι αναμφίβολα καταφατική» (όπ. π. σελ. 83).

Η θεωρητική στροφή στο έργο του Ν. Πουλαντζά συμπίπτει, λοιπόν, με την απόπειρά του να λειτουργήσει άμεσα πολιτικά στο εσωτερικό της Αριστεράς. Όμως, η προσχώρηση στις κυρίαρχες αντιλήψεις στο εσωτερικό της Αριστεράς σχετικά με την πολιτική στρατηγική (ο «δημοκρατικός δρόμος στο σοσιαλισμό») και οι αντίστοιχες θεωρητικές ερμηνείες και απόψεις (για το κράτος, την πάλη των τάξεων κ.λπ.), δεν μπορούν να ερμηνευθούν απλά και

μόνο ως το αποτέλεσμα μιας συγκυριακής («στιγμιαίας») πολιτικής «αναγκαιότητας», ή, έστω, ενός συγκυριακού πολιτικού οπορτουνισμού. Πηγάζει χωρίς άλλο από τη μακρόχρονη και αντιφατική σύνδεση με πολιτικές (και ιδεολογικές) διεργασίες οι οποίες είναι αδύνατο να εντοπισθούν στο πλαίσιο αυτού του βιβλίου. Εντούτοις, πιστεύω, ότι οι πολιτικές και ιδεολογικές διεργασίες που οδήγησαν στη θεωρητική μεταστροφή του Πουλαντζά άφησαν τα ίχνη τους και στα προηγούμενα έργα του, πριν την ανοικτή εκδήλωση της θεωρητικής του μεταστροφής (πριν από την υπερίσχυση των «νέων» αντιλήψεων). Αυτά τα ίχνη θα αναζητήσουμε στην επόμενη παράγραφο.

6.3 Η αντίληψη περί «μονοπωλιακού καπιταλισμού»: Μια μόνιμη πηγή αντιφάσεων στο έργο του Ν. Πουλαντζά

Οι θέσεις με βάση τις οποίες προσπαθεί να θεμελιώσει ο ύστερος Πουλαντζάς την επίσημη («ευρωκομμουνιστική») στρατηγική της παραδοσιακής Αριστεράς θεμελιώνονται, πέρα από τις αντιλήψεις για το κράτος και την πάλη των τάξεων στις οποίες ήδη αναφερθήκαμε, και σε μια συγκεκριμένη αντίληψη για το «μονοπωλιακό καπιταλισμό». Θυμίζουμε χαρακτηριστικά: «Ο κρατικός οικονομικός μηχανισμός είναι σήμερα μια από τις προνομιακές έδρες της μονοπωλιακής μερίδας που κατέχει στο συνασπισμό εξουσίας την ηγεμονία». «Ο δημοκρατικός δρόμος στο σοσιαλισμό ορίζει μια μακριά πορεία, που η πρώτη της φάση συνεπάγεται την αμφισβήτηση της ηγεμονίας του μονοπωλιακού κεφαλαίου (...)» (Πουλαντζάς 1982, σελ. 245 και 286, βλ. και παραπάνω).

Η αντίληψη, όμως, αυτή για το μονοπωλιακό καπιταλισμό δεν διαμορφώνεται στο πλαίσιο της θεωρητικής στροφής του Πουλαντζά που μόλις περιγράψαμε, αλλά υπάρχει στην ίδια μορφή (αν και λιγότερο επεξεργασμένη) ήδη από το πρώτο του βιβλίο. Μάλιστα, ενώ στο Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις η αντίληψη αυτή κατέχει μια περιθωριακή θέση και στο Φασισμός και δικτατορία μια δευτερεύουσα θέση ως προς την κύρια θεωρητική ανάπτυξη και επιχειρηματολογία του συγγραφέα, στο τρίτο βιβλίο του Πουλαντζά, (Οι κοινωνικές τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό, 1974), η αντίληψη περί «μονοπωλιακού καπιταλισμού» καθοδηγεί και διαμορφώνει την όλη ανάλυση.

Κατά τη γνώμη μου πρόκειται για μια αντίληψη απόλυτα σχηματική και επιφανειακή και ως εκ τούτου ελάχιστα επιστημονική. Ο Πουλαντζάς δεν προσεγγίζει το «μονοπωλιακό καπιταλισμό» ξεκινώντας από το μονοπώλιο ως κατηγορία του μεμονωμένου-ατομικού κεφαλαίου. Δεν γνωρίζει, επομένως, τους μηχανισμούς σχηματισμού μονοπωλίων και συνακόλουθα, πράγμα που αποτελεί και τη σημαντικότερη πλευρά του ζητήματος, αγνοεί ότι το μονοπώλιο δεν αποτελεί την «ουσία» του σύγχρονου καπιταλισμού, αλλά ένα πιθανό και όχι μόνιμο (δηλαδή διαρκώς δημιουργούμενο και διαλυόμενο) φαινόμενο στο εσωτερικό της διαδικασίας κεφαλαιακού ανταγωνισμού (Για την κριτική των θεωριών περί «μονοπωλιακού καπιταλισμού» βλ. Μηλιός 1988, σελ. 84-114 και Μηλιός 1983).

Αντιλαμβάνεται έτσι το «μονοπωλιακό καπιταλισμό» ως «στάδιο στην αναπαραγωγή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής» (Πουλαντζάς 1981, σελ. 53). Αναζητά, λοιπόν, παντού και πάντα τα ιδιαίτερα συμφέροντα και την ιδιαίτερη οικονομική, πολιτική και ιδεολογική λειτουργία της «μονοπωλιακής αστικής τάξης», θεωρώντας ότι πρόκειται για ένα δομικό αποτέλεσμα της κυριαρχίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (κι όχι για πιθανά αποτελέσματα στο πλαίσιο μιας συγκυρίας ή ιστορικής φάσης ενός συγκεκριμένου καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού). Ταυτίζεται, έτσι, στο σημείο αυτό, με την κύρια πλευρά των αντιλήψεων του σοβιετικού μαρξισμού, κι αυτό παρά τη σωστή κριτική που άσκησε στη σοβιετική αντίληψη περί «συνχώνευσης κράτους και μονοπωλίων σε μια νέα ποιότητα» (βλ. π.χ. Πουλαντζάς 1981, σελ. 194 κ.ε.)⁷.

Στο σημείο αυτό αξίζει να υπενθυμίσουμε ότι η έννοια του τρόπου παραγωγής αναπαριστά την ειδοποιό διαφορά ενός συστήματος ταξικής κυριαρχίας και εκμετάλλευσης. Ένας τρόπος παραγωγής έχει σαν βασικό θεμέλιό του τη σχέση των κοινωνικών τάξεων (αυτών που παράγουν και αυτών που ιδιοποιούνται το πλεόνασμα αυτής της παραγωγής) με τα μέσα παραγωγής (άρα και με το παραγόμενο προϊόν), χωρίς όμως να περιορίζεται σ' αυτές μόνο τις «οικονομικές» σχέσεις. Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής για παράδειγμα, αποτελεί ακριβώς τον αιτιακό πυρήνα των συνολικών καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας (κι

όχι τις κοινωνικές σχέσεις αυτές καθαυτές), τις θεμελιώδεις κοινωνικές-ταξικές αλληλεξαρτήσεις που ορίζουν ένα σύστημα κοινωνικής εξουσίας (μια κοινωνία), σ' όλα τα κοινωνικά επίπεδα, ως καπιταλιστικό σύστημα. Εδώ, βέβαια, εμπεριέχονται και οι πολιτικές σχέσεις εξουσίας: οι σχέσεις που συγκεφαλαιώνουν τη συνολική αστική κυριαρχία και αποτυπώνονται στη συγκεκριμένη υλικότητα της καπιταλιστικής κρατικής δομής.

Με την έννοια αυτή ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής δεν περιοδολογείται σε φάσεις ή στάδια. Αντίθετα, περιοδολογείται σε ιστορικές φάσεις ή στάδια η εξέλιξη των συγκεκριμένων καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών (των κοινωνικών σχηματισμών στο εσωτερικό των οποίων είναι κυρίαρχος ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής). Δεν έχουμε, δηλαδή, να κάνουμε με μετασχηματισμούς των εσωτερικών-αναγκαίων σχέσεων («νόμων» -Μαρξ) που διέπουν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής (τον «πυρήνα» των σχέσεων εξουσίας), αλλά για την παγίωση συγκεκριμένων συσχετισμών δύναμης μέσα στην πάλη των τάξεων, που τροποποιούν τις ιστορικές μορφές της καπιταλιστικής εξουσίας: Ο βαθμός συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου, η ανάπτυξη του πιστωτικού συστήματος, οι εξωτερικές οικονομικές συναλλαγές, η διάρκεια της εργάσιμης μέρας, οι οικονομικές και αναπαραγωγικές λειτουργίες του κράτους και η αντίστοιχη διαμόρφωση των μηχανισμών του, το «κράτος πρόνοιας» και οι θεσμικές μορφές οργάνωσης της εργατικής τάξης κ.λπ. αποτελούν παράγοντες που η εξέλιξή τους σηματοδοτεί το πέρασμα των καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών από την πρώτη (που σχηματικά ονομάσαμε «καπιταλισμό της απόλυτης υπεραξίας») στην ύστερη ιστορική φάση εξέλιξής τους (τη φάση του «καπιταλισμού της σχετικής υπεραξίας», βλ. Ιωακείμογλου 1987, Μηλιός 1988, σελ. 100-108). Η εξέλιξη αυτή συμπυκνώνει την ιστορική παγίωση ενός νέου ταξικού συσχετισμού των δυνάμεων στους αναπτυγμένους καπιταλιστικούς σχηματισμούς και όχι απλά και μόνο κάποια υποτιθέμενη μόνιμη «κυριαρχία των μονοπωλίων».

Η εμμονή του Πουλαντζά στη θέση ότι οι δομές του σύγχρονου καπιταλισμού καθορίζονται από το «μονοπωλιακό» του χαρακτήρα, ότι ακόμα αυτός ο «μονοπωλιακός καπιταλισμός» αποτελεί «στάδιο στην αναπαραγωγή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής» αποδεικνύεται μόνιμη πηγή αντιφάσεων σ' όλο το έργο του. Οι αντιφάσεις αυτές είναι ιδιαίτερα έντονες στο Οι κοινωνικές τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό, που αποτελεί μελέτη για το «μονοπωλιακό καπιταλισμό». Στο πλαίσιο αυτού του κεφαλαίου δεν είναι, βέβαια, δυνατόν να αναφερθούμε παρά μόνο σ' ορισμένες από τις αντιφάσεις αυτές, τις οποίες θεωρούμε και τις περισσότερο χαρακτηριστικές:

α) Αντιφάσεις στον ορισμό των τάξεων:

Ο Πουλαντάς επιχειρεί να συναγάγει τη «νέα μικροαστική τάξη», δηλαδή, κατά κύριο λόγο, τις κατηγορίες των μισθωτών που δεν εντάσσονται στην εργατική τάξη και οι οποίες αποκτούν μεγάλη έκταση στους σύγχρονους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, από τη δομή και τη συνάρθρωση των τρόπων και μορφών παραγωγής που υφίστανται σ' αυτούς τους κοινωνικούς σχηματισμούς. Επειδή όμως οι φορείς αυτοί που εντάσσονται στη «νέα μικροαστική τάξη» δεν ανάγονται στην κεφαλαιακή σχέση καθαυτή (δεν είναι ούτε καπιταλιστές ούτε εργάτες), αλλά ούτε και στη μορφή της απλής εμπορευματικής παραγωγής (δεν είναι αυτοαπασχολούμενοι), ο Πουλαντζάς τους θεωρεί αποτελέσματα του «μονοπωλιακού καπιταλισμού». Ας παρακολουθήσουμε την επιχειρηματολογία του στην πρώτη γραφή του πρώτου κεφαλαίου του Οι τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό («Οι κοινωνικές τάξεις και η διευρυνόμενη αναπαραγωγή τους») που κυκλοφόρησε για πρώτη φορά ως άρθρο στα γαλλικά το 1972 και στα αγγλικά το 1973 («Les classes sociales», in L' homme et la societe No 24-24, 4.-9./72):

«Εάν εξετάσει κανείς αποκλειστικά τους τρόπους παραγωγής (...), τότε περιέχει κάθε τρόπος παραγωγής δυο τάξεις (...). Όμως μια συγκεκριμένη κοινωνία, ένας συγκεκριμένος κοινωνικός σχηματισμός περιέχει περισσότερες από δυο τάξεις, και μάλιστα στο βαθμό, που συγκροτείται από περισσότερους τρόπους και μορφές παραγωγής (...) Στη σημερινή Γαλλία για παράδειγμα οι δύο κύριες τάξεις είναι η αστική τάξη και το προλεταριάτο. Ταυτόχρονα όμως υπάρχει η παραδοσιακή μικροαστική τάξη, (...) η νέα μικροαστική τάξη, η οποία εξαρτάται από τη μονοπωλιακή μορφή του καπιταλισμού (...))» (Poulantzas 1973, σελ. 33).

Όπως είναι προφανές, η «μονοπωλιακή μορφή του καπιταλισμού» δεν μπορεί να καταχωρηθεί στους μη καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής. Εκτός αυτού, οι μηχανικοί και

οι τεχνικοί της παραγωγής, ως διακριτοί φορείς τόσο από την εργατική τάξη όσο και από τους καπιταλιστές-ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής, δεν εφευρέθηκαν κατά το λεγόμενο «μονοπωλιακό στάδιο» του καπιταλισμού. Εμφανίστηκαν μαζί με τη μεγάλη βιομηχανία.

Η αντίφαση παύει να υπάρχει αν λάβουμε υπόψη μας ότι ο (καπιταλιστικός) τρόπος παραγωγής - στο εξής: (Κ)ΤΠ - αναφέρεται αποκλειστικά στον «πυρήνα» των σχέσεων εξουσίας, στο εσωτερικό των οποίων ορίζονται οι τάξεις. Πιο συγκεκριμένα, οι τάξεις συγκροτούνται ως αποτέλεσμα τόσο της διευρυμένης αναπαραγωγής των θέσεων (και λειτουργιών) που προσιδιάζουν στον καπιταλιστικό καταμερισμό εργασίας, όσο και της διευρυμένης αναπαραγωγής των φορέων που θα καταλάβουν αυτές τις θέσεις. Ο ΚΤΠ αναφέρεται όμως μόνο στον πυρήνα αυτής της διαδικασίας, στην κυρίαρχη όψη της: στη διευρυμένη αναπαραγωγή των θέσεων και λειτουργιών στον κοινωνικό (καπιταλιστικό) καταμερισμό εργασίας. Εδώ πραγματικά υπάρχουν μόνο δυο ειδών κοινωνικές θέσεις και λειτουργίες: αυτές του κεφαλαίου και αυτές της εργασίας.

Στους υπαρκτούς κοινωνικούς σχηματισμούς, όμως, η αστική τάξη έχει εκχωρήσει ορισμένες από τις λειτουργίες που ανάγονται στην άσκηση της εξουσίας της, δηλαδή ορισμένες από τις «λειτουργίες του κεφαλαίου» σε φορείς που δεν ανήκουν στην αστική τάξη και οι οποίοι μάλιστα υπόκεινται συχνά σε άμεση καπιταλιστική εκμετάλλευση (λειτουργίες που διασφαλίζουν την εξαγωγή της υπεραξίας όπως π.χ. επίβλεψη-επιτήρηση-έλεγχος της παραγωγικής διαδικασίας, ή λειτουργίες που διασφαλίζουν τη συνοχή της καπιταλιστικής εξουσίας, όπως π.χ. η κρατική καταστολή). Προϊόν της αντιφατικής αυτής όψης των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας στο εσωτερικό των υπαρκτών κοινωνικών σχηματισμών (σχηματικά: λειτουργίες του κεφαλαίου ανατίθενται σε φορείς που δεν ανήκουν στην αστική τάξη αλλά στις εκμεταλλεζόμενες τάξεις) είναι η νέα μικροαστική τάξη.

Στο Οι κοινωνικές τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό ο Πουλαντζάς έχει απαλείψει τη φράση «η νέα μικροαστική τάξη, εξαρτάται από τη μονοπωλιακή μορφή του καπιταλισμού (...)», χωρίς όμως και πάλι να αποφύγει την αντιφατικότητα της ανάλυσής του. Θεωρεί ότι τη «νέα μικροαστική τάξη» αποτελούν κατά κύριο λόγο οι «μισθωτοί μη-παραγωγικοί εργαζόμενοι» (βλ. Πουλαντζάς 1981 σελ. 255 κ.ε.) στηριζόμενος σε μια λανθασμένη αντίληψη για τη διάκριση ανάμεσα στην παραγωγική και τη μη παραγωγική εργασία. (Για την κριτική της αντίληψης αυτής βλ. Σταμάτης 1989-α και 1989-β).

β) Αντιφάσεις στην ανάλυση των κρατικών μηχανισμών και των σχέσεων κομματικής αντιπροσώπευσης:

Η αντίληψη σχετικά με το «μονοπωλιακό καπιταλισμό» δημιουργεί σημαντικές αντιφάσεις και στην προσπάθεια του Πουλαντζά να αναλύσει τους κρατικούς μηχανισμούς και τη λειτουργία τους. Ολόκληρες αναλύσεις, που συνάγονται σωστά από την κεφαλαιακή σχέση αναιρούνται στη συνέχεια όταν υπεισέρχεται το ζήτημα του «μονοπωλιακού καπιταλισμού». Στο Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις για παράδειγμα, ο Πουλαντζάς δείχνει, κατά τη γνώμη μου σωστά, ότι στους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς το οικονομικό επίπεδο κατέχει όχι μόνο τον σε τελευταία ανάλυση προσδιοριστικό ρόλο, αλλά και τον κυρίαρχο ρόλο: Καθορίζει και νομιμοποιεί τις μορφές άσκησης της πολιτικής εξουσίας (βλ. Πουλαντζάς 1975, τ. α', σελ. 36 κ.ε.). Στη συνέχεια όμως της ανάλυσης αυτής ο Πουλαντζάς θα υποστηρίξει: «Στον Κ.Τ.Π. και σ' έναν κεφαλαιοκρατικό σχηματισμό, όπου το οικονομικό στοιχείο κατέχει γενικά τον κυρίαρχο ρόλο, διαπιστώνουμε την κυριαρχία μέσα στο ιδεολογικό στοιχείο του νομικο-πολιτικού χώρου: ωστόσο πιο συγκεκριμένα (; - Γ.Μ.), στο στάδιο του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού, στο οποίο ο κυρίαρχος ρόλος ανήκει στο πολιτικό στοιχείο (; -Γ.Μ.), η οικονομική ιδεολογία -που ο 'τεχνοκρατισμός' είναι μια από τις όψεις του- είναι αυτή που τείνει να γίνει ο κυρίαρχος χώρος της κυρίαρχης ιδεολογίας» (Πουλαντζάς 1975, τ. β', σελ. 45).

Όμως, εξίσου σχηματική και αδιέξοδη είναι και η προσπάθεια του Πουλαντζά να παρουσιάσει κάθε κρατικό μηχανισμό και κάθε αστικό κόμμα ως «έδρα» της «μονοπωλιακής», ή, αντίστοιχα, της μη-μονοπωλιακής μερίδας της αστικής τάξης: Γράφει για παράδειγμα στο Φασισμός και δικτατορία: «Έτσι, παρά το γεγονός ότι μια τάξη ή ένα τμήμα τάξης διατηρεί, γενικά, την ηγεμονία, η πολιτική εξουσία των άλλων τάξεων ή τμημάτων που 'συμμετέχουν στο άρχον συγκρότημα' δημιουργεί διάφορες αναντιστοιχίες στους κρατικούς μηχανισμούς (...) Είναι, λοιπόν, δυνατό, μέσα στους ιδεολογικούς κρατικούς

μηχανισμούς (ή σ' ορισμένους απ' αυτούς) και στον κρατικό μηχανισμό, διαφορετικές τάξεις ή τμήματα τάξεων να κατέχουν την εξουσία» (Πουλαντζάς 1975-α, σελ. 421-22). «Στις 'ομαλές' μορφές καπιταλιστικού κράτους, και στο πλαίσιο του εκλογικού συστήματος, τα πολιτικά κόμματα είναι κρατικοί μηχανισμοί (...) Ο ιδιαίτερος ρόλος των κομμάτων στην εναλλαγή της εξουσίας παραμένει, λίγο ή πολύ, περιορισμένος: προσδιορίζεται πάντα από την εξουσία της ηγεμονικής τάξης ή τμήματος τάξης στο σύνολο του κρατικού μηχανισμού» (Πουλαντζάς 1975-α, σελ. 446).

Ακόμα και αν αγνοήσουμε το γεγονός ότι, όπως έδειξε ο Αλτουσέρ (1987), τα πολιτικά κόμματα δεν αποτελούν ιδιαίτερους ιδεολογικούς μηχανισμούς, αλλά συστατικά μέρη του πολιτικού ιδεολογικού μηχανισμού του αστικού κράτους (του κοινοβουλευτικού συστήματος), ο ρόλος των κρατικών μηχανισμών και των κομμάτων δεν καθορίζεται από το ποια «μερίδα της αστικής τάξης» κυριαρχεί στο εσωτερικό τους, αλλά από το πώς ασκείται η καπιταλιστική εξουσία πάνω στις λαϊκές τάξεις. Καθορίζεται δηλαδή από την παρουσία των λαϊκών τάξεων, μ' άλλα λόγια από την πάλη των τάξεων στο εσωτερικό των κρατικών (ιδεολογικών) μηχανισμών και των κομμάτων.

Αν η θέση αυτή είναι προφανής για κρατικούς ιδεολογικούς μηχανισμούς όπως π.χ. η εκπαίδευση, ή τα μέσα ενημέρωσης, δεν είναι ίσως κατανοητή σε αναφορά με τον πολιτικό ιδεολογικό μηχανισμό (το κοινοβουλευτικό σύστημα «αντιπροσώπευσης») και ειδικότερα τα αστικά κόμματα. Στο τελευταίο αυτό ζήτημα, λοιπόν, θα επιμείνουμε.

Στο πλαίσιο του «αντιπροσωπευτικού» κοινοβουλευτικού συστήματος τα πολιτικά κόμματα αποτελούν μόνο με τη μεταφορική έννοια του όρου τους εκπροσώπους των κυρίαρχων τάξεων. Ο πραγματικός εκπρόσωπος των κυρίαρχων τάξεων είναι το αστικό κράτος ως όλον. Τα αστικά κόμματα, ή καλύτερα το αστικό κοινοβουλευτικό σύστημα αποτελεί απλώς ένα τμήμα αυτού του κράτους, επιτελεί μια επιμέρους λειτουργία στα πλαίσιά του: Την οργάνωση της λαϊκής «αντιπροσώπευσης», την αναπαραγωγή της συναίνεσης στην αστική πολιτική (και κοινωνική) κυριαρχία, μέσα από την «κοινοβουλευτικοποίηση» των διαφορετικών κοινωνικών και πολιτικών πρακτικών και αιτημάτων και την ενσωμάτωσή τους στα πλαίσια της αστικής-κρατικής στρατηγικής.

Το κοινοβουλευτικό «φιλτράρισμα» των διαφορετικών ταξικών πρακτικών (δηλαδή των πρακτικών όχι μόνο της αστικής τάξης και των συμμάχων της, αλλά και της εργατικής τάξης και των συμμάχων της) κάνει έτσι δυνατή την «αντιπροσώπευσή» τους μέσα στο κράτος, επιτρέπει δηλαδή τελικά την υποταγή τους στο γενικό κεφαλαιοκρατικό συμφέρον.

Τα αστικά πολιτικά κόμματα και προγράμματα δεν διαφοροποιούνται επομένως μεταξύ τους επειδή «εκπροσωπούν» διαφορετικά τμήματα ή μερίδες των κυρίαρχων τάξεων, αλλά γιατί προωθούν και αποτυπώνουν ένα διαφορετικό τύπο «αντιπροσώπευσης» των αντιφατικών συμφερόντων των κυριαρχούμενων τάξεων στο εσωτερικό του γενικού αστικού συμφέροντος. Έτσι άλλωστε μπορούν να οριστούν και τα συμφέροντα των επιμέρους κεφαλαιοκρατικών μερίδων: ως σχετικά διαφοροποιημένες εκδοχές οργάνωσης και άσκησης της εξουσίας πάνω στις κυριαρχούμενες τάξεις. Η κύρια πλευρά των πραγμάτων δεν είναι όμως αυτά τα επιμέρους καπιταλιστικά συμφέροντα, αλλά η κοινοβουλευτική οργάνωση της λαϊκής «αντιπροσώπευσης» ως διαδικασία της πάλης των τάξεων.

Η πολιτική παρέμβαση λοιπόν των λαϊκών τάξεων αποτελεί το καθοριστικό στοιχείο που κρίνει όχι μόνο το ποια αστική στρατηγική θα επικρατήσει, αλλά πολύ περισσότερο, πώς θα διαμορφωθεί τελικά και πώς θα διατυπωθεί η κάθε αστική στρατηγική. Αυτό μάλιστα δεν ισχύει μόνο σήμερα, με τη διαμόρφωση του τυπικού «αντιπροσωπευτικού» κοινοβουλευτικού κράτους. Ίσχυε εξίσου και κατά την περίοδο της «περιορισμένης αντιπροσώπευσης», αφού πάντοτε, ανεξάρτητα από το συγκεκριμένο θεσμικό πλαίσιο, η πολιτική πρακτική των κυριαρχούμενων τάξεων εγγράφεται, με περισσότερο ή λιγότερο άμεσο (άρα και «φανερό» και «προβλέψιμο») τρόπο, στο εσωτερικό του αστικού κράτους και των μηχανισμών του.

Μπορούμε, λοιπόν, να πούμε συμπερασματικά, ότι η οποιαδήποτε αστική στρατηγική, ανεξάρτητα από το αν έχει ως φορέα ένα συγκεκριμένο κόμμα ή εδράζεται κυρίως στο εσωτερικό κάποιου κρατικού ιδεολογικού μηχανισμού, μπορεί να γίνει αντιληπτή μόνο σε συνάρτηση με τον ιδιαίτερο τρόπο οργάνωσης της κυριαρχίας πάνω τις λαϊκές τάξεις, την οποία αυτή η στρατηγική προωθεί και συνεπάγεται. Έτσι, το αν σε ορισμένες

περιπτώσεις μια συγκεκριμένη αστική στρατηγική συνδέεται προνομιακά με τα ιδιαίτερα συμφέροντα μιας επιμέρους αστικής μερίδας (πράγμα που δεν συμβαίνει αναγκαστικά σε κάθε περίπτωση), αυτό δεν μπορεί να θεωρηθεί παρά ως ένα ειδικό αποτέλεσμα της συγκυρίας της πάλης των τάξεων: της συγκεκριμένης, δηλαδή, παρουσίας των λαϊκών τάξεων στην κοινωνία και στους κρατικούς μηχανισμούς.

Η εμμονή του Πουλαντζά, σε αντίθεση με όσα υποστηρίξαμε παραπάνω, στην αντίληψη ότι ο κάθε κρατικός μηχανισμός και το κάθε κόμμα αποτελεί την «έδρα» μιας ιδιαίτερης μερίδας του κεφαλαίου θα τον οδηγήσει, στο τελευταίο του βιβλίο, στο να θεωρήσει ότι η Δεξιά, που κατείχε την εποχή εκείνη για ερκετές δεκαετίες, στη Γαλλία, την Ελλάδα κ.λπ, την κυβερνητική εξουσία, επιτελούσε το ρόλο ενός «κρατικού κόμματος», δηλαδή, διασφάλιζε τη συνοχή του καπιταλιστικού κράτους και την ηγεμονία του «μονοπωλιακού κεφαλαίου»: «Επομένως, ένα κυρίαρχο κρατικό κόμμα γίνεται αναγκαίο, το οποίο δίπλα στο ρόλο του ως μίαντας μεταβίβασης γραφειοκρατικών αποφάσεων στη βάση, αναλαμβάνει ένα επιπλέον ρόλο, και συγκεκριμένα να ενοποιεί και να ομογενοποιεί την κρατική διοίκηση, να ελέγχει και να προωθεί τη συνοχή ανάμεσα στους πολλαπλούς κλάδους και υπομηχανισμούς της (...), να εξασφαλίζει την αφοσίωσή της στις κορυφές της εκτελεστικής εξουσίας» (Πουλαντζάς 1982, σελ. 335-336).

Η απομάκρυνση αυτού του «κρατικού κόμματος» από την κυβερνητική «εξουσία» θα σήμαινε, λοιπόν, σύμφωνα με τον Πουλαντζά, την απαρχή της διαδικασίας «αμφισβήτησης της ηγεμονίας του μονοπωλιακού κεφαλαίου», κ.λπ, κ.λπ.

Όμως, ας το ξαναπούμε: Όχι ένα επιμέρους κόμμα, αλλά το συνολικό κοινοβουλευτικό σύστημα προσδένει τις λαϊκές τάξεις στην «πολιτική τάξη» της καπιταλιστικής εξουσίας. Όχι ένα επιμέρους κόμμα, αλλά το καπιταλιστικό κράτος ως όλον αποτελεί το πραγματικό «κόμμα», τον πραγματικό «εκπρόσωπο» του κεφαλαίου, συμπυκνώνει πολιτικά την καπιταλιστική εξουσία. Γιαυτό και οι «οραματισμοί», αλλά και οι απόπειρες όλων των μεταρρυθμιστικών πολιτικών φορέων, από την εποχή ακόμα του Μαρξ, να «κατακτήσουν» την κυβερνητική «εξουσία» για να μετασχηματίσουν και να «κοινωνικοποιήσουν» το κράτος, δεν απέφεραν παρά την «κρατικοποίηση» των οραματιστών και την «προσγείωση στο ρεαλισμό» των οραμάτων. Εκτός και αν ως «κοινωνικοποίηση» και μετασχηματισμό του κράτους θεωρήσουμε τη σοσιαλδημοκρατική εκδοχή της καπιταλιστικής κυριαρχίας.

Τελειώνοντας αυτή την παράγραφο αξίζει να επισημάνουμε, ότι αν η αντίληψη του Πουλαντζά σχετικά με το «μονοπωλιακό καπιταλισμό», αποτέλεσε στα πρώιμα έργα του μια μόνιμη πηγή αντιφάσεων, στο τελευταίο βιβλίο του μοιάζει να εντάσσεται με απόλυτα αρμονικό τρόπο στις «νέες» του αντιλήψεις περί κράτους, εξουσίας και «μετάβασης στο σοσιαλισμό». Μπορούμε, λοιπόν, να υποθέσουμε, ότι αυτή η αντίληψη σχετικά με το «μονοπωλιακό καπιταλισμό» αποτέλεσε έναν από τους ιδεολογικούς παράγοντες που οδήγησαν στη θεωρητική (και πολιτική) μεταστροφή του.

Υστερόγραφο

Η ανάλυση που προηγήθηκε έδειξε ότι και στην περίπτωση του έργου του Πουλαντζά (όπως άλλωστε στο έργο του Κορδάτου, ή του Μάξιμου, υπό διαφορετικούς ανά περίπτωση όρους) μπορούμε να διαπιστώσουμε μια ασυνέχεια: Πρόκειται για ένα θεωρητικό έργο που δεν είναι ενιαίο, αλλά αντίθετα διασχίζεται από μια θεωρητική τομή, η οποία συμβαδίζει με μια αντίστοιχη μεταστροφή των πολιτικών θέσεων του Πουλαντζά.

Όμως, ούτε και στο πριν από τη θεωρητική τομή έργο του Πουλαντζά (πολύ περισσότερο στο μετά την τομή έργο του) λείπουν οι αντιφάσεις. Σημαίνει μήπως αυτό ότι το έργο του Πουλαντζά δεν έχει σήμερα πλέον ενδιαφέρον για τους κοινωνικούς επιστήμονες και τους μαρξιστές; Κατηγορηματικά όχι, και αυτό νομίζω πως μπορεί να είναι και το βασικό μας συμπέρασμα: Το έργο του Πουλαντζά θέτει καίρια θεωρητικά και πολιτικά ερωτήματα, εκεί που άλλες αναλύσεις απλώς επαναπαύονται στους κοινούς τόπους της κυρίαρχης ιδεολογίας. Στα ερωτήματα αυτά, ακόμα και αν δεν απάντησε πάντα ο ίδιος με ολοκληρωμένο τρόπο, οι μαρξιστές και οι αριστεροί (το κίνημα της Αριστεράς) έχουν «καθήκον» να απαντήσουν.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ 6

1. Ήδη το 1969, στο τεύχος Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου του New Left Review, ο Πουλαντζάς είχε χρησιμοποιήσει την (ακόμα τότε αδημοσίευτη) ανάλυση του Αλτουσέρ σχετικά με τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους για να ασκήσει κριτική στον R. Miliband. Βλ. New Left Review, τ. 58, «The Problem of the Capitalist State». Το άρθρο δημοσιεύθηκε στα ελληνικά στη συλλογή, Πουλαντζάς/Μίλμπαντ/Φάου 1977.

2. Χαρακτηριστική είναι η ανταπάντηση του Πουλαντζά στον Μίλμπαντ (στο: Πουλαντζάς/Μίλμπαντ/Φάου 1977, σελ. 59-91, α' δημοσίευση στα αγγλικά το 1976), η οποία, παρά τις όποιες διαφοροποιήσεις, εμπνέεται από τη «λογική» του Στοιχεία αυτοκριτικής του Αλτουσέρ (1974, ελληνικά εκδ. «Πολύτυπο», Αθήνα 1983).

3. Τις θέσεις αυτές, είχαν, βέβαια, διατυπώσει ο Αλτουσέρ και οι συνεργάτες του ήδη στις αρχές της δεκαετίας του 1970, χωρίς όμως τότε η θεωρητική παρέμβασή τους να συνιστά άμεση πολιτική παρέμβαση στην εσωκομματική συγκυρία. Χαρακτηριστικά το 1972 ο Αλτουσέρ επισήμαινε ότι η ιδεολογία του «παραγωγισμού» και του «οικονομισμού», όπως και η ιδεολογία του «ανθρωπισμού» είναι κοινή σε Δύση και Ανατολή, και συνιστά τον αντίποδα της ιδεολογίας της εργατικής εξουσίας: «Ο ανθρωπισμός παραμένει ανθρωπισμός με τους σοσιαλδημοκρατικούς του τόνους, όχι στην πάλη των τάξεων και στην κατάργησή της με την απελευθέρωση της εργατικής τάξης, αλλά στην υπεράσπιση των Δικαιωμάτων του ανθρώπου, της ελευθερίας και της δικαιοσύνης, δηλαδή την απελευθέρωση ή την ολοκλήρωση της 'προσωπικότητας', σκέτης ή 'ακέραιας'. Ο οικονομισμός παραμένει οικονομισμός κάτω π.χ. από την έξαρση της ανάπτυξης των παραγωγικών Δυνάμεων, της 'κοινωνικοποίησής' τους (ποιας απ' όλες;), της 'επιστημονικοτεχνικής επανάστασης', της 'παραγωγικότητας' κλπ. Μπορούμε όμως να κάνουμε σύγκριση; Ναι. Και ν' ανακαλύψουμε τι είναι εκείνο που επιτρέπει, πριν όπως και μετά, να προσδιορίσουμε σαν αστικό το ιδεολογικό ζευγάρι οικονομισμός/ανθρωπισμός και τις πρακτικές του: είναι η υπεκφυγή από εκείνο που δεν συζητιέται ούτε στον οικονομισμό ούτε στον ανθρωπισμό, η υπεκφυγή από τις σχέσεις παραγωγής και την πάλη των τάξεων. (...) Η αστική τάξη, στην ιδεολογία της, καλά κάνει και παρασιωπά τις σχέσεις παραγωγής και την πάλη των τάξεων, για να εξάρει την 'ανάπτυξη' και την 'παραγωγικότητα' την ίδια ώρα που εξαιρεί τον Άνθρωπο και την ελευθερία (...) Όμως, τα εργατικά Κόμματα, πριν από την Επανάσταση, ή και μετά, να παρασιωπούν (ή να ημι-παρασιωπούν) κι αυτά τις σχέσεις παραγωγής και την πάλη των τάξεων και τις συγκεκριμένες μορφές της (Λένιν: στη 'μετάβαση' από τον καπιταλισμό στον κομμουνισμό, οι τάξεις υφίστανται, η πάλη των τάξεων υφίσταται, αλλά κάτω από νέες μορφές), για να εξάρουν εν συνδυασμό και τις παραγωγικές δυνάμεις και τον Άνθρωπο, αυτό είναι άλλη υπόθεση!» (Αλτουσέρ, 1977, σελ. 114-115).

4. Μια ανάλογη συγκυρία συζήτησης γύρω από τα ζητήματα της στρατηγικής της Αριστεράς είχε διαμορφωθεί στην Ελλάδα, την Ισπανία, την Πορτογαλία, αλλά και τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες την περίοδο που κυκλοφόρησε το πρότελευταίο βιβλίο του Πουλαντζά (Η κρίση των δικτατοριών, 1975), με αφορμή την κατάρρευση των δικτατοριών στη Ν. Ευρώπη, αλλά και το πρόσφατο, τότε, πραξικόπημα στη Χιλή (1973). Και το Η κρίση των δικτατοριών αποτέλεσε, όπως θα δούμε, απόπειρα παρέμβαση του Πουλαντζά στην πολιτική συγκυρία της Αριστεράς.

5. Εντούτοις, σ' ένα σημείο της επιχειρηματολογίας του ο Πουλαντζάς υποχρεώνεται να υποστηρίξει: «Εδώ προφανώς υπάρχει μια σειρά από κρατικές λειτουργίες, π.χ. η κοινωνική ασφάλιση, οι οποίες κατά κανένα τρόπο δεν μπορούν να αναχθούν στην πολιτική κυριαρχία» (Poulantzas 1978, σελ. 11). Στην πασίγνωστη αυτή προβληματική έχει απαντήσει επανειλημμένα η μαρξιστική ανάλυση: Κρατικές λειτουργίες όπως η εκπαίδευση, η κοινωνική ασφάλιση, κ.λπ. αποτελούν προϋποθέσεις και συνιστώσες της διαδικασίας αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης, και ως τέτοιες εντάσσονται στους γενικούς όρους διευρυμένης αναπαραγωγής των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας. Έτσι, παρότι αποτελούν αποτελέσματα της ιστορικής διαδικασίας της πάλης των τάξεων, αποτελούν επίσης σήμερα απαραίτητα στοιχεία της καπιταλιστικής «πολιτικής κυριαρχίας».

6. Στην πραγματικότητα, και σε ό,τι αφορά τουλάχιστον την ελληνική περίπτωση, ο Πουλαντζάς δεν κάνει τίποτε άλλο από το να υιοθετεί την αυθόρμητη λαϊκή-αριστερή ιδεολογία της εποχής, που κυριαρχούσε σ' όλες σχεδόν τις αριστερές οργανώσεις, και η οποία επιχειρούσε να ερμηνεύσει τις πολιτικές εξελίξεις με βάση την υποτιθέμενη σύγκρουση ανάμεσα στην «αμερικανόδουλη» και την «ευρωπαϊόφιλη» αστική τάξη.

7. Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, που ο Πουλαντζάς υιοθετεί τις τριτοκοσμικές αντιλήψεις σχετικά με τις σχέσεις «μητρόπολης-περιφέρειας». Στο Οι κοινωνικές τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό γράφει: «Οι σημερινές μορφές αυτής της εξάρτησης, δηλαδή η ‘ανάπτυξη της υπανάπτυξης’, η περιφερειακή εκβιομηχάνιση και το μπλοκάρισμα της οικονομίας, η εσωτερική εξάρθρωση των κοινωνικών σχέσεων κλπ. έχουν μελετηθεί πλατιά τα τελευταία χρόνια». (Στη συνέχεια παραπέμπει σε εργασίες των Amin, Faletto, dos Santos, Marini, Cardoso κ.ά., στο: Πουλαντζάς 1981, σελ. 57). Για την κριτική των απόψεων αυτών βλ. Μηλιός 1983-α και 1983-β. Για την κριτική των απόψεων του Πουλαντζά περί εξάρτησης βλ. Μηλιός 1988 σελ. 148-160.

Επίλογος

Η περιήγησή μας στο έργο τεσσάρων από τους σημαντικότερους Έλληνες μαρξιστές κάνει για μια ακόμα φορά σαφές ότι η ιστορία της μαρξιστικής θεωρίας είναι πάντοτε ιστορία ιδεολογικών και θεωρητικών αγώνων: Αγώνων από τη μια για την κριτική των κυρίαρχων καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας και της κυρίαρχης αστικής ιδεολογίας και από την άλλη για την για να εξασφαλιστεί η επιστημονική και θεωρητική συνέπεια της μαρξιστικής ανάλυσης, απέναντι στις διαφορετικές και κατά τεκμήριο «αντίπαλες» μαρξιστικές προσεγγίσεις.

Η αδιάκοπη «εσωτερική διαμάχη» στο πλαίσιο του μαρξισμού είναι τόσο επίμονη και ισχυρή, που διασχίζει συχνά το έργο ενός και του αυτού μαρξιστή θεωρητικού (Κορδάτος, Μάξιμος, Πουλαντζιάς ...), αναπαράγει στο εσωτερικό του αντιφάσεις, μεταστροφές, συσσωματώσεις λογικά ασύμβατων θεωρητικών θέσεων. Σε τελευταία ανάλυση, δεν αποτελεί παρά μια έκφανση της σύγκρουσης του μαρξισμού με την κυρίαρχη ιδεολογία, μια που η τελευταία διαρκώς αναπαράγεται, υπό μετασχηματισμένες μορφές, στο εσωτερικό του μαρξισμού.

Σε όλες τις περιπτώσεις που εξετάσαμε, η ανάδυση τέτοιων θεωρητικών αντιφάσεων και μεταστροφών είναι στενά συνυφασμένη με την εξέλιξη των πολιτικών και ιδεολογικών συσχετισμών δύναμης τόσο στο επίπεδο της κοινωνίας, όσο και στο εσωτερικό της Αριστεράς. Πιο συγκεκριμένα, η έκβαση των θεωρητικών διαμαχών μοιάζει να επηρεάζεται καταλυτικά από τη θέση ισχύος που καταλαμβάνει κάθε μαρξιστικό ρεύμα στην κοινωνία και την Αριστερά, πλέον όχι ως θεωρητική ανάλυση αλλά ως ιδεολογία μαζών.

Μετά την εκτόνωση των επαναστατικών κινημάτων του τέλους της δεκαετίας του 1960 και των αρχών της δεκαετίας του 1970, η ενίσχυση των «μεταρρυθμιστικών» στρατηγικών στο εσωτερικό των λαϊκών κινημάτων και της Αριστεράς ενίσχυσε επίσης αποφασιστικά και τις αντίστοιχες θέσεις και αναλύσεις στο επίπεδο της θεωρίας. Κάτι αντίστοιχο μπορούμε να διαπιστώσουμε και για την περίοδο του Μεσοπολέμου, μετά τη διάψευση των επαναστατικών επαγγελιών και την ήττα των επαναστατικών κινημάτων στη Δυτ. Ευρώπη, κατά την πρώτη περίοδο μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Τα συμπεράσματα αυτά μας επιτρέπουν να αντιληφθούμε τους μετασχηματισμούς, που έλαβαν χώρα στην ελληνική Αριστερά κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες, ως μια διαδικασία ήττας του μαρξισμού-ως-ιδεολογίας-μαζών.

Μέχρι την πτώση της δικτατορίας ο σοβιετικός μαρξισμός στη χώρα μας μπορούσε να διατηρεί μια ριζοσπαστική-«ανατρεπτική» πολιτική φυσιογνωμία, μέσα από την αμφισβήτηση του «κράτους των εθνικοφρόνων», του αυταρχικού-αντικομμουνιστικού δηλαδή κράτους που προέκυψε από τον εμφύλιο πόλεμο.

Η μεταπολίτευση του 1974 αποτέλεσε τομή για την ιστορία της μεταπολεμικής Ελλάδας, καθώς έθεσε οριστικά τέρμα στο αντικομμουνιστικό «κράτος των εθνικοφρόνων» (Μηλιός 1982). Στη νέα συγκυρία, η παραδοσιακή Αριστερά (ο θεματοφύλακας του σοβιετικού μαρξισμού) αποτελεί απλώς μια «προοδευτική» εναλλακτική λύση διαχείρισης του συστήματος, όμορη με το δυναμικά ανερχόμενο ΠΑΣΟΚ. Το εξαγγελλλόμενο αργό και σταδιακό πέρασμα στο σοσιαλισμό, που θα περιελάμβανε εκείνους τους απίθανους «σταθμούς» της «Νέας Δημοκρατίας», της «αντιμονοπωλιακής Δημοκρατίας» κ.ο.κ., υστερούσε σε ριζοσπαστικότητα από τις αντίστοιχες εξαγγελίες του ΠΑΣΟΚ, ενώ και οι δύο πολιτικοί χώροι αυτοακύρωναν τις όποιες σοσιαλιστικές ρητορείες τους, μέσα από τα ιδεολογήματα της «εξάρτησης» και «υπανάπτυξης» του ελληνικού καπιταλισμού. Σύμφωνα με τα πορίσματα της αντίληψης αυτής, ο σοσιαλισμός θα καταστεί τότε μόνο δυνατός, όταν ολοκληρωθεί ο «μετασχηματισμός» της «οικονομικής ανάπτυξης» και της «εθνικής ανεξαρτησίας», μετασχηματισμός που απαιτεί να αναλάβουν τη διακυβέρνηση της χώρας «οι προοδευτικές δυνάμεις».

Με δυο λόγια, οι αναλύσεις σχετικά με την «καθυστέρηση» και την «εξάρτηση» του ελληνικού καπιταλισμού, το θεωρητικό «ευαγγέλιο» τόσο του «σοβιετικού μαρξισμού» όσο και του ΠΑΣΟΚ, τεκμηριώναν την (υποτιθέμενη) «ελληνική ιδιομορφία», που στην ουσία της συνίστατο στο (υποτιθέμενο) ανεπίκαιρο της αντικαπιταλιστικής στρατηγικής, και την προτεραιότητα της «οικονομικής ανάπτυξης». Ο μαρξισμός-ως-ιδεολογία-μαζών συρρικνωνόταν έτσι σε ένα πρόγραμμα ενίσχυσης του ελληνικού κράτους στο διεθνές περιβάλλον και αναδιανομής του εισοδήματος προς όφελος των μισθωτών.

Το ίδιο όμως πολιτικό και ιδεολογικό πλαίσιο προωθούσε, μέχρι τις αρχές ή τα μέσα της δεκαετίας του '80 και το ΠΑΣΟΚ, το οποίο μάλιστα το 1981 ανέλαβε να υλοποιήσει ως κυβέρνηση τα οράματα της «ανάπτυξης» και της «αναδιανομής του εισοδήματος», στο υπερέραν των οποίων βρίσκεται, υποτίθεται, ο σοσιαλισμός. Η παραδοσιακή Αριστερά ανέλαβε τον άχαρο ρόλο του να υπερασπίζεται το κυβερνητικό πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ, που το τελευταίο συστηματικά αθετούσε, όταν ανέλαβε τη διακυβέρνηση της χώρας.

Στη διαδικασία ιδεολογικού μετασχηματισμού που περιγράφουμε πρωταγωνιστικό ρόλο έπαιξε μια μεγάλη μερίδα διανοούμενων στελεχών της παραδοσιακής Αριστεράς, αρχικά της «ανανεωτικής» και στη συνέχεια και της «ορθόδοξης» πτέρυγας της. Η πρόσβαση (ή η προσδοκώμενη πρόσβαση) στις ανώτερες θέσεις των κρατικών μηχανισμών (που για πρώτη φορά κατέστη δυνατή για το χώρο αυτό μετά τη μεταπολίτευση και ιδίως μετά την εκλογική νίκη του ΠΑΣΟΚ το 1981), αποτέλεσε το μηχανισμό ενσωμάτωσής τους στους κοινούς τόπους της κυρίαρχης ιδεολογίας.

Η ιδεολογική μετάλλαξη του κόσμου της Αριστεράς συνέπεσε με τη φάση της ολομέτωπης (οικονομικής, πολιτικής, ιδεολογικής) και εν πολλοίς νικηφόρας επίθεσης των κυρίαρχων τάξεων ενάντια στις δυνάμεις της εργασίας (1986-1995). Όχι πλέον κάποια μορφή μαρξιστικής ιδεολογίας, αλλά το «κράτος πρόνοιας» και η «συναίνεση για την ανάπτυξη» αναγορεύθηκαν σε ιδεολογικά οχυρά άμυνας του εργατικού κινήματος.

Χωρίς αυτή τη μετάλλαξη της πρακτικής ιδεολογίας του κόσμου της παραδοσιακής Αριστεράς δεν θα ήταν εξάλλου δυνατόν να ερμηνεύσουμε την αδράνεια των κομματικών μηχανισμών της παραδοσιακής Αριστεράς, που επέτρεψε να γίνει πράξη ο έσχατος οπορτουνισμός των ηγεσιών το καλοκαίρι του 1989: Αυτοί που πρόβαλαν ουσιαστική αντίσταση στην προσχώρηση της παραδοσιακής Αριστεράς σε κυβέρνηση της Δεξιάς (ορισμένα επώνυμα στελέχη ή οργανώσεις διανοουμένων του ΚΚΕ) ήταν κυρίως οι (τελευταίοι) κομματικοί θεματοφύλακες του μαρξισμού.

Φτάνουμε, λοιπόν, και πάλι στο ίδιο συμπέρασμα: Η κυριαρχία των κλασικών υποσυνόλων της αστικής ιδεολογίας στην πρακτική ιδεολογία της Αριστεράς (δηλαδή η υποχώρηση του μαρξισμού) συνδέεται άμεσα με τη φάση ήττας και υποχώρησης του εργατικού και λαϊκού κινήματος.

Κλείνοντας αυτό το βιβλίο, εμείς μπορούμε να διατυπώσουμε, ξανά, το συμπέρασμα αυτό από την αισιόδοξη (για την Αριστερά) πλευρά του: Η ανάκαμψη του κινήματος, την οποία κυοφορούν οι διάσπαρτοι σήμερα, αλλά συνεχώς εντεινόμενοι κοινωνικοί αγώνες, θα επιτρέψει την επανασύνδεση του μαρξισμού με το εργατικό και λαϊκό κίνημα.

Η θέση που μόλις διατυπώσαμε κάθε άλλο παρά σημαίνει, για τους μαρξιστές διανοουμένους, ότι το μόνο που έχουν να κάνουν είναι να περιμένουν την ανάκαμψη του κινήματος. Η «εσωτερικότητα» του μαρξισμού στο εργατικό κίνημα υποδηλώνει ακριβώς ότι η σύγκρουση (η αντιπαράθεση στην κυρίαρχη ιδεολογία) δεν σταματά ποτέ. Επιπλέον, η «εσωτερικότητα» αυτή σημαίνει και κάτι άλλο: Ότι για να μπορεί ο μαρξιστής διανοούμενος να λειτουργήσει πράγματι ως μαρξιστής πρέπει προηγουμένως να έχει υιοθετήσει μια επαναστατική-προλεταριακή στάση στο πλαίσιο της πάλης των τάξεων.

Όπως σωστά επεσήμαινε αρκετά χρόνια πριν ο Louis Althusser: «Η αντίληψη αυτή στηρίζεται στο ότι είναι απολύτως απαραίτητο να έχει υιοθετήσει κανείς προλεταριακές ταξικές θέσεις προκειμένου να μπορέσει πολύ απλά να δει και να κατανοήσει τι συμβαίνει σε

μια ταξική κοινωνία. Στηρίζεται στην απλή διαπίστωση ότι (...) δεν μπορεί κανείς να δει από παντού τα πάντα. Μπορεί κανείς να διακρίνει την υφή αυτής της συγκρουσιακής πραγματικότητας μόνο αν υιοθετήσει μέσα στην ίδια τη σύγκρουση ορισμένες θέσεις και όχι κάποιες άλλες, διότι το να υιοθετήσει παθητικά κάποιες άλλες θέσεις θα σήμαινε ότι εμπλέκεται στη λογική των ταξικών ψευδαισθήσεων, η οποία πρέπει να ονομασθεί κυρίαρχη ιδεολογία. Φυσικά η προϋπόθεση αυτή αντιτίθεται σε ολόκληρη τη θετικιστική παράδοση - μέσω της οποίας η αστική ιδεολογία ερμηνεύει την πρακτική των φυσικών επιστημών (...) Ουσιαστικά, σε ολόκληρο το έργο του ο Μαρξ δεν λέει τίποτε διαφορετικό. Όταν γράφει στον επίλογο του Κεφαλαίου ότι αυτό το έργο 'εκπροσωπεί το προλεταριάτο' εξηγεί σε τελική ανάλυση ότι πρέπει να υιοθετήσει κανείς τις θέσεις του προλεταριάτου για να γνωρίσει το κεφάλαιο» (Αλτουσέρ 1991, σελ. 56).

Υπό αυτό τον όρο, ότι δηλαδή η ανάπτυξη του μαρξισμού θα στηρίζεται στην προλεταριακή τοποθέτηση των φορέων του, μπορούμε να ελπίζουμε ότι ο μαρξισμός που στο μέλλον θα συνδεθεί με το εργατικό και λαϊκό κίνημα δεν θα είναι ούτε επανάληψη ούτε παραλλαγή του «σοβιετικού μαρξισμού». Ότι ο σοσιαλισμός του μέλλοντος δεν θα είναι αυτό που υπήρξε ο «υπαρκτός σοσιαλισμός».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

(Κατάταξη σύμφωνα με το ελληνικό αλφάβητο)

- Αλεξίου, Χρ. (1987): «'Η Ψυχή'. Ένα μνημειώδες έργο συγκριτικής εθνολογίας και θρησκευολογίας», στο Διαβάζω, αριθ. 166, 22.4.87, σελ. 27-33.
- Αλτουσέρ, Λ. (1977): Απάντηση στον Τζων Λιούις, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.
- Αλτουσέρ, Λ. (1977-α): Θέσεις, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.
- Αλτουσέρ, Λ. (1978): Για τον Μαρξ, εκδ. Γράμματα, Αθήνα.
- Αλτουσέρ, Λ. (1980): Για την κρίση του μαρξισμού, εκδ. Αγώνας, Αθήνα.
- Αλτουσέρ, Λ. (1983): Στοιχεία αυτοκριτικής, εκδ. Πολύτυπο, Αθήνα.
- Althusser, L. (1985): Philosophie und spontane Philosophie der Wissenschaftler, Argument, Westberlin.
- Αλτουσέρ, Λ. (1987): «Σημείωση σχετικά με του Ιδεολογικούς Μηχανισμούς του Κράτους», Θέσεις τ. 21, σελ. 37 επ.
- Αλτουσέρ, Λ. (1991): «Για τον Μαρξ και τον Φρόυντ», Θέσεις τ. 35
- Althusser, L./Balibar, E. (1972): Das Kapital lesen, Rowohlt Verlag, Reinbeck bei Hamburg.
- Ανδρεάδης, Γ. (1987): «Ο Διόνυσος του Λεκατσά. Πρώτη προσπάθεια κριτικής παρουσίασης», στο Διαβάζω, αριθ. 166, 22.4.87, σελ. 34-41.
- Αντί, τ. 75, 9.7.77, σελ. 25 κ.ε.: Σεραφεΐμ Μάξιμος (Αφιέρωμα)
- Αξελός, Λ. (1973): «Εισαγωγή στη ζωή και το έργο του Σεραφεΐμ Μάξιμου», στο: Μάξιμος 1973, σελ. ζ' - κγ'.
- Αξελός, Λ. (1975): «Σεραφεΐμ Μάξιμος. Η ζωή, το έργο και η εποχή του», δημοσιεύεται στο Μάξιμος (1975), σελ. θ'-λβ'
- Arbeiterschulung (1930): Herausgegeben von H. Duncker, A. Goldschmidt, K.A. Wittfogel, Reprint Erlangen 1970.
- Βερναρδάκης, Α.Ν. (1990): Περί του εν Ελλάδι εμπορίου, εκδ. Καραβίας
- Βουρνάς, Τ. (1987): «Ο Λεκατσάς επιφυλλιογράφος», στο Διαβάζω, αριθ. 166, 22.4.87, σελ. 23-24.
- Γεωργούδη, Στ. (1987): «Η διαίωσιση του 'μητριαρχικού μύθου' στο έργο του Παναγή Λεκατσά», στο «Διαβάζω», αριθ. 166, 22.4.87, σελ. 42-46.
- Gayman, J.-M. (1986): «Liquidatoren» in: Kritisches Woerterbuch des Marxismus, Labica/Bensussan (Hrsg.) Bd. 4, σελ. 783-85, Berlin/W.
- Geschichte der internationalen Arbeiterbewegung in Daten (1986), Dietz Verlag, Berlin
- Δημητρίου, Μ. (1985): Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα. 1. Από τους ουτοπιστές στους μαρξιστές, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα
- Δημούλης, Δ. (1990): «Παρατηρήσεις για τα σοβιετικά συντάγματα του 1918 και του 1936», Θέσεις, τ. 33.
- Δημούλης, Δ. (1994): «Πολιτικότητα - Πολιτική - Ταξική Πολιτική. Σημειώσεις και απορίες», Θέσεις τ. 46.
- Διαβάζω (1987), δεκαπενθήμερη επιθεώρηση του βιβλίου, αριθ. 166, 22.4.87.
- Ελεφάντης, Α. (1976): Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης, Ολκός
- Θεοχαράς, Χρ. (1984): «'Αντιαυταρχική Αριστερά' - παραδοσιακή Αριστερά: τα δυο πρόσωπα της κρίσης», Θέσεις τ. 7, σ. 15-37
- Ινστιτούτο Κοινωνικών Επιστημών ΕΣΣΔ (1977): Οικονομικά προβλήματα του καπιταλισμού στη σύγχρονη εποχή, εκδ. Σύγχρονη Εποχή.
- Ιωακείμογλου, Η. (1987): Η αυθόρμητη κατεύθυνση των φαινομένων, εκδ. «Αξιός», Θεσσαλονίκη.
- ΚΚΕ (1966): Επίσημα κείμενα, τόμος Γ', ΠΛΕ
- ΚΚΕ (1968): Επίσημα κείμενα, τόμος Δ', ΠΛΕ
- ΚΚΕ (1974-Α): Επίσημα κείμενα, τόμος Α', εκδ. Σύγχρονη Εποχή
- ΚΚΕ (1974-Β): Επίσημα κείμενα, τόμος Β', εκδ. Σύγχρονη Εποχή
- ΚΚΕ (1991): Το τρίτο έκτακτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ(Κ), έκδ. Ιστορικού Τμήματος της ΚΕ του ΚΚΕ
- Κορδάτος Ι. Κ. (1927): Η Κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821, εκδ. οίκος Γ. Ι. Βασιλείου, Αθήνα
- Κορδάτος, Γ. (1954): Ο Κος Παναγής Λεκατσάς χωρίς προσωπείο, Αθήνα.
- (1957-Α): Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας τ. Α', εκδ. 20 αιώνας
- (1957-Β): Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας τ. Β', εκδ. 20 αιώνας

- (1957-Γ): Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας τ. Γ', εκδ. 20 αιώνας
- (1958-Α): Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας τ. Δ', εκδ. 20 αιώνας
- (1958-Β): Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας τ. Ε', εκδ. 20 αιώνας
- (1964): Σελίδες από την Ιστορία του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα, Ιστορ. Φιλολ. Ινστιτούτο «Γιάννης Κορδάτος»
- (1972-α): Εισαγωγή εις την ιστορίαν της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας, εκδ.Επικαιρότητα
- (1972-β): Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος, εκδ. Μπουκουμάνης
- (1972-γ): Η Κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821, εκδ. Επικαιρότητα
- (1973): Τα Αμπελάκια και ο μύθος για το συνεταιρισμό τους, εκδ. Μπουκουμάνης
- (1974-α): Η Επανάσταση της Θεσσαλομαγνησίας το 1821, εκδ. Επικαιρότητα
- (1974-β): Δημοτικισμός και Λογιοτατισμός, Δ' έκδοση, εκδ. Μπουκουμάνης
- 1981: Οι επεμβάσεις των Άγγλων στην Ελλάδα, εκδ. Επικαιρότητα
- 1983: Ο Ρήγας Φεραίος και η Βαλκανική Ομοσπονδία, εκδ. Επικαιρότητα
- (χ.χ.ε.): Μορφές του νέου Ελληνισμού, εκδ. Μπάυρον
- Κοτζιάς, Ν. (1994): «Διανόηση και εξουσία. Η περίπτωση του Κορδάτου», Θέσεις τ. 49.
- Κυρτάτας, Δ. (1982): «Η συμβολή του Μ. Ι. Φίνλεϋ στη μελέτη της δουλείας στην αρχαιότητα», Ο Πολίτης, τ. 54, σσ. 38-48.
- (1987): Δούλοι, δουλεία και δουλκοκτητικός τρόπος παραγωγής, εκδ. Ο Πολίτης
- (1987-α): Παρουσίαση του Αφιερώματος στον Λεκατσά του περιοδικού «Διαβάζω» (τ. 166), Ο Πολίτης, τ. 80.
- (1990): «Μαρξιστικές ερμηνείες του αρχαίου κόσμου χθες και σήμερα», Αντί, τ. 443, 28.7.90.
- Labica G. (1994): «Το χαμένο στοίχημα. Για την κρίση του πραγματικού μαρξισμού» Θέσεις τ. 49.
- Λεκατσάς, Π. (χ.χ.ε.): Δήμου Καταλύσεως και Τυραννίδος. Η κρίση της ελληνικής αρχαιότητας. Για την κατάλυση της Δημοκρατίας, την Ολιγαρχία και την Τυραννία, εκδ. οίκος Ιω. & Π. Ζαχαροπούλου, Αθήναι.
- (1946): Η εποποιία της πάλης των τάξεων στην αρχαία Ελλάδα. Η διαλεκτική σύνθεση της αρχαίας ελληνικής ιστορίας, βιβλιοπ. Π. Δ. Καραβάκου, Αθήνα.
- (1954): Τραγωδία ή Κωμωδία; έλεγχος του βιβλίου του Γ. Κορδάτου «Η αρχαία Τραγωδία και Κωμωδία. Ποιες είναι οι κοινωνικές ρίζες του αρχαίου θεάτρου», Αθήνα.
- (1973): Ο Λαβύρινθος. Καταγωγή και εξέλιξη ενός Τύπου Ποιητικής Μυθοπλασίας, Αθήνα.
- (1977): Ιδεοκρατία και ιστορική αιτιοκρατία. Νέες τομές για τη μελέτη της κοινωνικής ιστορίας του 4ου π.Χ. αιώνα, εκδ. Καστανιώτη.
- (1993): Έρωσ. Ερμηνεία μιας Μορφής της Προϊστορικής και Ορφικοδιονυσιακής θρησκείας, εκδ. Δίφρος, Αθήνα.
- (1994): Η Πολιτεία του Ήλιου. Η κοινοκτημονική επανάσταση των δούλων και προλετάριων της Μικρασίας 133-128 π.Χ., εκδ. Καστανιώτη.
- Λεονταρίτης, Γ.Β. (1976): Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, εκδ. Εξάντας, Αθήνα
- Λιβιεράτος, Δ. (1974): Το ελληνικό εργατικό κίνημα (1918-1923), εκδ. Καρανάσης
- (1985): Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1923-27), εκδ. Κομμούνα
- (1987): Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1927-31), εκδ. Κομμούνα
- (1994): Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1932-36), εκδ.Κομμούνα
- Μάξιμος, Σ. (1943): Θεωρητική Οικονομική» και οικονομική ακρισία. Απάντηση στον καθηγητή Ξ. Ζολώτα, εκδ. Λουκάτος, Αθήνα
- (1973): Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα
- (1974): Πρόλογος στο Λένιν: «Το δικαίωμα των εθνών για την αυτοδιάθεσή τους», εκδ. Στοχαστής, Αθήνα
- (1975): Κοινοβούλιο ή Δικτατορία;, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα
- (1976) : Το ελληνικό εμπορικό ναυτικό κατά τον XVIII αιώνα, εκδ. Στοχαστής
- (1982): «Μερικά προβλήματα από την εξέλιξη του καπιταλισμού στην Ελλάδα», στο Σπάρτακος, 1928, σσ. 10-12, & 89-91.

- (1986): «Οικονομική κρίση και γραφειοκρατική ακρισία», περιοδ. Σπάρτακος Γενάρης 1932, σελ. 6, αναδημοσιεύεται στο Σπάρτακος, Κείμενα 1930-1932, εκδ. Ουτοπία, Αθήνα 1986.
- Μάο τσε Τουνγκ (1975): Για την οικοδόμηση του σοσιαλισμού. Κριτική στον Στάλιν και την ΕΣΣΔ, εκδ. του λαού.
- Marx, K. (1974): Grundrisse der Kritik der Politischen Oekonomie, Dietz Verlag, Berlin (Ost).
- Μαρξ, Κ. (1983): Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής, εκδ. Α/συνέχεια, Αθήνα
- Μαρξ, Κ. (1985): Θεωρίες για την Υπεραξία, μέρος τρίτο, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα
- Μαρξ, Κ. (1989), Για το κράτος, εκδ. Εξάντας.
- Marx-Engels-Werke (M.E.W.) (1972): τόμοι 23 & 24, Dietz Verlag, Berlin (Ost).
- Marx-Engels-Werke (M.E.W.) (1973): τόμοι 25 & 26.1, Dietz Verlag, Berlin (Ost).
- Marx-Engels-Werke (M.E.W.) (1974): τόμοι 26.2 & 26.3, Dietz Verlag, Berlin (Ost).
- Μαστραντώνης, Τ./Μηλιός, Γ. (1983): «Η θεωρία της Αριστεράς για την εξάρτηση του ελληνικού καπιταλισμού: όρια και συνέπειες», Θέσεις τ. 2
- Μηλιός, Γ. (1979): «Η θεωρητική συνεισφορά του Ν. Πουλαντζά», Αγώνας για την κομμουνιστική ανανέωση, τ. 8, Αθήνα.
- (1982): «'Εκσυγχρονισμός' ή (και) καπιταλιστική ανάπτυξη; Η σταθεροποίηση του 'κράτους δικαίου'», Θέσεις τ. 1.
- (1983): «Μαρξισμός ή πολιτική οικονομία του μονοπωλίου;», Θέσεις, τ. 2.
- (1983-α): «Ο ιμπεριαλισμός και οι θεωρίες μητρόπολης-περιφέρειας», μέρος Α', Θέσεις, τ. 4.
- (1983-β): «Ο ιμπεριαλισμός και οι θεωρίες μητρόπολης-περιφέρειας», μέρος Β', Θέσεις, τ. 5.
- (1985): «Μονοπώλια-εξάρτηση: Το αδιέξοδο θεωρητικό σχήμα». (Εισήγηση στο Α' Πανελλήνιο Συνέδριο «Προβλήματα Σοσιαλισμού», που διοργάνωσε ο Τομέας Φιλοσοφίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και η Συντονιστική Επιτροπή Πολιτιστικών Οργανώσεων Χανίων στα Χανιά στο διάστημα 23.-25.6.1985).
- (1988): Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη, εκδ. Εξάντας
- (1989): «Ο μαρξισμός στο Μεσοπόλεμο και ο Σεφαρείμ Μάξιμος», Θέσεις, τ. 26.
- (1990-Α): «Από τη 'συντριβή της κρατικής μηχανής' στην 'κρίση και μετεξέλιξη του κράτους'. Η θεωρητική τομή στο έργο του Ν.Πουλαντζά», Θέσεις, τ. 30.
- (1990-Β): «Κρατικός σχεδιασμός και επιχείρηση στην ΕΣΣΔ. Μια πρώτη προσέγγιση στην οικονομική ανάπτυξη και τις σχέσεις εξουσίας του 'υπαρκτού σοσιαλισμού'», Θέσεις, τ. 33.
- (1992-Α): «Ο Λένιν αντιμέτωπος με το ζήτημα της καπιταλιστικής ανάπτυξης (1893-1900): Μια επίκαιρη μαρξιστική θεωρητική ανάλυση», Θέσεις, τ. 38.
- (1992-Β): «Η ιστορική μαρξιστική συζήτηση για τις οικονομικές κρίσεις (1900-1935) και η σημασία της», Θέσεις, τ. 41.
- (1994): «Η εξέλιξη των αντιλήψεων της κομμουνιστικής Αριστεράς για τον ελληνικό καπιταλισμό: Η περίπτωση του Γ. Κορδάτου», Θέσεις τ. 49.
- (1995): «Σχετικά με τη θεωρία των κοινωνικών τάξεων. (Από την Κλασική Πολιτική Οικονομία στη μαρξιστική θεωρία)», Θέσεις τ. 51.
- Μηλιός, Γ. & Ψαρράς Δ. (1980): «Η θεωρία του Ευρωκομμουνισμού: Ανανέωση (ή) (και) συνέχεια;», περιοδικό Αγώνας τ. 11, σελ. 32-40, Ιούλιος.
- Μπαλιμπάρ, Ε. (1978): Για τη δικτατορία του προλεταριάτου, Οδυσσεάς
- Balibar, E. (1986): «'Κρίση του μαρξισμού', επικαιρότητα του μαρξισμού», Θέσεις τ. 6.
- Balibar, E. (1990): «Για την κρίση του μαρξισμού», Θέσεις, τ. 31.
- Μπαλτάς, Α. (1991): «Θέματα πανεπιστημιακών εξετάσεων. Για την κρίση του μαρξισμού: ποιου μαρξισμού;», Ο Πολίτης, τ. 116.
- Μπετελέμ, Σ. (1972): Μορφές ιδιοκτησίας στο μεταβατικό στάδιο προς το σοσιαλισμό, εκδ. Ράππα, Αθήνα.
- Μπετελέμ, Σ. (1975): Οι ταξικοί αγώνες στην ΕΣΣΔ. 1η περίοδος, 1917-1923, εκδ. Ράππα, Αθήνα.

- Μπεναρόγια, Α. (1975): Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου, εκδ. Ολκός, Αθήνα
- Bensussan, G. (1986): «Krisen des Marxismus», in: Kritisches Woerterbuch des Marxismus, Labica/Bensussan (Hrsg.) Bd. 4, σελ. 719-734, Berlin/W.
- Borneman, E. (1979): Das Patriarchat. Ursprung und Zukunft unseres Gesellschaftssystems, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt/M.
- Μπουλώτης, Χρ. (1987): «Ο Λαβύρινθος. Απ' το δημοτικό τραγούδι στις πανάρχαιες ιερουργίες», στο Διαβάζω, αριθ. 166, 22.4.87, σελ. 47-56.
- Bucharin, N. (1926): Die kapitalistische Stabilisierung und die proletarische Revolution, EKKI- Moskau.
- Noutsos, P. (1987): The Origins of Greek Marxism, an Introduction, εκδ. Δωδώνη, Ιωάννινα
- Νούτσος, Π. (1991): Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974, τόμος Β' (1907-1925), Α' μέρος (από το Κοινωνικόν μας ζήτημα στην ιδρυτική γενιά του ΣΕΚΕ), εκδ. Γνώση, Αθήνα.
- (1992): Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974, τόμος Β' (1907-1925), Β' μέρος (από το ΣΕΚΕ στο ΚΚΕ), εκδ. Γνώση, Αθήνα.
- (1993): Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974, τόμος Γ' (1926-1955), εκδ. Γνώση, Αθήνα.
- (1994): Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974, τόμος Δ' (1956-1974), εκδ. Γνώση, Αθήνα.
- Ειφάρας, Δ. (1995): «Η ελληνική εθνικιστική ιδεολογία στο Μεσοπόλεμο: Όψεις διαμόρφωσης της εθνικής θεωρίας», Μέρος Α', Θέσεις τ. 53, σσ. 69-88.
- Πασουκάνις, Ε. (1977): Μαρξισμός και Δίκαιο, εκδ. Οδυσσεύς, Αθήνα.
- Poulantzas, N. (1973): «On Social Classes», New Left Review No 78, 27-54.
- Poulantzas, N. (1974): Diese Krise ist nicht nur eine oekonomische Krise, Merve Verlag, Berlin/W.
- Πουланτζάς, Ν.: (1975-α): Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.
- (1975-β): Φασισμός και δικτατορία εκδ. Ολκός, Αθήνα.
- (1975-γ): Η κρίση των δικτατοριών, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα.
- (1981): Οι τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.
- (1982): Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.
- Πουλαντζάς/Μίλμπαντ/Φάου (1977): Προβλήματα του σύγχρονου κράτους και του φασιστικού φαινομένου, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.
- Πουλιόπουλος, Π. (1972): Δημοκρατική ή σοσιαλιστική επανάσταση στην Ελλάδα;, εκδ. νέοι στόχοι, Αθήνα
- Σκληρός, Γ. (1977): Έργα, Επικαιρότητα
- Σπάρτακος (1982): (Μηνιαίο περιοδικό της μαρξιστικής-λενινιστικής θεωρίας και πράξης) τεύχη του 1928, επανάκδοση εκδ. Ουτοπία, Αθήνα.
- Σπάρτακος (1986): (Όργανο της Κομμουνιστικής Αντιπολίτευσης) Κείμενα 1930-1932, επανάκδοση εκδ. Ουτοπία, Αθήνα.
- Στάλιν, Ι. (1951): Ζητήματα Λενινισμού, ΠΛΕ
- Σταμάτης, Γ. (1989-α): «Αγροτικό πλεόνασμα, παραγωγική και μη παραγωγική εργασία, άνιση ανταλλαγή και παραοικονομία: Η θαυμαστή καριέρα ορισμένων εννοιών της μαρξικής πολιτικής οικονομίας», Θέσεις, τ. 27.
- Σταμάτης, Γ. (1989-β): «Η θέση της 'κυκλοφορίας' στην αναπαραγωγή του οικονομικού συστήματος και στην παραγωγή υπεραξίας και κέρδους», Θέσεις, τ. 29.
- Σταυρίδη - Πατρικίου, Ρ. [επιμέλεια] (1976): Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα, εκδ. Ερμής, Αθήνα
- Ste. Croix, G.E.M., de (1983): The Class Struggle in the Ancient Greek World, Duckworth, London.
- Ste. Croix, G.E.M., de (1984): «Class in Marx's Conception of History, Ancient and Modern», New Left Review, No 146, σσ. 92-111.
- Ste. Croix, G.E.M., de (1985): «Ο Κ. Μαρξ και η μελέτη του αρχαίου κόσμου. Το πρόβλημα των τάξεων», Ο Πολίτης, τ. 69-70, Οκτώβριος.
- Σύνταξη Θέσεων (1990): «Πέντε θέσεις για το σοσιαλισμό», Θέσεις σ. 47-51.
- Jessor, B. (1989): Η ελληνική εμπειρία του Ν. Πουλαντζά, Τα Νέα, 21.10.89.

- Thomson, G. (1977): Studies in Ancient Greek Society. The first Philosophers, Lawrence & Wishart, London.
- Τόμσον, Τζ. (1983): Αισχύλος και Αθήνα, 2 τόμοι, εκδ. Θεωρία, Αθήνα.
- Τσεκούρας, Θ. (1986): «Η έρημη χώρα. Το παρελθόν και το παρόν του ΚΚΕεσ.», Θέσεις τ. 15.
- Τσεκούρας, Θ. (1987): «Ποιος θυμάται την επανάσταση;», Θέσεις τ. 19.
- Τσεκούρας, Θ. (1988): «Αριστερά εθνικών προδιαγραφών;», Θέσεις τ. 23/24.
- Fülberth, G.: Proletarische Partei und bürgerliche Literatur, Luchterhand, Neuwied.
- Χατζής, Δ. (1977): «Υπήρξε μεγαλύτερος από το έργο του ...», στο Αντί, τ. 75, 9 Ιουλίου.